

A SZABÓ T. ATTILA NYELVI INTÉZET KIADVÁNYAI 7.

ERDÉLY JUDIT

Fatikus beszéd

Megszólítások, köszönések, kapcsolattartó
szokások a székelyföldi nyelvhasználatban

ERDÉLY JUDIT

Fatikus beszéd

Megszólítások, köszönések, kapcsolattartó
szokások a székelyföldi nyelvhasználatban

Sepsiszentgyörgy, 2012

A könyv megjelenését támogatta:
Magyar Tudományos Akadémia
Nemzeti Kulturális Alap (Bukarest)

Proiect editorial finanțat de
Administrația Fondului Cultural Național

© Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége, 2012
© Erdély Judit, 2012

Felelős kiadó: Péntek János

Lektorálta: Péntek János
Korrektúra: Ördög-Gyárfás Ágnes

Borítóterv: Ördög-Gyárfás Ágota

ISBN 978-973-88654-8-8

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

ERDÉLY, JUDIT

Fatikus beszéd: megszólítások, köszönések, kapcsolattartó szokások a székelyföldi nyelvhasználatban / Erdély Judit. – Sfântu-Gheorghe: Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége, 2012

Bibliogr.

Index

ISBN 978-973-88654-8-8

811.511.141

Kiadja az **Anyanyelvpolók Erdélyi Szövetsége Kiadó**, 2012

Tördelés, nyomdai munkálatok és kötészet **Sámán Kiadó, Sepsiszentgyörgy**

TARTALOM

Előszó	7
I. BEVEZETÉS	9
II. A FATIKUS KOMMUNIKÁCIÓ FOGALMA, FORMÁI ÉS KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEI.....	18
II.1. FOGALOMÉRTTELMEZÉS	18
II.2. MÓDSZEREK ÉS EREDMÉNYEK A FATIKUS NYELVI ESZKÖZÖK ÉS FUNKCIÓK KUTATÁSÁBAN.....	24
II.3. A FATIKUS KOMMUNIKÁCIÓ NYELVI FORMÁI	45
II.3.1. Osztályozások	45
II.3.2. A megszólítások, beszédpartnerre utaló nyelvi elemek fogalma, terminológiai kérdései	47
II.3.3. A köszönés fogalma.....	49
II.3.4. Köszönéspótló kifejezések.....	51
II.3.5. Kapcsolatfenntartó nyelvi elemek.....	52
II.4. A MEGSZÓLÍTÁSOK, KÖSZÖNÉSEK ÉS EGYÉB FATIKUS NYELVI FORMÁK TÍPUSAI, GRAMMATIKAI, SZEMANTIKAI ASPEKTUSAI.....	53
II.4.1. Megszólítások	53
II.4.2. Köszönések	58
II.5. A NONVERBÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ ÉS FATIKUS ASPEKTUSAI.....	63
II.5.1. A nonverbális kommunikáció fogalma	63
II.5.2. A nonverbális kommunikáció fatikus aspektusai.....	65
II.5.3. Beszédökonómia. A beszéd és a hallgatás	69
III. KAPCSOLATTARTÁSI NYELVHASZNÁLATI SZOKÁSOK ÉS A FATIKUS NYELVI FORMÁK VÁLTOZATAI A SZÉKELYFÖLDI BESZÉLT NYELVBEN A KÖZVETLEN KOMMUNIKÁCIÓ SZÍNTEREIN	74
III.1. A KÖZVETLEN KOMMUNIKÁCIÓ SZÍNTEREI.....	74
III.2. A TÁRSAS ÉRINTKEZÉS FATIKUS NYELVI ELEMEI A MAGÁNÉLET BESZÉDSZÍNTEREIN; MEGSZÓLÍTÁSOK, KÖSZÖNÉSEK A CSALÁDBAN.....	75

III.2.1. Családi viszonylattípusok.....	75
III.2.2. Megszólítások	78
III.3. MEGSZÓLÍTÁSOK, KÖSZÖNÉSEK A BIZALMAS, BARÁTI VISZONYLATOKBAN	122
III.4. MEGSZÓLÍTÁSOK, KÖSZÖNÉSEK AZ ISKOLÁBAN	128
III.5. MEGSZÓLÍTÁSOK, KÖSZÖNÉSEK A LAKÓKÖRNYEZETBEN, MUNKAHELYEN, A HIVATALOKBAN ÉS AZ UTCÁN	142
III.5.1. A nyilvános nyelvhasználati színtér és a fatikus nyelvhasználat	142
III.5.2. Lakókörnyezet, szomszédság	144
III.5.3. Munkahelyi környezet	147
III.5.4. Utca, tömegközlekedés, szolgáltatások.....	152
III.5.5. A fatikus viselkedés és a kapcsolati formák használatának problémái kétnyelvű környezetben a nyilvános beszédshíntereken	157
IV. FATIKUS NYELVI ELEMÉK A MOLDAI CSÁNGÓ GYEREKEK NYELVHASZNÁLATÁBAN	164
V. FÜGGELÉK	171
FELHASZNÁLT FORRÁSOK.....	171
IRODALOM.....	172
REZUMAT	181
THE CONTENT	182

ELŐSZÓ

A könyv főcímének *fatikus* szavát többé-kevésbé értelmezi az alcím. A nyelv vagy a kommunikáció jelzőjeként arra a szerepre utal, amelyet a nyelvi közlés az emberi kapcsolatok létrehozásában, fenntartásában betölt, azokra a nyelvi formákra, amelyek jellemzően ilyen szerepűek: a megszólításokra, a köszönésekre, az elbúcsúzás kifejezéseire, de a tiszteletadás rejtettebb formáira is: például a tegeződésre, magázódásra, önzésre stb. Erős kulturális kötöttségük miatt szokták ezeket a nyelvi formákat, az őket kísérő gesztusokat, mimikát a néprajz, újabban az antropológia témájaként tárgyalni. És mivel használatuk szoros tartozéka, jellemzője az emberi viselkedésnek, jórészt velük foglalkozik, az ő használatukat szabályozza a nyelvi illetan. Aki pedig a mai globalizálódó vagy éppen már globális világban mozog, annak első dolga a kultúránként eltérő viselkedési szokásokban, fatikus nyelvi elemekben tájékozódni, még ha nem ismeri is az illető nyelvet. Többnyire illik köszönni, még inkább viszonzni mások köszönését. Ennek elmaradása az elutasításnak, az ellenszenvnek lehet a jele.

Ebben a könyvben rólunk van szó. Közelebbről arról, milyen változást és változatosságot mutatnak ezek a nyelvi formák a székelyföldi magyar nyelvhasználatban. Ennek bemutatására, elemzésére vállalkozik a szerző, Erdély Judit egy olyan nyelvészeti dolgozatban, amely doktori értekezés-ként készült. És mivel az ilyen dolgozatoknak is megvan a maguk „illetana”: elsősorban a kifejtés módszeressége és rendszeressége, a szerzőnek is ehhez kellett igazodnia. De remélhetőleg a nem nyelvész olvasót sem zavarja ez a módszeresség és rendszeresség, és azon sem ütközik meg, hogy idegen szavakkal találkozunk, mint már a címben is: a fogalmak értelmezésének és a használt terminusoknak egy adott tematikai, szakmai keretben egyértelműeknek és következeteseknek kell lenniük.

A Székelyföld nyelvi hagyományokban, szokásokban is gazdag világa fontos része a magyar Erdélynek, a magyar nyelv egészének. De már rég nem az a leülepedett és elzárt világ, mint volt évszázadokon át. Folyamatosan, a legújabb korban rohamosan változtak, alakultak át az emberi viszonyok, lazultak föl a népi „társadalmak”, a helyi közösségek, amelyeknek tagjai mind ismerték

egymást, és kapcsolataik életük végéig megmaradtak. Ezekben a közösségekben pontosan tudták, kinek hogyan kell köszönni, kit hogyan kell megszólítani, mit jelent az életkor, mit a rokoni kapcsolatok. A közelség és a távolság.

Az elmúlt század magyar történelmét a megszólításokkal is jellemezni lehet, csak két szélső pontot említve: *a méltóságtól a hellőig*. A század második felének hosszú zártsága után megnyílt a mozgás lehetősége a térben és a világban. Az ezzel járó sokféle zavar jeleit látjuk, a bizonytalanságot, a tévovaságot többek között abban is: meg tudjuk-e szólítani azt, akivel találkozunk? tudunk-e köszönni a személyhez, a helyzethez illően? tudunk-e tisztelettudóan és mégis közvetlenül szólni embertársainkhoz? Működik-e, szándékaink szerint működik-e a „verbális érintés”, ahogy Fülei-Szántó Endre nevezte a nyelvnek ebben a szerepben való használatát élete utolsó munkájában. (Mint neve is jelzi, székely gyökerei voltak, érzékeny volt erre, és szinte költői érzékenységgel élte át az emberi „viszonylatokat”, nem véletlen tehát a metaforikus cím.)

Ebben az új és változó helyzetben érzékelhető a zavar a nyilvánosság színterein is: a rendezvényeinken megütött hangban, a helyzethez, személyhez nem illő megszólításban és köszöntésben, a rádiós és televíziós beszélgetések hol tegező, hol magázó, hol „tetszikelő” stílusában, a hivatalos levelek megszólításában, a mai világban már visszatetsző cím- és rangkorságban. És hasonló zavarokat él át a székelyföldi falusi és városi, ismerős és ismeretlen, fiatal és idős, tanuló és pedagógus, az erdélyi magyar és a magyarországi, a kétnyelvű vagy csak román környezetben élő magyar és az egynyelvű.

Erdély Judit ezt a változást és változatosságot, a gyakori zavart és bizonytalanságot vizsgálta meg módszeres terepmunkával, eredményeit más források adataival is szembesítette, például az élőnyelv tekintetében hiteles önéletírásokkal. Szakirodalmi áttekintéséből és hivatkozásaiból látni lehet, hogy miközben a magyar és a nemzetközi kutatásban a téma iránt folyamatos volt az érdeklődés, nálunk ezzel szinte senki nem foglalkozott. Ezért a részletek tekintetében még kockázatos volna minden általánosítás Erdély egészére. Az azonban nem kétséges, és erről mindenkinek saját tapasztalatai is vannak, hogy ebben is: a megszólításokban és a köszönésekben, a tegező és egyéb divatos, néha elviselhetetlenül vulgáris vagy éppen agresszív nyelvi fordulatokban is „határtalanodik” a magyar nyelv.

Péntek János

I. BEVEZETÉS

I.1.1. A nyelvhasználat, az élőnyelv fatikus funkciójú elemeinek vizsgálatával Erdélyben nyelvészeti munka még nem foglalkozott. A verbális kapcsolatteremtés nyelvi eszközeinek mindennapi beszédben megmutatkozó jelenségei, tendenciái, az egyes régiók, beszélőközösségek nyelvhasználati szokásaiból adódó eltérései a benyomás, a tapasztalat szintjén érzékelhetők minden anyanyelvi beszélő számára, de a regionális sajátosságok szociolingvisztikai háttérét itt nálunk még eddig nem vizsgálta a kutatás, noha a magyarországi szakirodalomban igen gazdag néprajzi, beszélésnéprajzi, szociolingvisztikai anyag található ebben a tárgykörben.

I.1.2. A fatikus nyelvhasználat a társadalmi érintkezés, a kapcsolatteremtés, a közvetlen emberi kommunikáció legalapvetőbb nyelvi eszközrendszere, s mint ilyen legérzékenyebb is a társadalmi, politikai, történelmi változásokra.

Az erdélyi köznyelvben egykor érvényes kapcsolattartó nyelvi normák kortörténeti jelentőségű adalékait, a múltban használt, beszélt nyelvi fordulatokat leginkább az erdélyi írók szépirodalmi alkotásai (emlékiratírók) őrizték meg, az utóbbi évszázad nyelvhasználati változásaira is a 20. századi népies realizmus jegyében keletkezett szépirodalmi művek (Tamási, Sütő, Nyirő) világítanak rá.

A múlt század 70-es éveitől kezdődően divatba jött paraszti önéletrajzi írások is jelentős nyelvi adattal szolgálnak a kapcsolati szokásokat, nyelvhasználatot illetően, s ez bizonyos mértékig hitelesnek is tekinthető: „A paraszti önéletrajzok nyelve általánosságban tükörképe az élőbeszédnek (...). A leírt mondatok nem a grammatika (az írott köznyelvi szövegszerkesztés), hanem az élőbeszéd törvényeinek engedelmeskednek” (Küllös 1982: 173). Kérdés azonban, hogy az elmondás, a rögzítés milyen nyelvvállapotot idéz fel az emlékezőben, hogy az, amit a múlt nyelvi értékeiként jelenít meg a memoár, mennyiben tekinthető adekvátnak egy adott kor szociolingvisztikai sajátosságaihoz.

Kérdés továbbá az is, hogy az irodalmi művek nyelvi adatai mennyiben tekinthetők hitelesnek a nyelvi elemzés számára, amennyiben köztudott, hogy az irodalom, sőt a realista irodalom is a huszadik század hatvanas éveitől folyamatosan távolodott a szimulatív, vagyis a közvetlen valóságleképező modellektől, s ezzel egyre inkább csökkent a század első évtizedeiben még erőteljesen érvényesülő „valóság analóg,” szociológiai természetű kiszolgáltatottsága (Szirák 1998: 27).

Az irodalmi mű, ha mégoly nagy érdeklődéssel fordul is a beszélt nyelvhez, és az ábrázolás hitelességével él is, teremtett világ, amelyben a valós élet motívumai a műalkotás belső törvényei és az írói mondanivaló szolgálatában állva teremődnek újjá, s ez a nyelvi ábrázolás mikéntjét is befolyásolja. Az így nyert nyelvi adatok esetében nehezen különíthető el egymástól mindaz, ami a valóság művészi átformálásának eredményeként jön létre attól, ami a szociolingvisztikai elemzés számára hitelesnek tekinthető és nyelvileg is releváns adat.

A nyelvi változások dinamizmusát, a kapcsolatra utaló nyelvi formák rendszerében folytonosan zajló normaváltás esetleges politikai, társadalmi és egyéni okait (vö. Balázs 1995: 75), a látszólagos idő-vizsgálatok (vö. Labov: *apparent-time studies*) tárhatják fel, ehhez pedig az élőnyelvi adatok adhatnak megfelelő alapot.

I.2.1. Az erdélyi nyelvhasználat bármely aspektusának vizsgálata során megkerülhetetlen a regionalitás¹ kérdése. A nyelv regionális dialektusai különböztetik meg egy terület lakosait más területek lakosaitól (Wardhaugh 1995: 115). Az erdélyi beszélt nyelv pedig – hasonlóan a többi határon túli régió nyelvéhez – peremhelyzeténél fogva regionálisan rétegzettebb, mint az anyaországi magyar. A köznyelv és a kisebb városi települések nyelve (pl. a Székelyföldön) is erőteljesen táji színezetű (vö. Péntek 2002: 222). Ha a köznyelvhez viszonyítjuk, az egyes erdélyi nyelvjárási régiók a regionalitásnak különböző fokozatait mutatják. Az eltérő nyelvi környezet miatt a regionalitás erőteljesen, de eltérő módon érvényesül: másképp a tömbmagyarságban (keleti székely falvak), a nyelvi szigetek (Dél-Erdély) magyar nyelvében, másképp a szórványban és a diaszpóra (az ókirályságbeli magyarok) nyelvében. De, mint erre Péntek János is rámutat: „mindezek fölött áll az erdélyi (regionális) köznyelv, mely sajátos keveréke a transzszilván hagyományok és az elszigeteltség okozta elkülönülésnek. Ez a köznyelv fokozottabban regionális, és magán viseli az állandó és erős román nyelvi hatás jeleit.” (2002: 175) A regionális köznyelv a beszélt köznyelvnek és nyelvjáráásoknak köztes változata, a nyelvjárási beszélőktől köznyelvnek érzékelt, de területi vonásokat mutató nyelvváltozat (Kiss 2001: 234), amely lazább: „plasztikusabb és népiesebb, mint a köznyelv, változatosabb és változásra hajlamosabb (...) a kodifikált köznyelvi grammatika szabályaival lazábban, nagyvonalúbban bánik” (i. h. 14).

I.2.2. Egynyelvű környezetben is beszélhetünk regionális köznyelviségről, ez azonban az azonnyelvi változatok közötti érintkezés, végső soron kontaktus-

¹ A regionalitás (...) a köznyelvtől területi alapon való eltérés. A regionális nyelvi jelenségek két tartományáról beszélhetünk: a nyelvjárásról és a regionális köznyelvről (Kiss 2001: 80).

jelenség eredménye, a nyelvjárás és a köznyelvi norma közeledése egymáshoz: az így egységesedő nyelvi változat bár még magán viseli a tájnyelvi színezetet, már csak csökkent mértékben nyelvjárásias (Kiss 2001: 236).

A határon túli – s ezen belül az erdélyi – regionális köznyelv kialakulásának más nyelvi-társadalmi mozgatórugói is vannak: az államnyelv hatása, a kisebbségi körülmények között létrejött kétnyelvűség (mely gyakran nem is az anyanyelv normatív köznyelvi változata és az államnyelv, hanem a tájnyelv és az államnyelv kettősségében realizálódik); az államnyelvi hatás mintegy „rátelepszik” a kisebbségi nyelvre, és „egy irányba, a maga irányába készíti” (Péntek 2002: 224) a nyelvhasználatot. A köznyelv és az államnyelv, valamint a nyelvjárás közötti kapcsolat pedig állandó és kölcsönös. Ennek következtében interferencia-jelenségek léphetnek föl, melyek erősítik a nyelvi szétfejlődési tendenciákat (Kiss 2001: 194). A mindennapi nyelvhasználat szintjén jelentkező interferencia-jelenségek pedig idővel a kommunikációs kompetencia módosulásához vezethetnek.

A kisebbségi nyelvjárások s az ezekkel szoros kapcsolatban álló regionális köznyelvi változatok az anyanyelv normatívnak ítélt változatai felől nézve még napjainkban is több archaizmust őriznek, a neológ nyelvi jelenségek is később – úgynevezett fáziskéséssel jutnak el a kisebbségi beszélőkhöz. Igaznak tekinthető az a megállapítás, miszerint a kisebbségi nyelvváltozatokra fokozottabban jellemző a nyelvi konzervativizmus (vö. Kiss 2001: 194). De az utóbbi évtizedekben zajló társadalmi-politikai változások átjárhatóvá tették a politikai államhatárokat mind fizikai, mind pedig virtuális értelemben. A külföldi – főként magyarországi – munkavállalás (kiváltképp a 90-es években), a széles körben elérhetővé vált médiumok és az internet-használat hozzájárultak ahhoz, hogy a nyelvi és kulturális elszigetelődés, amely az egyes erdélyi anyanyelvi régiókban jellemző volt még alig néhány évtizeddel ezelőtt is, megszűnjék. A keleti peremvidéken, Székelyföldön sincs ez másképp. Székelyföld területi elhelyezkedése miatt egykor elszigetelt nyelvi régióknak számított, ahová az anyaországtól való földrajzi távolság miatt igen nehezen jutottak el az anyanyelvi központból induló nyelvi tendenciák² (Péntek 2001: 112). Az utóbbi két évtized társadalmi mobilitásának köszönhetően azonban itt is érzékelhetővé váltak a változások. A műholdas csatornák az összes magyar nyelvű televízió- és rádióadást közvetítik, az internet elterjedése – különösen a fiatalabbak

² A magyarországi médiumok: a Kossuth, Petőfi rádió, a magyar tévé adásai nem vagy csak nagyon nehezen voltak „foghatók”, a magyarországi sajtótermékeket üldözte a hatalom, így a nyelvi modellnek tekinthető köznyelvi változat semmiféle hatást nem gyakorolhatott az itt élők nyelvére.

és az aktív lakosság körében (nem csak városi viszonylatban) – egyre általánosabbá tette a csevegő-oldalak használatát. Ezzel természetes módon együtt jár az is, hogy a különböző nyelvi hatások hamarabb és közvetlenebb úton érnek el a beszélőkhöz. Mindehhez még hozzájárul, hogy a regionális nyelvi sajátosságok mintegy „import áruvá váltak”, amennyiben a székelyföldi munkaerő Magyarországra való kirajzásával, valamint az anyaországi közvetlen kapcsolatok révén felerősödött a régiók nyelvi kölcsönhatása: az anyaországi beszélt nyelv regionális jegyei átáramlanak az erdélyiek nyelvébe, és fordítva: az erdélyi regionális nyelv beszédfordulatai is átkerültek (és folyamatosan átkerülnek) a magyarországi beszélők nyelvhasználatába.

I.3.1. Kérdés tehát, hogy a társadalmi átalakulások mennyiben befolyásolták, befolyásolják a fatikus nyelvhasználatot, amelyről pedig köztudott, hogy igen érzékeny barométere a társadalomban, politikában zajló folyamatoknak.

Mivel ebben a témában tudományos előzményekre nem támaszkodhatam, az időbeni összehasonlításban kénytelen voltam sok esetben saját, korábbi vizsgálataimhoz (2001: 61–64), valamint nyelvi tapasztalataimhoz is viszonyítani kutatási eredményeimet.

Más részről, az összevetésben jó kiindulási alapnak számítottak a magyarországi kutatási eredmények, azok szociolingvisztikai felmérések, amelyek egy-egy beszélőközösség kommunikációs rendszerét áttekintve a kapcsolati rendszert is mélységében igyekeztek bemutatni (Tóth 1983; Kiss 1993; Sándor 2000); azok a vizsgálatok, amelyek a fatikus nyelvhasználat egy-egy részterületét – a kapcsolatra és beszédpartnerre utaló nyelvi elemek (megszólítások) vagy köszönések általános áttekintését (Domonkosi 2002; Kiss 2005) vagy egy-egy társadalmi csoport megszólítási, köszönési szokásait, s ezzel együtt interperszonális kapcsolatrendszerét írták le (Reményi 2000; Angelusz–Tardos 2003; Terestyéni 2003).

I.3.2. Jelen munka a fatikus nyelvhasználatnak két, egymással összefüggő jelenségét vizsgálja a családi és nyilvános nyelvi környezet, beszédszíntér dimenzióiban: a megszólításokat és köszönéseket. A megszólítások és köszönések családon belüli szokásrendjét több szereprelációban mutatja be: az informális–formális kontinuum mentén a családi és rokonsági, valamint a privát szerepek vonatkozásában, kiindulva a szűkebb családi körből a távolabbi rokonsági relációkig. Vizsgálat tárgyát képezik ugyanakkor a baráti, bizalmas, de már a családi körön kívül eső relációkban megnyilvánuló fatikus viselkedési minták, a nyilvános nyelvi környezet, a formális beszédszíntér néhány konkrét helyszínének (az iskola, munkahely, utca, hivatal) köszönési és megszólítási

szabályai a pervazív, organizációs (vagy foglalkozási szerepek) és szituációs, passzazsér szereprelációk összefüggésében.

I.3.3. A megszólítások, köszönések használatát befolyásoló tényezők első sorban társadalmi eredetűek, a fatikus nyelvi elemek tehát sajátos kulturális indikátorként is felfoghatók. Mindezt figyelembe véve adódik a kérdés: (1.) Hogyan realizálódik az egyes szociológiai változók által (nem, életkor, iskolázottság, lakóhely stb.) meghatározott hierarchikus viszonyokban a köszönések és megszólítások rendszere, vagyis, hogy a tegezés–magázás–nem tegezés miként és milyen mértékben mutatkozik meg az egyes státusorientált, aszimmetrikus, illetőleg szolidaritásorientált kapcsolatokban, a hatalom és szolidaritás dimenzióiban? Milyen fatikus nyelvi viselkedési minták jellemzik a magánéleti (informális), illetőleg a nyilvános (formális) beszédszíntér közvetlen emberi kommunikációját, nyelvi interakcióit? (2.) Milyen mértékű az egyes megszólítási formák (a személyhasználatban grammatikailag kötött, névmási, valamint grammatikailag szabad nominális megszólítások), illetőleg a köszönési stílusok preferáltsága? És milyen szociológiai, demográfiai tényezők állnak az egyes stílusok preferenciái mögött? (3.) A magyarországi kutatási eredményekkel egybevetve mi az, ami regionálisnak tekinthető a székelyföldi magyarok fatikus nyelvhasználatában és milyen mértékű ez a nyelvi regionalitás?

I.4.1. A vizsgált anyag kvantitatív alapja kérdőíves kikérdezésből származik,³ mely kiegészül a szociolingvisztikai interjúk, valamint a passzív gyűjtés, a résztvevő megfigyelés módszerével nyert nyelvi adatokkal. Eltérő feldolgozási módszert igénylő jellege miatt csak részben lehetett felhasználni a paraszti önéletrajzok, valamint az erdélyi realista írók (Sütő András, Tamási Áron) szépirodalmi munkáiból nyert nyelvi korpuszt.

A mintavétel rétegzett vizsgálattal történt, ami azt jelenti, hogy az alapkasság szociológiai változóinak megfelelően négy korcsoportból származó adat-

³ A kérdőíves adatgyűjtés a deskriptív adekvátság szempontjának csak részben felel meg, ugyanis az adatközlők egyfajta önkontroll hatására nem mindig azt a nyelvi formát reprodukálják, amelyet természetes beszédhelyzetben is használnának, másrészt a fatikus nyelvi rendszer mint nyelvi jelenség beszédhelyzethez és beszédpartnerhez kötött, így a kérdőívben nem vagy csak részben reprodukálható a valós nyelvi helyzet, csak a szituáció írható körül, a beszédpartner jelölhető meg. A kérdőívek ezért feltehetőleg a valósánál tudatosabb, kontrolláltabb nyelvhasználatot elevenítenek meg, amint erre Domonkosi is rámutat. (2002: 50). A vizsgálati módszerek változatosságának szükségességére utal Ervin–Tripp is: „Teljesen más feladatot jelent annak meghatározása, hogy a lehetséges és helyénvaló megszólítási formákról beszámoló személyek beszámolóiban milyen implicit struktúrák rejlenek, mint annak tanulmányozása, hogy a valóságos helyzetekben és valóságos alkalmakkor hogyan eszközölnék választásokat az emberek. Ennek a kétfajta vizsgálati típusnak a kritériuma és módszerei teljesen különböznek” (1997: 508).

közlők töltötték ki a kérdőíveket, lakóhely, és nemek szerinti arányos megoszlásban figyelembe véve az iskolai végzettséget is. A négy korcsoport: 14–18; 19–40; 41–60; 60 fölött.⁴

I.4.2. A felmérést Székelyföldön, a székelyföldi peremterületeken (Brassó, Négyfalu, Keresztvár), illetve a moldvai csángó településeken végeztem. A moldvai falvakból (Kostealek, Klézse, Lábnyik, Lészped) csak szórványos adatok származnak, ezért ezeknek feldolgozását, elemzését külön fejezetben tárgyalom.

életkor	lakhely	szám	nem	szám	össz.
		106	férfi	54	
	város		nő	52	
14–18					204
	falu	98	férfi	52	
			nő	46	
		54	férfi	26	
	város		nő	28	
19–40					111
	falu	57	férfi	28	
			nő	29	
		45	férfi	23	
	város		nő	22	
41–60					87
	falu	42	férfi	19	
			nő	23	
		23	férfi	11	
	város		nő	12	
60 +					52
	falu	29	férfi	15	
			nő	14	
Összesen					454

1. táblázat

A megszólítások felmérésében résztvevő adatközlők megoszlása nem, életkor és lakhely szerint

⁴ A 14 év alatti korosztályt egy próbafelmérés alkalmával vizsgáltam, de a kapott nyelvi adatok igen sematikus képet adtak ennek a korcsoportnak a fatikus nyelvhasználatáról, mind a családon belüli, mind pedig a formális beszédszíntérre vonatkozóan.

A székelyföldi települések megválasztásában igyekeztem egymástól távol eső régiókat átfogni. A városi környezetben felmérést végeztem: Sepsiszentgyörgyön, Brassóban, Négyfaluban, Gyergyószentmiklóson, valamint Gyergyóditróban.

A szociolingvisztikai, szociológiai felmérések általában a városi, nagyvárosi környezetet is szociológiai paraméternek tekintik. Székelyföld sajátos helyzetéből adódóan a megkülönböztetés nem volt indokolt.

A falusi adatközlők Nagybaconból, Székelyvárságról és Gyergyóremetéről származnak. A szociolingvisztikai interjúk Keresztváron (Brassó megye), Sepsiszentgyörgyön, Nagybaconban készültek. Mindez kiegészül a résztvevő megfigyeléssel, az környezeti ügynevezett passzív gyűjtéssel.

I.4.3.1. A megszólításokat vizsgáló kérdőíveket 454 adatközlő töltötte ki. Ebből a 14–18 éves korcsoportban 204-en, a felnőtt korcsoportban pedig 250-en (1. táblázat). A 18 év alatti korosztály korcsoportját a 14 és 18 év között jelöltem ki, ez a másodlagos szocializáció időszaka, ebben a periódusban bővül az egyén kapcsolathálózata, átrendeződnek és tisztázódnak az interperszonális viszonyok, tudatosodnak a nyelvi kapcsolattartási szokások, a normatudat.

A 18 éven felüli adatközlők esetében három további alcsoportot különítettem el: 19–40 éves korcsoportot, amely a társadalmilag legaktívabb réteg, s ennek megfelelően több viszonylattípus, szereprelláció jellemzi (családi, munkai szerepek, munkahelyi, intézményi, ügynevezett organizációs szerepek, privát szerepek, pervazív szerepek), nyelvi szocializációjuk közvetlenül a rendszerváltás előtti időszakban vagy éppen a rendszerváltás idején történt, tehát az ők nyelvhasználati szokásaiban mutathatók ki leginkább a nyelvi változások, a nyelvi mozgás.

A még szintén aktív 40–60 éves korosztály különválasztását az előbbiétől azért tartottam indokoltnak, mert feltételeztem, hogy itt másfajta normarendszer szerint történt a nyelvi szocializáció, az előző rendszer politikai-társadalmi elvárásai ezt a korcsoportot érintették leginkább, ugyanakkor pedig ők azok, akik a változások és a hagyományos normarendszer között ingadozhatnak.

Végül külön rétegnek tekintettem a 60 fölötti generáció beszélőit, akiknek nyelvhasználatát azért érdekes vizsgálni, mert ők azok, akik a nonkonform nyelvi hatásoktól leginkább elhatárolódhatnak, a munkahelyi ügynevezett organizációs-foglalkozási szerepeik már megszűntek, társadalmilag passzív rétegbe tartoznak, s ezért egyfajta nyelvi konzervativizmust képviselnek. Valószínűsíthető, hogy nyelvhasználatukkal szemben már nem működnek azok a társadalmi elvárások, amelyek a fiatalabb korcsoportoknál még jelentős mértékben igen.

életkor	lakhely	szám	nem	szám	össz.
	város	41	férfi	20	
			nő	21	
14–18					81
	falu	40	férfi	20	
			nő	20	
	város	40	férfi	20	
			nő	20	
19–40					82
	falu	42	férfi	20	
			nő	22	
	város	41	férfi	20	
			nő	21	
41–60					78
	falu	37	férfi	18	
			nő	19	
	város	35	férfi	17	
			nő	18	
60 +					69
	falu	34	férfi	16	
			nő	18	
Összesen					310

2. táblázat

A megszólítások felmérésében résztvevő adatközlők megoszlása nem, életkor és lakhely szerint

I.4.3.2. A köszönések, köszönési stílusok vizsgálatába összesen 310 adatközlőt vontam be (2. táblázat), akiknek kiválasztásában ugyanazokat a szociológiai változókat követtem, mint a fenti esetben, és ugyanazon helyszíneken végeztem a vizsgálatot.

A visszakapott kérdőívek közül nem mindenik szolgált használható nyelvi adattal, ezért az egyes célcsoportok adatközlőinek számát igyekeztem egymáshoz közelíteni.

I.5. Az adatgyűjtésben segítségemre voltak tanítványaim, akik maguk is töltötték ki kérdőíveket és segítettek a felnőttek: szülők, nagyszülők kikérdezésében. Ezen kívül segítségemre voltak magyar szakos kollégáim, akik vál-

lalták az egyes településeken az adatlapok kitöltését. Munkájukat ezúton is köszönöm.

Köszönöm Szilágyi N. Sándor, Benő Attila, Keszeg Vilmos segítségét, akik hasznos szakmai tanácsokkal segítették munkámat.

És köszönettel tartozom Péntek János professzornak az útbaigazító tanácsaiért, segítségéért és azért a bizalomért, amellyel munkám, illetve irányomban viseltetett.

II. A FATIKUS⁵ KOMMUNIKÁCIÓ FOGALMA, FORMÁI ÉS KOMMUNIKÁCIÓELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEI

II.1. FOGALOMÉRTTELMEZÉS

II.1.1. A fatikus műszó a nyelv kapcsolattartó funkciójára utal, mely funkció a tartalmi, referenciális közlést megelőző, az emberi érintkezést, a személyközi kapcsolat kialakítását célzó viszonyjelző és viszonyminősítő kommunikációban valósul meg.

A fogalom kialakítását a nyelvtudomány Bronislaw Malinowski nevéhez kapcsolja, aki a természeti népek között végzett etnográfiai kutatásai során jutott arra a következtetésre, hogy az általános emberi kommunikációban igen fontos szerepet tölt be a fecsegés, csevegés, a hallgatás megtörésének érdekében folytatott párbeszéd: „A természeti ember számára a másik ember csöndje, hallgatása nem megnyugtató, hanem veszélyt jelentő. A primitív elme számára a hallgatás barátságtalanság; rossz előérzetet jelent. A csend megtörése az első aktus, hogy baráti kapcsolatot teremtsünk” (Malinowski 1953: 315).⁶

A verbális közlésnek az a formája tehát, amikor két ember szándéka a kapcsolatteremtésre irányul, amikor a beszédnek nem az a szerepe, hogy gondolatot, hanem egy bizonyos fajta cselekvést közvetítsen a másik ember felé, fatikus jellegű kommunikációnak tekinthető. „A nyelv mint a szabad, céltalan társadalmi érintkezés eszköze külön figyelmet érdemel. Ez a beszédnek más funkciója.

A jelentés itt nincs kapcsolatban a beszélő és a hallgató magatartásával, viselkedésével vagy a munkavégzés céljával. Az udvariasságnak egyszerű fázisáról van szó, amely a primitív népeknél ugyanolyan funkciót szolgál, mint a kulturált európaiaknál, amikor nem fontos a szavak jelentése (...), nem kétséges,

⁵ Vö. gör. phatis: beszéd, csevegés phatic communion, communion phatique (vö. Szende1979:121 és Buda 1974/1986:58).

⁶ Malinowsky nemcsak az általa fatikusnak tartott verbális kommunikációt vizsgálta, hanem a nonverbális, mimikai, kinetikai jelek jelentőségét, sőt a csöndhöz való viszonyulást is. Felismerte, hogy ennek a nonverbális „beszédnek” rendkívüli jelentősége lehet egy közösségen belül, amennyiben a viselkedés és az emberi tevékenység között teremt kapcsolatot. A kommunikáció itt nem a referenciális funkciót szolgálja, hanem a kapcsolatteremtés eszközévé válik. A hallgatás és a csöndhöz való viszonyulás kultúrába ágyazottsága egy közösségen belül éppúgy lehet a néprajzi leírás tárgya, mint a rituális cselekvések vagy verbális szokások. Uo. 313.

hogy a nyelvnek egy újabb használatával állunk itt szemben, amelyet **csevegő közeledésnek** (...) neveztem el (...) A beszédnek ez olyan módja, amelynek során az együvé tartozás köteléket pusztán szóváltás hozza létre (...), a nyelv itt sem a gondolat átvitelének eszköze” (i. h.).

A nyelvi interakcióban részt vevő egyéneknek tehát nem mindig az a szándéka, hogy tartalmi információkat közvetítsenek egymásnak. Számos, különböző kultúrában végzett megfigyelés szerint a csevegés az egyik legtipikusabb nyelvhasználati forma, amely nem egy konkrét információ megszerzésének vagy átadásának szükségletéből fakad. Bármely fajta nyelvi közlés sztereotípiákkal indul, amelyek az érzelmi kapcsolatok megerősítését szolgálják, megteremtik az előzményt a referenciális kommunikációhoz. Az úgynevezett **small talk**, amely az emberi kapcsolatok kialakításának, karbantartásának az eszköze, **verbális érintés** (vö. Fülei–Szántó 1994: 4), amelynek folytatása lehet ismeretközlő, tartalmi közlés, de lehet laza, a csevegés kedvéért történő csevegés, a nyelv által végzett társasági cselekvés.

II.1.2. Mint ismeretes, Roman Jakobson kommunikációelmélete⁷ a közlési folyamat hat funkcióját különíti el (1972: 229–76). Az általa kialakított közlési modell egyik – csak járulékosnak tartott⁸ – tényezője a fatikus vagy kapcsolatteremtő funkció, amely a kommunikáció társas, így értelemszerűen társadalmi jellegét feltételezi. Ahhoz, hogy a kódolt üzenet eljusson a feladótól a címzettig, hogy létrejöjjön a nyelvi interakció, szükséges, hogy a beszédpartnerek kialakítsák egymással a kapcsolatot, vagyis megteremtődjék a lehetőség a párbeszéd, a beszédaktus realizációjához. „Vannak üzenetek, amelyeknek elsődleges céljuk, hogy létrehozzák, meghosszabbítsák vagy megszakítsák a kommunikációt, ellenőrizzék, hogy a csatorna működik-e (...). Ez a kontaktusra irányuló, vagy Malinowski műszavával élve fatikus funkció kifejezésre juthat szertartássá vált formulák bőséges változatai, egész dialógusok által, amelyeknek egyetlen céljuk a kommunikáció meghosszabbítása” (vö. Jakobson 1972).

A kapcsolatfelvétel a kommunikációs folyamatnak csak az első lépése; a nyelvi kontaktusnak fenn kell maradnia az információátadás, információcsere befejezéséig. A fatikus nyelvi funkció tehát a nyelv referenciális, ismeretközlő, kontextusra irányuló – vagy egyéb – szerepének megvalósulását teszi

⁷ Roman Jakobson kommunikációelmélete Platón és Karl Bühler elméletére épül, téziseit 1958-ban ismertette a bloomingtoni stíluskonferencián. Roman Jakobson kommunikációelmélete szerint a nyelv a következő alapvető funkciókat tölti be: referenciális (tény-és ismeretközlő), emotív (érzelekm kifejező), konatív (felhívó), fatikus (kapcsolatteremtő), metanyelvi (nyelvel ellenőrző), poetikai (silisztikai) (1972: 229–76).

⁸ Jakobson a modell kidolgozásakor a fő hangsúlyt a poetikai funkcióra helyezte.

lehetővé úgy, hogy megteremti ahhoz az előzményt, létrehozza a kommunikációs körülményeket, a beszédhez szükséges tágabb kontextust.

II.1.3. Dell Hymes továbbfejlesztve a jakobsoni kommunikációs modellt kiegészítette a beszédfunkciók tanulmányozásának lehetőségeit (1974/2001: 458–495) is. Míg Jakobson az **adó–címzett–üzenet–kód–csatorna/kontak-tus–kontextus** koordinátái között vizsgálta a kommunikációs aktusokat, Hymes a kommunikáció összetevőit így határozza meg: **adó, vevő (címzett), csatorna, üzenetforma, kód, téma, környezet**. A hét összetevőhöz hét funkciót rendelt hozzá: **expresszív, direktív, költői, kapcsolatfenntartó, metanyelvi, referenciális, szituacionális** funkciót. A fatikus funkció ebben az értelmezésben is a beszéd kapcsolatra irányuló jellegéből vezethető le, akkor valósul meg, amikor a kommunikáció során a figyelem a beszélő és a hallgató közötti kapcsolatra terelődik.

A beszédtevékenység során az egyes beszédfunkciók nem elkülönülten, tisztán mutatkoznak meg, hanem együtt, egymást áthatva, keresztezve, egy üzenet nyelvi szerkezete az uralkodó funkciótól függ. A fatikus funkció gyakran a konatív funkcióval együtt mint a figyelemfelkeltés eszköze valósul meg: „hogy valakinek a figyelmét fölkeltsük, vagy ébren tartsuk, vagy az ilyen módon létesített kapcsolat végét jelezzük. Így a fatikus funkciót a konatív egyik sajátos változatának is tekinthetnénk” (Balázs János 1985: 3–33).

A fatikus funkció gyakran a referenciális funkciónak alárendelve vagy az emotív funkcióval összekapcsolódva jelenik meg, de nyelvi formái elkülönültek a tartalmi kommunikációtól; külön szókészlet és sajátos grammatika jellemzi, ezért indokolt lehet a kapcsolatra utaló nyelvi alakzatokat külön beszédműfajnak is tekinteni.

A Malinowski elméletében tágabb értelemben felfogott fatikus jelleg a nyelv eredeti funkciójának is tekinthető, a további kommunikációs funkciók pedig erre rétegződnek rá. Csakhogy az európai kultúrákban az írásbeliség kialakulásának következményeképpen a nyelv egyre távolabb került azoktól a funkcióktól, amelyek kialakulásakor még adaptívak voltak. De az egyén és csoport közötti kapcsolatot, az egyének közötti kölcsönhatást, a nyelvi interakciót szolgáló fatikus szerepű, kapcsolatra utaló állandó szókapcsolatok, frazeológiai egységek, sztereotípiák, különféle, interperszonális beszélési rítusok minden társadalomban, minden nyelvben megtalálhatók.

II.1.2. A nyelvek gazdag készlettel rendelkeznek e kommunikációs funkció betöltéséhez. A fatikus funkciójú verbális és nem verbális⁹ elemek, viselke-

⁹ Vö. nonverbális kommunikáció.

dési minták a kontaktus beindításában, fenntartásában, valamint a kommunikációs aktus lezárásában szerepet játszó alakulatok az adott beszélőközösség kulturális szokásainak, hatalmi viszonyainak, társadalmi hierarchiájának, a nyelvhez, kommunikációhoz való viszonyulásának, beszéd szokásainak eredményeként alakultak ki. A közösség társadalmi normáinak megfelelő használatuk a kommunikációs kompetencia függvénye, mely képességre az egyén a nyelvi szocializáció, az adott kultúrába való „belenövés” folytán tesz szert.

A fatikus nyelvi elemek a társadalmi változások érzékeny műszerei is: jelzik az adott korszak interperszonális, társadalmi viszonyrendszerét, a nyelvi szokásrendet, nyelvi divatot, a társadalomban végbement szociális változásokat, az adott társadalom hatalmi hierarchiájából adódó szerepeket, és az egyes szerepekhez való viszonyulást. A nyelvi változás talán ezen a területen mutatkozik a leggyorsabban és leglátványosabban, amennyiben a szociokulturális szerepviszonyok változásával egy emberöltő alatt is sokat változhat egyes köszönési, megszólítási formák preferáltsága. A beszélők nyelvi repertoárjában ugyan megmaradnak a „már nem divatos” formák, de marginalizálódnak, helyüket pedig átveszik újabbak.

II.1.3.1. A fatikus kommunikáció valójában a beszéd- és magatartáskultúra, az udvariassági nyelv használatával azonosítható. Minden társas érintkezés első lépése, és a nyelv interakcióban való használatának egyik fontos mozzanata a partnerrel való kapcsolat kialakítása: a partner üdvözlése és/vagy megszólítása. Ez általában komoly stratégiai megfontolásokat igényel a beszédpartnerek részéről: „Találkozunk: üdvözölni kell egymást. Ismeretlenek vagyunk egymásnak: be kell mutatkoznunk. Ha ismerősek is, valahogy kezdeni kell a kommunikatív kapcsolatot: megfelelő megszólításformát kell választanunk. Aztán felmérni a kettőnk közötti viszonyt, s megítélni: milyen hangot üssünk meg, hogyan válogassuk és fűzzük össze szavainkat (...) Végül pedig be kell fejeznünk a kommunikatív aktust: búcsúzni, elköszönni” (Deme 1999: 25). Az tehát, hogy hogyan mondunk valamit, legalább annyira fontos, mint az, hogy mit mondunk. A beszélő folyamatosan nyelvi döntések előtt áll, döntésével pedig azt a társadalmi kapcsolatot is jelzi, amely közte és a beszédpartnere között található. A tiszteleti formák megválasztásával kimutatható a mások iránti érzelem, a közelség, a távolságtartás, valamint az is, hogy a beszélő ismeri az adott beszélőközösség társadalmi normarendszerét az udvariassági nyelv használatára vonatkozóan.

II.1.3.2. A köszönések, megszólítások szemantikájának egyik fontos dimenziója tehát az udvariasság, a nyelvi illem, ide vezethető vissza a nyelvek

köszönési, megszólítási rendszerének sokfélesége, gazdagsága, a hatalom és szolidaritás mentén történő differenciálódása.

A **hatalom** és **szolidaritás szemantikájának** fogalmát Brown és Gilman (1960, magyarul 1975) vezette be a kérdéskör tanulmányozási területére, és ezzel összefüggésben a T és V szimbólumok használatát a **bizalmas**, illetve az **udvarias névmások** jelölésére.

A hatalmi viszony azt jelenti, amikor valaki fizikai erő, vagyon, életkor, intézményesített szerepkör vagy valami más birtokában fölötte áll a másiknak, képes ellenőrizni a másik magatartását: „legalább két személy közötti viszony, és nem kölcsönös abban az értelemben, hogy a viselkedés ugyanazon területén nem lehet mindenki hatalmon (...) a felülálló T-t mond, neki viszont V-t mondanak” (Brown–Gilman 1975: 363). Ezzel szemben a szolidaritás szimmetrikus viszony: T-jét eredményezheti az érintkezés gyakorisága éppúgy, mint objektív hasonlóságok (u. o.). Sok nyelvben létezik a T/V megkülönböztetés, a T formát általában familiárisnak, a V formát „udvariasnak” tekintik.

A társas érintkezésben az eredeti, természetes megszólítási mód a tegezés, vagyis a nyelvtani 2. személy (*tu*)¹⁰ használata. A XVI. századi írásos emlékek bizonyítják, hogy a nem tegezés csak újabb fejlemény a magyar nyelvben is, hasonlóan más európai nyelvekhez (Vö. Kertész 1931/1996, Guszkova 1981: 27). Amikor az általános tegeződést – ezen belül az udvarias tegeződést is (vö. kegyelmed, nagyságod stb.) – felváltotta a **nemtegezés**,¹¹ akkor a harmadik személyű névmási forma használata a második személy (vö. a lélektanilag **nem**-én, MMNyR I: 238), a beszédpartner megjelölésére a tisztelet, a távolságtartás, az emelkedett udvariasság szintjére került: „Először csak a magas rangúaknak volt alkalmuk így megszólítani az uralkodót. Noha a 3. személyű forma lassan elterjedt az alacsonyabb rétegek képviselői között is, és az emberek tudatában az maradt meg, hogy ez a megszólítási mód mindig távolságtartó viszonynak a megjelölése” (Guszkova i. m.).

A **magázódás**¹² kialakulásával és térhódításával a tegeződés használati köre jelentősen leszűkült; az általános európai szokás szerint egyrészt a közeli, baráti, bizalmas viszony, az intimitás, vagyis a szolidaritás kifejezésének a jelölésére, másrészt a lenézés, megvetés kinyilvánítására használták (vö. aszimmetrikus T/V használat, Brown–Gilman 1975: 367). Napjainkban azonban

¹⁰ Vö. latin: *tu/vos*, francia: *tu/vous* stb.

¹¹ Nemtegezés; a nem tegezés, köztudatban élő megnevezése: magázódás.

¹² magázódás: vö. nemtegezés.

a tegezés, tegeződés egyre szélesebb elterjedése figyelhető meg, ezt támasztják alá a kérdéskörben végzett kutatások: a nemzetközi és magyarországi vizsgálatok eredményei, és a jelen dolgozat kutatási anyagát képező adatok is.

II.1.3.3. A mai magyar nyelvhasználatban elkülönül egymástól a V forma néhány tiszteleti alakváltozata. A nemtegezésen belül beszélhetünk **magázás**,¹³ **önözésről**,¹⁴ **tetszikelésről**,¹⁵ valamint a **megszólítás elkerüléséről**. Ezeket nevezhetnénk V1, V2, V3 formáknak, a többféle távolságtartó kapcsolatminőséget kifejező nyelvi alaknak megfelelően. Az egyes alakváltozatok a távolságtartás, a beszédpartneri viszony, a nyelvi udvariasság különböző árnyalatait fejezik ki. A nyelvtörténeti fejlődés során létrejött, beszédpartnert megjelölő V névmások és megszólítási formák egész sora azt a célt szolgálja, hogy a nyelvi illetet, a megbecsülést, a tiszteletet közvetítse a megszólított felé.¹⁶

¹³ A *maga* névmás használata; a kifejezést a továbbiakban csak erre az estre használom.

¹⁴ A két forma között lényeges árnyalati különbség van, amennyiben az önözés a magázással szemben nagyobb távolságot, jelentősebb megbecsülést fejez ki, a *maga* forma egyes beszélőközösségekben az alacsonyabb státusú partnert illeti meg, bizalmasabb, de bizonyos körökben stigmatizált alak.

A két forma használati körét nagymértékben befolyásolja a beszédhelyzet, a beszédesemény, a beszélők közötti viszony, a kor, nem, iskolázottság, hatalmi státusz, és nem utolsósorban a beszélőközösség udvariassági nyelvi normái. Pl. a *maga* megszólító névmás elterjedtsége bizonyos nyelvterületeken, így a Vajdaságban is az aszimmetrikus viszonyok között is elfogadott, tiszteleti forma.

¹⁵ tetszik + főnévi igenév: analitikus alak.

¹⁶ Guszkova, Antonyina (A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések*. 106. sz. 1981) aki a magyar megszólítási rendszert az udvariasság szintaxisa felől tekintette át, ilyen szempontból vizsgálja az 'én' értékű egyes számú formák udvariassági nyelvben való megjelenését is (én súllyesztés, kikerülés, fejedelmi többes, szerzői többes stb.); valamint a *te* helyettesítő udvariassági alakokat (*kegyelmed*, *kegyed*).

II.2. MÓDSZEREK ÉS EREDMÉNYEK A FATIKUS NYELVI ESZKÖZÖK ÉS FUNKCIÓK KUTATÁSÁBAN

II.2.1. Az utóbbi száz év európai és tengeren túli nyelvészeti kutatásai folyamatosan nagy figyelmet szenteltek a megszólítások, köszönések – általában a nyelvi udvariasság vizsgálatának.¹⁷ A beszédpartner megjelenítésére utaló nyelvi elemek tanulmányozása a 19. század végén még a **történeti nyelvészet** tárgyköréhez tartozott, az udvariassági nyelv kialakulását, történetét és használatát vizsgáló leírások többnyire a szépirodalmi munkákból, irodalmi levelezésekből származó korpuszok vizsgálatával foglalkoztak.¹⁸

Később a **hagyományos grammatika** a fatikus nyelvi elemeket a szintaxis, a mondattan, a szótan, szóalaktan, másrészt a frazeológia tárgykörében tanulmányozta, anélkül azonban, hogy külön rendszerezési szempontok szerint osztályozta volna ezeket a nyelvi alakulatokat. A kutatási terület vizsgálatához új dimenziókat a hagyományos nyelvtudományi diszciplínáktól való elszakadás, a **beszédaktus-elmélet** és a hozzá kapcsolódó **diskurzuselemzés** hozta, amely kiemelte a nyelvet a pusztán referáló, csak valóságtükröző jellegből, és elmozdította a cselekvés, lokúció, illokúció, perlokúció irányába, bekapcsolta az elemzésbe az addig mellőzött nyelvhasználatot s ezzel együtt a társas lényt, a nyelvet használó embert is. A fatikus nyelvi elemek – a köszönések, köszöntések – ugyanis illokúciós aktusok, implicit jelentésük van: a szó szerinti jelentéstől el lehet különíteni a szándékolt tartalmat, vagyis az illokúciós erőt. A köszönésekben a lokúciós és illokúciós aspektus összemosódik, egybeesik, a kimondott hangsor, a szerkesztett mondat szó maga cselekvés is, de ugyanakkor perlokúciós hatást is kelt a beszédpartnerben. A szó szerinti és a másodlagos, sugallt jelentés között az összefüggés lehet alkalmi, és lehet konvencionális is: a fatikus nyelvi elemek jellegzetesen a konvencionális jelentést hordozzák, az illokúciós aktusok összetevőiként ezeknek szabályai szerint elemezhetők.

¹⁷ A 20. századi nemzetközi kutatások eredményeit l. Roger Brown és Albert Gilman (1960/75); Roger Brown és Marguerite Ford (1961); Paul Friedrich (1972); Susan Erwin–Tripp (1972/88); Elizabeth Bates és Laura Benigni (1975); Wallace E. Lambert és G. Richard Tucker (1976); Cristina B. Paulston (1976); Friederike Braun (1988) megszólításokkal foglalkozó monografikus munkája összegzi az addig megjelent nemzetközi vizsgálati eredményeket, ártételemezi a kutatási módszereket.

¹⁸ Schliebitz 1886; Navarro 1923; Grand 1930 (id. Domonkosi 2002), Kennedy 1915; Fay 1920; Muller 1914 id. uő.

A **szociolingvisztika** megjelenésével és általános térhódításával a nyelvhasználat fatikus aspektusainak vizsgálata fokozott figyelmet kapott, amennyiben az új diszciplína tárgya a nyelv társas jellege, a nyelv és társadalom bonyolult összefüggéseinek feltárása. A kapcsolatra utaló nyelvi elemek sokfélesége a társadalmi sokféleséghez igazodik, használatukat, a váltogatás és együtt-előfordulás szabályait a társadalom adott korban éppen érvényes normarendszere írja elő (vö. Erwin-Tripp 1972/1988). A fatikus nyelvi elemek a mindenkori társadalmi változásokhoz, a mindenkori jelennek nyelvi variabilitásához igazodnak, az adott társadalom mindenkori belső hierarchiájának és értékrendjének nyelvi vetületét jelenítik meg (vö. Péter 1991: 112). Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy a nyitott, mozgásban levő társadalmakban a gyors változások nemcsak az udvariasság szabályainak változásait eredményezik, hanem gyakran nyelvi, kapcsolattartási válságokat is generálnak (vö. Brown–Gillman 1975: 381). A fatikus nyelvi elemek vizsgálatában tehát megkerülhetetlen a szociolingvisztika kutatási eredményeinek felhasználása, amelyek által tanulmányozható a nyelvhasználat e területének sokfélesége, és a nyelvi sokféleséget mozgó társadalmi, szociokulturális kontextus is.

A kapcsolati nyelvhasználat egy adott közösség szokáscselekményeivel, rítusaival, interperszonális kapcsolatrendszerével, az udvariassági viselkedési mintákkal, beszédcselekményekkel is összekapcsolódik. Ebből a jellegéből adódóan kutatása nemcsak szociolingvisztikai, hanem **néprajzi, beszélésnéprajzi, pragmatikai, szociálpszichológiai** kérdéseket is felvet.

Hymes kommunikációelmélete a **beszélés néprajzának** fogalmával¹⁹ gazdagította a nyelvtudományt, olyan etnográfiai, néprajzi rendszert javasolva a kutatás számára, amelynek érdeklődési területei: a beszéd társadalmi környezete vagy kontextusa, funkciója és működésmódja. Ezzel az elmélettel a nyelvi sokféleség leírására kívánt új módszert kidolgozni, amely néprajzi és nyelvészeti szempontok egyidejű érvényesítésével új alapokra helyezte a kutatást, felismerve a közösségi és egyéni változatok fontosságát: „az egyes beszélő közösségek, valamint az egyének viselkedésében megfigyelhető beszédváltozatok mögött rendszerbe tapadt szabályok állnak, melyek a társadalmi vagy nyelvtani szerkezetekhez hasonlóan minőségi vizsgálódásnak vethetők alá” (Hymes 1974/2001: 458). Az etnográfiai, beszélésnéprajzi leírások az emberi kapcsolatok és viselkedésformák sokféleségét feltételezik, melyeknek szabályo-

¹⁹ Hymes Malinowsky kutatásait tekinti elmélete egyik előzményének, A beszélés néprajza (The ethnography of speaking, 1962) című cikkében hivatkozik is Malinowsky Korall kertek és mágiájuk (Coral gardens and Their Magic 1935) című munkájára.

zottsága, normarendszere kultúránként nagy változatosságot mutat. A fatikus viselkedést tehát a beszélésnéprajz, valamint az ezzel szoros kapcsolatban álló néprajz, az etnográfia is vizsgálja, az egyes viselkedési mintákat, viselkedésformákat ritualizált cselekvéseknek, fatikus rítusnak tekintve.

A fatikus kommunikáció mint társas kapcsolatra irányuló kommunikációs forma a 20. század második felétől a **szociálpszichológusok** érdeklődési körébe is bekerült. A diszciplína elméleti keretei között a helyzeti jellegű illemszabályok, az üdvözlés kinezikus formái: a cselekvések, mozdulatok tanulmányozásával, majd a nyelvi megnyilvánulások figyelembevételével próbáltak kulturális hatásokat meghatározni.

A fatikus nyelvi elemek vizsgálata tehát interdiszciplináris feladat. Az egyes nyelv-és társadalomtudományi diszciplínák külön-külön és együttesen is megfelelő elméleti keretet biztosítanak a kutatás számára. Az alábbiakban bemutatott rendszerező munkák különböző tudományos szemléletet részesítenek előnyben mintegy bizonyítva azt, hogy bármelyik út járható és eredményes.

II.2.2. Filológiai igényű, **udvariassági nyelvhasználat**tal foglalkozó magyar nyelvtudományi munkák a 19–20. század fordulójától kezdve főleg a hasonló tárgyú német, francia, angol, olasz kutatási eredmények hatására készültek. Ezek főként **történeti** vagy **nyelvművelő** szempontból tekintették át a gazdag magyar kapcsolattartási rendszert, egy-egy részterület vizsgálódására szorítkozva, de már helyet adva a leírásban a nyelvhasználat összefüggéseivel kapcsolatos társadalmi, lélektani motívumoknak is.

II.2.2.1. A legkorábbi, a századforduló kutatásait publikáló munkák közül figyelmet érdemel **Ponori Thewrewk Emil** (1897) az udvariasság nyelvével kapcsolatos német nyelvtudományi hatást tükröző munkája; a történeti értékelés mellett a verbális/nem verbális fatikus kommunikáció viselkedési formáit is tárgyalja, utóbbit a szimbolikus formák közé sorolva. A verbális formákat osztályozza: a köszönéseket, üdvözlő formákat, jókívánságokat, megszólításokat az **udvariasság frazeológiájába**, az udvariasság grammatikai jellemzőit, többek között a tegező és magázó személyragokat, a **syntaxis ornata**-ba sorolva.

Zolnai Gyula (1897) főként nyelvművelő szemléletet tükröző írása korának az udvariassági nyelvben mutatkozó zavarairól, bizonytalanságairól szól leginkább, de leírásából rálátni a századvég nyelvhasználatának regionális sokféleségére is. Nyelvművelő szempontok érvényesülnek **Lukács Lőrinc** (1896), **Viszota Gyula** (1905), **Tolnai Vilmos** (1908), **Csüry Bálint** (1928) írásaiban, ők a megszólítások történetét, használati körét veszik számba.

II.2.2.2. Kertész Manó (1931)²⁰ összefoglaló monográfiája az udvariassági nyelvről az első átfogó igényű leírás ebben a tárgykörben. Mintegy négyszáz évre visszatekintve gazdag filológiai anyagon – levelezések, szépirodalmi szövegek, élőnyelvi (népnyelvi) gyűjtések – vizsgálja a kapcsolatra utaló formák frazeológiai alakzatait, kitér a **nem verbális üdvözlésekre** és azok történetére (*kézfogás, meghajlás, bók, kézcsók* stb.); részletesen tárgyalja a **nominális megszólításokat**: *úr, asszony, urambátyám, atyámfia, nagyasszony* stb.; a **jelzői szerepű, rangot kifejező megszólításokat**: *tekintetes, nagyságos, kegyelmes, nemes, vitézlő, tiszteletes, drága, becses, érdemes* stb.; a **névmási szerepű megszólításokat**: *nagyságod, kegyelmed, kegyed, ön, igei formákat: méltóztassék, szíveskedjék*; kitér a magázás történetére, tárgyalja a saját korában – a harmincas években – használatban lévő **köszönési formákat**: *alázatos szolgálja, van szerencsém, kezét csókolom*; leírja a beszélő **önmegjelenítését jelző nyelvi formákat**: *bátorodom, szabad kérnem, szerény véleményem, alázatos betűim* és bemutatja ezek több évszázados történetét, kialakulásuk folyamatát.

II.2.2.3. A 20. század elején lendületet vett nyelvjáráskutatás új tudományos dimenziókba helyezte a fatikus nyelvi formák tanulmányozását. A népnyelvi gyűjtések a tiszteletadási formákról is szolgáltatnak nyelvi adatokat, jóllehet, ezek a munkák csak a parasztság nyelvét tekintették vizsgálatuk területének, így nem adnak rálátást más társadalmi rétegek tiszteleti nyelvhasználatára. A nyelvjáráskutatók a népnyelv megőrzendő értékei között tartják számon a köszönéseket, megszólítási formákat, áldásokat, szitkokat, ezeket a népnyelvi hagyományokhoz sorolva tárgyalják (vö. Horváth 1906, Böszörményi 1906, Takáts 1926).

A kezdetben még többnyire egysíkú **folklorisztikai, népnyelvi** leírások közül **Végh József (1941)** tanulmánya érdemel említést: az udvariassági nyelvi formák használatának társadalmi differenciálódására hívja fel a figyelmet, szóvá teszi többek között a korábbi munkák ilyen irányú hiányosságait, résztvevő megfigyeléssel gyűjtött adatok alapján mélységi leírást készít egy tiszántúli település, Békés fatikus nyelvhasználatáról, megelőzve ezzel a későbbi szociológiai szemléletű leírásokat.

II.2.2.4. A második világháborút követő első évtizedek magyarországi politikai változásai: a szocialista átalakulás, népi demokrácia, szocialista pártideológia erőszakos térhódítása a társadalmi viszonyok, a társas emberi kapcsolatok teljes átrendeződését vonta maga után, s a társadalmi változások következményei a nyelvhasználat terén is rövid idő alatt megjelentek. Ennek jelei külö-

²⁰ Újra kiadva: Szállók az Úrnak. Az udvarias beszéd története. Budapest. 1996.

nösen a kapcsolati formák, a fatikus nyelv használatában mutatkoztak meg: új lexikai formák, frazeológiai alakzatok keletkeztek, módosult a hatalom és a szolidaritás szemantikája. Az új, főként szervezeti köszönések, megszólítások megjelenésével azonban megmutatkoztak az udvariassági nyelvhasználat zavarai, bizonytalanságai, tükrözve a társadalomban uralkodó zavarokat, bizonytalanságokat. A mindennapi használatban még tovább élnek az úgynevezett hagyományos formák, de megfigyelhető a polgári rendszert tükröző hatalmi vagy státusorientált alakok ideológia alapon történő stigmatizálása. A változás új vizsgálati anyagot teremtett, a kutatás számára új szempontok, rendszerezések megjelenését tette szükségessé.

Ladó János²¹ rendszerezése hosszú ideig alpműnek számított a kérdéskör kutatásában. Az 50-es évek politikai ideológiájával összhangban, társadalmi, pragmatikai és nyelvi szempontokat is szem előtt tartva a tanulmány igyekszik egy olyan rendszerező szemléletet kialakítani, amelybe a magyar hagyományokon alapuló udvariassági alakzatok is belehelyezhetők: „A felszabadulás előtti értelmiség (...) illemkódexben tükrözött köszönésgyakorlata (...) az osztálytársadalmak megalázó különbségeinek szellemében született, és hiányzott belőle a népi köszönésformák legfőbb jellemzője, az érkezés és távozás szempontjának megkülönböztetése. Ennek oka az volt, hogy a németből fordított *kezét csókolom* és a *van szerencsém*, valamint a latinból fordított *alázatos szolgája*, a *servus humillimus*ból rövidült *szervusz*-szal jövet-menet egyformán használatos volt” (1958: 423). A *jó napot* rövid formáról például Ladó azt állítja, hogy ezt a parasztság mint a „leghagyományörzőbb” társadalmi réteg, csupán érkező köszönésül használta, ám a parasztságtól származásában, érzelmi közösségben nagyobbbrészt távol álló értelmiség nem ezt vette át, hanem német mintára a *Jó napot kívánok!* formát, érkező és távozó köszönésként. A tanulmány külön tárgyalja a **köszönések** és **megszólítások** rendszerét, történeti áttekintést ad az egyes hagyományos nyelvi alakzatokról, számba veszi az új, szervezeti formákat, elemzi a fatikus formák használatának társadalmi vetületeit, tárgyalja a „lefelé” és „felfelé” mutató, valamint mellérendelő köszönési módokat, kitér ezeknek stílushatásaira (távolságtartó, kedélyeskedő, bizalmas, viccelődő, pátoszt, fellengzősséget tükröző formákra), tárgyalja a többes számú köszönéseket, és a telefonos köszönést, ma is jól alkalmazható osztályozási rendszerbe sorolta a magyar köszönési alakzatokat. Az osztályozás alapjául a nyelvhasználati szintér, illetve a társadalmi tényezők szolgálnak: nem, életkor, státus. Ennek megfelelően hozza létre a következő

²¹ A tanulmány két részben jelet meg: *Magyar Nyelvőr*, 1958/59.

csoportokat: **férfi, nő, gyermek, tegező, szervezeti közvetett** (üzenet, jókívánság) köszönések; **paraszti, városi** környezetben használt köszönések; ezen belül: **érkező, távozó** formák, **hagyományos napszakos, hagyományos vallási színezetű** (vö. *Isten áldja, Isten vele*), **egyházi-felekezeti** köszönések. Ez utóbbiakat a szervezeti formákhoz rendeli. Nem beszél a köszönéspótlókról, de a jókívánságok bizonyos alakzatait köszönésként értelmezi, ezeket az érkező/távozó köszönési formákhoz sorolja.

A megszólítás Ladó értelmezésében a „beszédtársunk személyének szavakkal való megjelölése” (1959: 23), a társadalmi kapcsolatteremtés másik formája a köszönés mellett, amely „ebben a szorosabb értelemben még nem jelenti a beszédbe elegyedést” (i. h.). Ez az értelmezés tehát csak azokra a nyelvi formákra terjeszthető ki, amelyek közvetlenül utalnak a beszédpartnerre.

Pragmatikai és szintaktikai funkciójuk alapján a megszólítások két típusát különbözteti meg: a **személyfelhívást** és **személyemlítést**. Személyemlítésen a beszédtárs mondaton belüli, mondatrész formájában (általában alany vagy tárgy) személynévmásokkal, igei személyragokkal és birtokos személyjelekkel történő megjelölését érti, személyfelhívásnak tekinti a beszélgetést megelőző, a beszédszándék jelzéseként szolgáló szavakat. Ez az elkülönítés a későbbi leírások számára is kiindulási alapot jelent (vö. Guszkova 1981). Ladó a kapcsolatra utaló nyelvi formák osztályozásában a sokféleség tényéből indul ki. A megszólítási formák sokféleségét a társadalmi viszonyok változatosságával magyarázza: „természetes tehát, hogy a magyar társadalmi rétegződés tarkaságának a társadalmi kapcsolatteremtő formák tarkasága felel meg. Bonyolultak a megszólítás formái még abban az esetben is, amikor a megszólított neve ismeretes.” (1959: 24) A megszólítási formák osztályozásában elkülöníti a **fogalmi jegyre utaló és fogalmi jegyre nem utaló** alakokat, amelyeken belül a további alcsoportok árnyaltabb áttekintést adnak a nyelvi kapcsolati rendszerről. A fogalmi jegyre nem utaló megszólításokhoz sorolja a **személyes névmási** formákat (*te, ti*) és a **személyes névmásszerű** megszólításokat (*ön, maga, kegyed*), a fogalmi jegyre utalók között elkülöníti a **nemre** mutató, **családi állapotot** tükröző, **rokonsági fokozatot** jelölő, **családi körből** származó, **társadalmi álláshoz** kapcsolódó, **állami és szervezeti, osztályon, rétegen belül** használt (ún. mellérendelő), **sajátos hangulattal** összekapcsolt, **kedveskedő, megszólítási válságot kerülő: megszólítás-helyettesítő** kategóriákat.

Mivel sok megszólítási formában több jelentésmozzanat is megtalálható, ez a felosztás több ponton is egymást metsző kategóriákat egyesít. Ennek ellenére jól hasznosítható más nyelvészeti szemléletű rendszerezésben is.

II.2.2.5. A 60-as, 70-es, 80-as években történt nyelvészeti paradigmaváltás, az új diszciplínák új szemléleti keretet kínálnak a fatikus nyelvi kutatásoknak is. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a nyelvhasználat olyan részterületéről van szó, amelynek vizsgálata interdiszciplináris feladat.

Az élőnyelv, a beszédtevékenység, a nyelvnek a társadalom összefüggésrendszerében történő vizsgálata kerül a nyelvtudomány figyelmének középpontjába, az etnográfiai, antropológiai kutatások, a szociolingvisztika, pragmatika, szemiotika, a beszédettélmélet módszerei újabb kutatási lehetőségeket jelentenek a kérdéskör mélységi vizsgálataihoz.

R. Hidasi Judit (1975) a szemiotika területére áthelyezve tanulmányozza a magyar köszönéseket. A beszédpartnerrel való kontaktusteremtést olyan történetnek tekinti, amelynek lefolyási szabályai – kezdeti szakasz, kifejtlet – mutatják, hogy kerek, teljes értékű viselkedési forma, mely nemcsak verbális csatornán, hanem a nem verbális kommunikáció jelei révén is kifejeződhet (vö. tekintet, gesztusok, kinezikus jelzések). A szerző szerint a köszönés a leggyakoribb nyelvi megnyilvánulás, amely „vagy egy ismerős üdvözlésére szolgál, mintegy kölcsönösen nyugtázva az ismertséget, vagy azt jelzi, hogy a még ismeretlen személlyel szeretnénk vagy kell kapcsolatot létesítenünk” (1975: 181). Ladó János történeti szemléletű köszönésdefinícióját²² elfogadva hangsúlyozza, hogy a köszönések kialakulását és elterjedését előidéző tényezők között figyelembe kell venni a kulturális környezetet, a nép történelmi és társadalmi múltját, nemzeti sajátosságait, a társadalmi rétegződést, és az adott kor társadalmi divatjelenségeit (1975: 181). Ezek összessége teremti meg azt a bonyolult összefüggésrendszert, amelyben a köszönés túlmutat elsődleges kapcsolatra utaló funkcióján a helyes használatot, alkalmazást magában foglaló társadalmi, pragmatikai dimenziók felé. A szerző a korábbi munkák tér, idő, stílusminőség tényezőin alapuló osztályozásait figyelembe véve továbblép, kiegészítve a rendszerezést a társadalmi nem, inferior–superior, bizalmas–nem bizalmas viszonykategóriákkal. Első lépésben két fő csoportot különít el: (1) **közelítő**, és (2) **távolító** köszönést. Ezeken belül további alcsoportokat hoz létre: (A) **nemek szerinti** köszönések (férfi férfinak, nő nőnek, nő férfinak, férfi nőnek); (B) **superior–inferior** köszönések: (1) **társadalmi ranglétrán elfoglalt hely**; (2) **alá-fölrendeltség**; (3) **életkori különbségek szerinti** köszönési mód; (C) **bizalmas–nem bizalmas** kapcsolat: (1) **ismerős–ismeretlen**; (2) **baráti–hivatalos** viszonyt jelölő formák.

²² A köszönés ősi, szomágiára visszavezethető kívánság, amely mára már elvesztette ezt az aspektusát, de tartalomvesztetten is az embertársaink iránti tisztelet és jóindulat jele (vö. Ladó 1958: 422).

A bemutatott szemiotikai megközelítés hiányossága, hogy a szerző résztvevő megfigyeléssel, egyéni nyelvi tapasztalaton alapuló, viszonylag kis mennyiségű nyelvi korpuszon végzi az osztályozást. Nem vizsgálja a köszönések szociológiai, csoportdinamikai hátterét, ennek ellenére hasznosítható tanulságokkal szolgál, megfogalmazza azt, hogy a köszönés nemcsak nyelvi forma, hanem a társadalmi viselkedés egyik fajtája, egy szemiotikai rendszer része, amely rendszeren belül oppozíciók hierarchiája és rendszere érvényesül (vö. érkezés–távozás, bizalmas–nem bizalmas, inferior–superior, férfi–nő, tegezés–nemtegezés, idős–fiatal), és ugyanez a rendszer megjeleníthető nem verbális eszközökkel is.

Átfogó munkának számít **Guszkova Antonyina** (1981) szociolingvisztikai szempontokat is érvényesítő kutatása. A szerző az udvariasság szintaxisa felől tekinti át a magyar megszólítási rendszert, csak a beszélőre és a beszédpartnerre, vagyis az interakció résztvevőire utaló nyelvi elemeket tekinti megszólításoknak, és az így értelmezett nyelvi alakzatoknak két csoportját különíti el: (1) **tulajdonképpeni, vokatívuszi** értékű megszólítási formák (2) **személyes névmások** (te, ti), ide sorolja a személynévmásszerű formákat is (*ön, maga, kegyed*). Ez utóbbiakat udvariassági névmásoknak nevezi.

Egy 240 fős mintát vizsgáló kérdőíves felmérés, szépirodalmi, sajtónyelvi gyűjtés adataira támaszkodva mutatja be a magyar udvariasság szintaxisát, annak történetét, és ezzel összefüggésben a megszólító személyes névmások jelentésfejlődését. Vizsgálja a tegezés/tegeződés jelenségét, hangsúlyozva, hogy a tegeződő viszonyok aránya növekedőben van. Ennek okait a társadalmi viszonyok átalakulásában látja. A második személy használatának két csoportját különíti el: (1) **általános, kötelező tegezés/tegeződés**, (2) **lehetséges, nem kötelező tegezés/tegeződés**, hangsúlyozva, hogy ezek a dimenziók elsősorban függnek a kortól, nemtől, társadalmi helyzettől, de szabályozhatja alkalmi norma is. „Az alkalmi normán tehát a pillanatnyi helyzettől, alkalomtól függő, nem az egész nyelvterületen, hanem csak kisebb csoportokban, közösségekben normává vált, vagy – és főként – az éppen most normává váló nyelvi magatartást értjük” (vö.1981: 31).

Megfigyelései szerint a harminc év alatti beszélők udvariassági nyelvhasználatát jelentősen különbözteti meg az idősebb korosztályétól, ilyen alapon a beszélők két csoportját különíti el. Részletesen tanulmányozza a 3. személy használatát a társas érintkezésben, érintve a **magázás**, az **önözés** és **tetszikelés** problémáját is. Tárgyalja a megszólítás bizonytalanságait jelző megszólítás pótlókat, a nominális, köznévi, fogalmi jegyre utaló megszólításokat is, de ezek közül csak

a vezetékneves, foglakozást, beosztást, társjelölő alakokat, és nem tér ki a köszönési formákra.

II.2.2.6. Az etnográfiai kutatás a 60-as, 70-es évektől kezdődően kezdte hasznosítani a kommunikációkutatás eredményeit, amennyiben felismerte, hogy a kommunikációs megközelítési módok világos irányokat jelölnek ki a paraszti társadalmak, a falu világának vizsgálatában, a kommunikációelméleti tudományos eredmények érvényesek a társadalmi rendszerre is, amennyiben a társadalmi viszonyok szerkezete és a társadalom kommunikációs rendszere között szoros összefüggés található. (vö. Hoppál 1970: 80).

Hoppál Mihály néprajzi szokáskutatással foglalkozó, 1970-ben megjelent tanulmánya a fatikus kommunikáció aspektusait is érinti: Visonta község interperszonális kapcsolatait, s a közösség kapcsolathálózatán keresztül kirajzolódó kommunikációs rendszerét mutatja be. A köznapi kommunikációs szituációkat szerkezeti elemeire lebontva vizsgálja anélkül, hogy kiszakítaná azokat a teljes rendszer egészéből; az interjúk és kérdőíves kikérdezés révén szerzett adatokra alapozva a közösség dinamikus, mozgásban levő rendszerét igyekszik leírni. A különböző – kommunikációval kísért – interakciós alkalmak közül vizsgálja a kapuba kiülés szokását is, mint a csoportba való alkalmi bekapcsolódásnak egyik formáját, amikor a fatikus nyelvi viselkedés kerül előtérbe; ilyen alkalmakkor az interakció megnyitása kétféleképpen megy végbe: egyszerű köszönéssel a napszaknak megfelelően, vagy köszönéspótlóval: *Beszélgetek?, Kiállottak?* Ez utóbbiakkal a nap bármely órájában meg lehet szólítani a kerítése mellett álldogáló nézelődő utcabelit vagy ismerős falubelit (1970: 31).

Etnográfiai kontextusba ágyazva érinti a fatikus kommunikáció kérdését **Lammel Annamária** (1981), tanulmánya, amely a rítus fogalomkörébe rendeli a társadalmi érintkezés során létrejött hagyományos kommunikációs aktusokat, amelyekben „mindenki a saját szerepének megfelelően végzi azt, amit megtanult” (Lammel 1981: 175). A rítus összetevőjeként említi a non-verbális kommunikációt, mint olyant, amely a beszéddel együtt alkalmas a viselkedésminták megjelenítésére. A szerző három rítus-típust vizsgál: (1) az interperszonális és csoportközi kapcsolatban létrejött változások rítusait; (2) a kapcsolatok koherenciáját, megerősítését szolgáló rítusokat; (3) a megromlott viszony helyreállítását célzó rítusokat. E három csoportba a következő „konkrét” rítusokat sorolja: üdvözlés, búcsú, átok, áldás, megismerkedés, vallomás, befogadás, veszekedés, verekedés, bosszúállás, megfenyegetés, szakítás, szidalmazás, köszöntés, napi ajándékozás, kocsmazás, vendégeskedés,

jókívánság, bocsánatkérés, megbocsátás (vö. 1981: 176–77). Mindegyik viselkedésmódban, rítusban megjelenhetnek a fatikus viselkedés mintái, a szerző által kimondottan fatikus jellegként definiált rítus az üdvözlés, búcsú, megismerkedés, köszöntés.

II.2.2.7. A 80-as években készült szociolingvisztikai, beszélésnéprajzi, etnográfiai szempontokat is érvényesítő fatikus nyelvi leírások többnyire egy-egy kisebb alappopuláció, beszélőközösség, egy-egy korosztály vagy faluközösség beszélési szokásait vizsgálják. Ezek egy része szinkrón vizsgálati módszerekkel – kérdőíves kikérdezéssel, szociolingvisztikai interjúval vagy résztvevő megfigyeléssel – kutatja az adott beszélőközösség nyelvhasználatát, más részük visszaemlékezésekre alapozva, mintegy értékmentő szándékkal teszi mindezt, „amelyekből az utókor is megízlelheti majd őseik megszólítási módjait” (Tóth 1983: 33).

Tóth Mihály (1983) Bag községben végzett szociolingvisztikai kutatása átfogóan mutatja be a közösség köszönési és megszólítási formáit. Az adatközlőktől rögzített visszaemlékezések, valamint a résztvevő megfigyelés révén nyert nyelvi adatokból tárja fel a falu egykori zárt világának interperszonális kapcsolatrendszerét, s ezzel együtt az udvariassági szokások: köszönések és megszólítások hagyományon alapuló, a falu mikrotársadalmában érvényes normarendszert is vizsgálja; bemutatja az egyes köszönési formákat; részletesen tárgyalja a köszönéspótlók szerepét, amelyeket „egymáshoz való szólás”-ként nevez meg (1983: 9), és tárgyalja azokat a nonverbális viselkedési formákat is (meghajlás, kalapemelés, főhajtás, csók, lábbók), amelyek a verbális köszönések mellett vagy azok helyett éltek a régi falu világában; kitér a különböző szignálok szerepére, mint például a harang vagy az ajtón való kopogás. Az egyes köszönési, megszólítási formák gyakoriságához, társadalmi megoszlásához nem fűz szociolingvisztikai magyarázatot, de munkája végén igen gazdag adattárban foglalja össze az összegyűjtött nyelvi adatokat.

Kiss Jenő (1993) monográfiája a rábaközi Mihályi kapcsolatra utaló nyelvi anyagát gyűjti egybe és rendszerezi. Két korosztály: 10 és 14 év közötti gyerekek és szüleik körében végezett kérdőíves kikérdezéssel, résztvevő megfigyeléssel és a nagyszülőkkel folytatott beszélgetések során gyűjtött adatokat elemezve veti össze a jelen és a régi idők nyelvhasználati szokásait, mutatja be a társadalmi szokásrend és a kommunikáció változásainak, dinamikájának aspektusait. A megszólításokat két csoportba sorolja: **általános** megszólításformák (*kend, bácsi, néni* stb.), valamint **speciális** megszólítások, rokonsági megnevezések. A vizsgálati adatok elemzése alapján úgy véli, hogy a köszönések és

megszólítások használati szabályait leggyakrabban befolyásoló tényező: életkor, ismertségi fok, foglalkozás, nem, beszédhelyzet, felekezeti hovatartozás, ezek összefonódva, gyakran egymást keresztezve határozzák meg a kapcsolati formák megválasztását. A tiszteleti formák rétegződése tükrözi a beszélők szociokulturális rétegződését (1993: 223), egy részük köthető a beszélőközösség elhatárolható alcsoportjaihoz, másik részük pedig egyáltalán nem.

Bódi Zsuzsa (1994) egyedülálló néprajzi kutatása két magyarországi oláh cigány közösségben vizsgálja az erősen hagyományörző cigány közösségek interszónális kapcsolatit, a beszédbe való belenevelődés szokásrendjét, illetőleg a beszédpartnerre irányuló nyelvi elemeknek a használatát. Munkája **beszélésnéprajzi** megvilágításban tárgyalja a zárt beszélőközösségek üdvözlési formáit és azoknak használati normarendszerét. Arra hívja fel a figyelmet, hogy a hagyományos köszönési formák szocializáció révén való tudatosítása és az elvárásnak megfelelő használata a csoporthoz tartozás kinyilvánításának egyik alapvető módja és alkalmá. A normaszegés szigorú szankciót von maga után, amennyiben azt az üzenetet hordozza, hogy az egyén nem hajlandó vállalni csoportidentitását. A köszönés rendjét a csoporton belüli státusz határozza meg, s így a legtekintélyesebb személyt – aki az esetek túlnyomó többségében férfi – illeti meg a tisztelet. A státusz függ a származástól, sikeres üzleti érzéktől, munkától és a jó beszélési készségektől. Az üdvözlési formák választási szabályait befolyásoló tényezők: alkalom, beszédhelyzet. A hagyományos köszönési módok használata a társas összefüggések alkalmával kötelező, amennyiben a csoportidentitást jelöli meg.

A szűkebb beszélőközösség, társadalmi csoport nyelvhasználatát vizsgáló munkák között legújyszerűbb, a **szociolingvisztikai** szemléletet legkövetkeztetesebben érvényesítő, jelentős nemzetközi apparátust is felmutató tanulmány **Reményi Andrea Ágnes** (2000) munkahelyi csoportok megszólítási formáinak diádikus elemzését bemutató munkája. A szerző azt vizsgálja, hogy a hierarchia kialakulásában az egyes munkahelyi közösségeken belül mennyire van hatása a verbális interakcióban is megmutatkozó státuszorientációnak, amennyiben feltételezhető, hogy a hierarchikus szervezeteket a nyelvhasználat működteti és teszi stabilá. A megszólítást és a megszólítási rendszert tágabban értelmezi, mint azt a korábbi munkák tették, megszólításnak tekint minden olyan alakot, amelyben a beszélő és a megszólított viszonya kódolt, ide sorolja a morfológiai, szintaktikai és lexikai formákat, az igeragokat, a birtokos személyjeleket, a főnévi és névmási alakokat. A megszólítást olyan diád alapú kapcsolatokban vizsgálja, amelyekben az interakcióba lépő partnerek az egy-

mással való kapcsolat kialakítására törekedve egyezkednek arról, hogy azonos csoportba tartoznak-e a T/V formák használatában (2000: 43). A szerző egy korábbi kutatási fázist kiegészítve²³ még két, hierarchia szempontjából eltérőnek ítélt munkahelyi csoport körében vizsgálódik (egy bölcsész egyetemi tanszék és egy kórházi osztály: 41–59), és azt a következtetést vonja le, hogy míg a kórházban erőteljesebben működő hatalomfüggő változók: a beosztás és a rang, a tanszéken legnagyobb szerepe az életkornak van.

Topál Dalida (1993) tanulmánya diákok köszönési szokásait vizsgálva állít fel preferencialistát a leggyakrabban használt köszönési alakokkal. Eszerint a vizsgált csoportban legerőteljesebb köszönési forma a *szia* és annak különböző neológ alakváltozatai, a *Helo!*, a napszakos köszönések, a *Csókolom!*, valamint a *Viszontlátásra!* Használati körön kívül esnek a hagyományos vallásos színezetű köszönések, és a tanulók 71%-a tartja elavultnak a *Kezét csókolom!* formát.

A munkahelyi megszólítások szociokulturális aspektusait vizsgálja **Angelusz Róbert** és **Tardos Róbert** (2003) tanulmánya, amely a rendszerváltás kori Magyarországon, az 1980-as évek második felében végzett kulturális-interakciós rétegződés-vizsgálat²⁴ által feltárt nyelvi korpusz részszelete alapján a vizsgált időszak kapcsolatra utaló nyelvi formáit elemzi. A szerzők abból a premisszából indultak ki, hogy a megszólítási formák nemcsak a társadalmi viszonylatok fontos hordozói, hanem használatukban a mindenkori politikai légkör is megmutatkozik: „Az érintkezési viszonyok olyan mikroelemei, mint például a megszólítási formák a 'szabad szemmel' alig észlelhető átalakulásokra is érzékenyen reagálnak, és még inkább így van, ha olyan fokú klímaváltozásról van szó, amely a nyolcvanas évek második felének Magyarországon határozottan végbement” (2003: 297). A vizsgálat tehát akkor készült, amikor Magyarországon a monolitikus társadalom már sok helyen megmutatta repedéseit, a második gazdaság térhódítása pedig a piaci struktúrák felé mutató váltást, a nemzetközi helyzet átalakulást sejtette. Ennek az időszaknak a bizonytalanságai, az átalakulóban levő rendszer zavarai azonnal megmutatkoztak a fatikus nyelvi rendszerben: megszólításokban, köszönésekben. A terep a munkahelyi környezet, ahol a „klímaváltás” társadalomban még alig körvonalazódó jelei már jól kitapintható erővonalakat húztak. A kérdőív, amellyel a szerzők dolgoztak nyolc, általánosan elterjedt megszólítási formát vizsgált öt

²³ Egy 52 fős gyógyszergyári csoport (32 nő és 20 férfi) körében végzett hasonló felméréseket.

²⁴ MNSZV (Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat), a magyarországi magyar nyelvhasználat társadalmi rétegződésének vizsgálata. In: Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon. Kontra M. szerk. 2003.

tipikus szereprelációban. Ezeknek egy része a főnök–beosztott viszony-reláció lehetséges irányait mutatja.

Az adatfeldolgozás két síkon történt: (1) az egyes relációk összesítése, eltekintve a konkrét szerepektől, a megszólítási formák általános jellegzetességeinek szociokulturális rajzolatát vázolja fel az adott történelmi kontextusban, valamint (2) a viszonyok szociológiai jellegzetességeinek vizsgálata, kiemelt hangsúllyal a szereprelációkra.

Az elemzés rávilágított arra, hogy a tegeződés már a nyolcvanas években különböző szereprelációban igen általános volt, akárcsak az informális jellegű keresztnev-, becenévhasználat. Ezt a formát nagy távolsággal követik familiárisabb megszólítások, ezen belül is a *bácsi/néni*. Erre az időszakra az *elvtársaság* már meglehetősen visszaszorulóban van, de a polgári jellegű érintkezési formák: *úr, asszony* előfordulási aránya még alacsony.

A tömbösödő megszólítási alakok szemantikai terét egy kétdimenziós modellre rávetítve a formális/informális és a mozgalmi/polgári tengely dominanciája mutatható ki. A kutatás vizsgálja többek között a megszólítások életkori, iskolázottsági, települési csoport szerinti megoszlását, és megrajzolja azok szociokulturális térképét.

Ugyanennek az általános vizsgálatnak a keretében készült **Terestyéni Tamás** (1995/2003 átdolgozott változat) elemzése, amely a rendszerváltás kori Magyarország köszönési szokásait tekinti át. Míg Angelusz–Tardos tanulmánya az általános vizsgálati anyagnak csak egy csoportnyelvi részét kutatta, Terestyéni 3000 fős reprezentatív mintán végez elemzést, és arra keresi a választ, hogy: (1) milyen méretű az egyes formák használati preferáltsága; (2) miképpen függenek össze a köszönési stílusok az alapvető demográfiai-társadalmi jellegzetességekkel; (3) mutatkoznak-e rendszeres összefüggések a köszönési stílusok és azon tudás-stílusok között, amelyeket a vizsgálat²⁵ tudásszociológiai része tárt fel (vö. 2003: 314).

A fentebb már említett MNSZV adataira támaszkodik **Kontra Miklós** (2003) tanulmánya is, amely a *Heló!* köszönési forma magyarországi elterjedtségét mutatja be. Az országos felmérésben (vö. Terestyéni 1995/2003) vizsgált tizenegy köszönési alak között a *Heló!* a ritkán használt formák között a második helyen áll 29%-kal, a gyakran használt köszönések között pedig 12%-kal a hatodik helyre sorolódott. A nem, iskolázottság, életkor, lakóhely szerinti vizsgálati eredmények azt bizonyítják, hogy a rendszerváltás idején Magyarországon a *Heló!* elterjedtségét tekintve nincs szignifikáns különbség

²⁵ Vö. MNSZV.

a férfiak, nők, városlakók, falun élők, fiatalok, idősök nyelvhasználati szokásait illetően, viszont figyelemre méltó eltérés van az iskolázottság tekintetében: a középiskolát végzettek gyakrabban használják, mint az alacsonyabban vagy magasabban képzettek.

II.2.2.8. A megszólítás változatain keresztül a kétnyelvűség pragmatikai szinten megmutatkozó hatásait vizsgálja az Ungvári Állami Egyetem magyar szakos hallgatói körében **Beregszászi Anikó** és **Cserniczkó István** (1998) tanulmánya. A résztvevő megfigyeléssel szerzett adatok alapján a szerzők azt vizsgálják, hogy milyen formákat használnak tanáraik megszólítására az egyetem diákjai. A kétnyelvűség körülményei között a diákoknak több változat között kell választaniuk, mint anyaországi társaiknak, amennyiben Kárpátalján a keleti szláv szokás szerint a magyarok számára is kötelező érvényű hivatalos beszédhelyzetekben az apai név használata (vö. keresztnév + apai név). Az ott élők nyelvhasználatától azonban idegen a magyarországi megszólítási forma is: családnév+cím (vö. *Kiss tanár úr*). A helyzetből adódó feszültség feloldására az ungvári hallgatók a bizalmasabb családnév+bácsi forma mellett döntenek, ha a tanszék tanáraihoz fordulnak, még akkor is, ha ezt a megszólítási alakot az életkor nem is indokolja. Ugyanezt a formát azonban nem használják a magyarországi vendégtanárok, valamint az ukrán tanárok felé. A megszólítási bizonytalanságot a szerzők a kétnyelvűség okaira vezetik vissza, a nyelvhasználat gyakorlatban levő formáit pedig **kontaktusjelenségnek** tekintik: „Az ungvári egyetemi hallgatók megszólítási normái a) az orosz és ukrán, b) a magyarországi és c) a kárpátaljai magyar megszólítási normákból ötvöződnek” (1998: 177).

Szintén a kétnyelvűség hatását vizsgálja a harmadik személyű, V-forma szemantikájának eltéréseiben **Raffai Éva** (1998) vajdasági és szegedi egyetemi hallgatók körében végzett kérdőíves felmérése egy összehasonlító vizsgálat keretében. A tanulmány azt mutatja ki, hogy az aszimmetrikus viszony kifejezésére a magyar nyelvben nemcsak a T/V oppozíció alkalmas, hanem a $V1 \leftrightarrow V2$, $V2 \leftrightarrow V3$, $V3 \leftrightarrow V1$ is. A V forma realizációjában hatféle variánst mutat be: (1) névmás (*magalön*) + ige E/3; (2) főnév (vokatívusz) + névmás (*magalön*) + ige E/3; (3) főnév (vokatívusz) + ige E/3; (4) $\emptyset$ + ige E/3; (5) főnév (nem vokatívusz) + ige E/3; (6) főnév (vokatívusz/ nem vokatívusz) + tetszik + főnévi igenév.

A tanulmány arra a jelenségre hívja fel a figyelmet, hogy a magyarországi nyelvhasználathoz képest²⁶ a *maga* megszólítási forma a Vajdaságban kevésbé

²⁶ *Maga* stigmatizáltsága a magyar nyelvterületen igen eltérő, a nyelvi közösségek jelentős részében alacsonyabb státusza van.

vagy egyáltalán nem stigmatizált alak; a kontrollcsoportban – szegedi diákok körében – végzett ugyanazon kérdőíves vizsgálattal kimutatta, hogy a vajdasági nyelvterülethez közel eső Szegeden a *maga* kevésbé preferált. Bár a vajdasági magyarok gyakrabban használják ezt a formát, egyes társadalmi rétegeknél megfigyelhető a kikerülésére mutató törekvés, de legtöbb esetben a választás nem a *tetszik*+főnévi igenév alakváltozatra esik, mert ennek udvariassági megítélése itt igen alacsony. A *maga* elterjedt használata az etnikai közösséghez tartozás tudatát fejezi ki a vajdasági beszélőknél. A szerző nem zárja ki azt sem, hogy ennek a formának a gyakorisága **kontaktusjelenség**, amennyiben a délszláv nyelvekben csak egyetlen V forma él.

Sándor Anna (1996) Kólon (Szlovákia) község kisebbségi magyar beszélőközösségének anyanyelvhasználatát és kétnyelvűségét vizsgáló monografikus írása egyik fejezetében részkérdésként foglalkozik a nyelvi tiszteletadási formákkal. Kiss Jenő szempontjait és módszereit követve a szerző 9–14 és a 20–50 éves korosztály körében végzett kérdőíves kutatást. A tanulmány közli a leggyakrabban használt köszönési és megszólítási formák használati arányát és életkor szerinti megoszlását (amennyiben az egyes formák közötti választás legmeghatározóbb társadalmi tényezőjének ez bizonyult). Kólonban az idősebb korosztály nyelvhasználatában még élnek az archaikus formák, de a gyerekek csak a neológ alakokat használják. Összehasonlítva Kólon köszönési formáinak rendszerét a Mihályiéval, Sándor Anna úgy látja, hogy az egyházi köszönések jóval gyakoribbak Kólonban, ezzel szemben jóval ritkább a neológ *Heló!* használata: „Az egyházi köszönésformák gyakori előfordulása azzal magyarázható, hogy a vallásnak és a hagyományoknak, s így a hagyományos köszönési formáknak is jóval nagyobb szerep jut a határon túli magyarok nemzeti azonosságtudatának megőrzésében, mint az anyaországon belül” (1996: 115). További következtetések közül kiemelendő, hogy a szülők iskolázottsága, foglalkozása nem befolyásolja a gyerekek nyelvhasználati szokásait, a nemek szerinti különbségek csak az egyes köszönésformák között mutatkoznak. A rokonsági viszonyokat jelölő megszólítási formák használatában szegényedés figyelhető meg (vö. *sógor*, *ángyi* alacsony előfordulási aránya i. h.).

II.2.2.9. Balázs Géza (1987, 1993 bővített változat) monografikus munkái új megvilágításba helyezik az érintkezési formák tanulmányozását. A szerző a hymes-i antropológiai nyelvészetnek mint interdiszciplináris gyűjtőtudománynak, a beszélés néprajzának összefüggéseibe helyezve vizsgálja a kapcsolatra utaló nyelvi elemeket, ezen belül a köszönési formákat, megszólításokat, konvencionális kifejezéseket. Az első olyan összefoglaló magyar

tudományos munka, amely az érintkezési formák együttes megnevezésére a Malinowski által definiált értelemben használja a *fatikus* műszót.

A vizsgált élőnyelvi korpusz rögzített valóságos beszédeseményekből, az élőbeszéd törvényszerűségeit érvényesítő írók szépirodalmi munkáiból, valamint szociolingvisztikai interjú, résztvevő megfigyelés és néprajzi gyűjtési módszerekkel szerzett nyelvi adatokból áll.

A gazdag nyelvi anyag feldolgozásában a szerző figyelembe vette a társadalmi, kulturális, szociálpszichológiai szempontokat is; a kapcsolatra utaló, fatikus nyelvi formák osztályozásában Goffmann interakció-elmélete alapján a **kapcsolatkezdés, kapcsolatfenntartás, kapcsolatzárás** hármasságát követi.

A tanulmány kulturális összefüggésekbe helyezve mutatja be a fatikus nonverbális kommunikációt, részletesen elemzi a különböző konvencionális frazeológiai kifejezéseket: köszöntőket, jókívánságokat, a társas kapcsolatok különféle nyelvi konvencióit (betoppánás, marasztalás, bocsánatkérés, kínálás). A referenciális tartalom nélküli párbeszéd megnevezésére új terminológiai fogalmat vezet be: a **csupasz fatikus rítus** fogalmát (1993: 34–35).

II.2.2.10. Alapvetően pragmatikai szemléletű, de történeti, lélektani, szociológiai, valamint szövegtani szempontokat is érvényesítő összefoglaló, rendszerező tanulmány **Fülei-Szántó Endre** monográfiája (1994). Felismerve a kapcsolatra utaló formák kutatásának magyar nyelvészetben megmutatkozó szemléleti és terminológiai bizonytalanságait, a szerző a **verbális érintés** metaforikus kifejezést használja az érintkezési formák megnevezésére. Rendszerezi és osztályozza a kapcsolatra utaló nyelvi formákat, de vizsgálódásának középpontjában a megszólítások vannak. Definíciója szerint a megszólítások a kapcsolat létesítésének nyelvi formái, amelyekkel verbálisan is megérintjük beszédársainkat (1994: 8). Két fő kategóriát állít föl elkülönítve a **jelölt** vagy **jelöletlen nominális vokatívuszi** formákat, a **tegező** és **magázó** (T, V1, V2) megszólításoktól, amelyek nyelvileg a névmáshasználatban, valamint a deiktikus jellegű igeragozásban ragadhatók meg (névmás+igerag). A pragmatikai szemléletnek megfelelően Fülei-Szántó a megszólítások eredményes kutatásában a beszédteória-elmélet eredményeinek hasznosítását hangsúlyozza; a megszólítást nem nevezi beszédaktusnak, csak a beszédaktust előkészítő nyelvi formának.

A verbális érintés változatait több dimenzióban is osztályozza: (1) médium, (2) szöveg-hossz vagy váltás, (3) beszédaktus jelleg vagy annak hiánya, (4) mindennapiság és ünnepélyesség. Differenciáltan tárgyalja a megszólításokban tükröződő viszonylatok sokféleségét: én–te, én–bárki, én–ti, mi–te,

mi–bárki, mi–ti, én–állat, én–Isten, én–én, én–megszemélyesített világrészlet. Elemzi a megszólítások helyettesítéseként használt megszólításpótló sztereotípiákat, amelyeket atomi és komplex beszédeseményként tárgyal. Elkülöníti azokat a beszédeseményeket, beszédaktusokat, amelyek tartalmazhatnak megszólítást,²⁷ tárgyalja a verbális érintés szociológiai, lélektani és szociolingvisztikai hátterét, a hozzájuk fűződő vagy általuk kifejezett érzelmi attitűdöket, részletesen elemzi a névmási és nominális alakok szintaktikai, lexikai aspektusait.

Szili Katalin (2000) az udvariasság elméletét és annak magyar nyelvi megjelenésmódjait bemutató pragmatikai szempontú vizsgálata az udvariassági nyelv alakzatait: a megszólításokat, köszönéseket az illokúciós aktusok között veszi számba.

Összehasonlítva néhány európai nyelvvel, kiemeli a magyar tiszteleti alakok számbeli fölényét a franciával, némettel, oroszsal szemben. A névmási alakok mellett tárgyalja személyragok szerepét a tiszteletadás szemantikájának megjelenítésében: „Ha azt is figyelembe vesszük, hogy nyelvünkben a névmásokkal együtt járó, pontosabban inkább nélkülük használt igealakok, valamint a birtokos személyjelek egyértelműen utalnak arra, hogy a kapcsolattartás mely módját választottuk hallgatóinkkal szemben, kijelenthetjük, a tiszteletadás kódjai vagy éppen hiányuk szükségszerűen át-meg átszövik nyelvi interakcióink egészét” (2000: 264).

A tanulmány kitér napjaink magyar udvariassági nyelvhasználata terén végbement változásokra, a tegeződés társadalmi méretű térhódításra, mely jelenség okait részint a családi szerepek átalakulásával, részint pedig az amerikai társadalmi kapcsolatok és nyelvhasználati minták utánzásában látja.

II.2.2.11. A Deme László, Grétsy László, Wacha Imre szerkesztésében megjelent *Nyelvi illemtan* (1987/1999) a magyar udvariasság nyelvi és viselkedési kultúrájának nyelvművelő szempontú áttekintése. A kötet a társas érintkezés alapkérdéseit, nyelvi eszközeit, a beszéd és magatartáskultúra fejlődését és aktuális állapotát, a tegezés és nemtegezés alapkérdéseit tárgyalja, bemutatja a köszönési és megszólítási formák használatát a mindennapi élet kommunikációs színterein, a különféle beszédhelyzetekben és beszédeseményekben, az írásos érintkezés műfajait, tárgyalja a nyelvi illem kérdéseit a médiumokban, a nyilvánosság előtt, a tömegkommunikáció helyzeteiben. Gazdag példaanyaga, szótárszerű szó-és kifejezésjegyzéke áttekinti a ma használatban levő összes kapcsolattartási formát, valamint a múltban, közelmúltban élő alakokat is. Az

²⁷ kognitív, dezideratív, volitív, emotív, reflexív, kiegyenlítő jellegű, szublimált.

alapvetően nyelvművelő szempontokat érvényesítő mű kitér a nyelvi érintkezési formák használatának társadalmi vetületeire is.

A nyelvművelői szándék és kezdeményezés eredményeképpen jött létre a régi idők viselkedéskultúráját, a nyelvi illem történeti változásait bemutató gyűjteményes kötet (2001), amely a NKÖM 1999-ben meghirdetett pályázatának legsikeresebb munkáit tartalmazza.²⁸ A kiírt pályázatnak megfelelően az adatközlők a 65 éven felüli generációt képviselik, a pályamunkák többnyire visszaemlékezések alapján, szociolingvisztikai interjú és kérdőíves felmérés módszerével szerzett nyelvi adatokra támaszkodnak. A kötet értéke, hogy igen gazdag nyelvi anyagot vonultat fel a legkülönbözőbb társadalmi rétegek nyelvhasználati szokásairól.

II.2.2.12. A rendszerváltás után másfél évtizeddel végzett kutatómunka eredményeit adja közre **Domonkosi Ágnes** (2002) magyar megszólítási rendszert bemutató könyvében.²⁹ Domonkosi a terminológia bizonytalanságainak kérdését felvázolva adja meg az általa érvényesnek tartott és a dolgozat szemléletének megfelelő definíciót a megszólítási formákról: „a nyelvi érintkezési formák vizsgálata során a kommunikációs partnerre utaló nyelvi elemeket értelmezem megszólításként, összhangban a nemzetközi vizsgálatokkal” (2002: 6).

A dolgozat nem tárgyalja a köszönési formákat, üdvözlési módokat, amennyiben szemlélete szerint ezek „a forma és a jelentés tekintetében elkülönülnek a megszólításoktól, mivel nem utalnak közvetlenül a beszédpartnerre” (i. h.), de hangsúlyozza, hogy a köszönések rendszere és használata összefonódik a megszólításokkal, amennyiben ugyanazoknak az együtt-előfordulási szabályoknak³⁰ megfelelően kapcsolódnak a T/V formákhoz.

A beszédpartnerre utaló nyelvi elemeket a szerző a nyelvhasználati színtereken való előfordulásuk szerint tárgyalja, szociológiai elemzést végezve az egyes formák gyakoriságát és használatuk társadalmi megoszlását illetően.

Csak a köszönési formák használatát vizsgálja **Kiss Róbert Richárd** soproni diáknyelvben végzett kutatásait feldolgozó írása (1992), majd ennek monográfiává átdolgozott változata (2005).

²⁸ Nyelvi illem – nagyszüleink kiskorában. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból. Balázs Géza–Grétsy László szerk. Budapest. 2001.

²⁹ A reprezentatív, 1152 adatközlőtől nyert korpuszt korszerű, nemzetközi eredményeket és módszereket is követő nyelvhasználati kérdőív, illetve egy célirányos kérdéssor alapján végzett szociolingvisztikai interjú révén gyűjtötte össze, mindezt kiegészítve a rádiózás, televíziózás, elektronikus levelezés, internetes fórumok, csevegőoldalak, honlapok megszólításából rögzített nyelvi anyaggal.

³⁰ Vö. Erwin–Tripp 1972/1988.

Az 1992-ben megjelent tanulmány résztvevő megfigyeléssel és kérdőíves kikérdezéssel gyűjtött anyagot rendszerezi, kontroll-anyagként használva illemtankönyvek és más, a kérdéskörben megjelent összefoglaló munkák nyelvi adatait.

Az átdolgozott, kiegészített változat ezen kívül tartalmazza az üzenetrögzítőkről, internetes csevegő oldalakról és az SMS-nyelvből gyűjtött gazdag nyelvi anyagot is. A pragmatikai, szemiotikai és szociolingvisztikai keretbe helyezett tanulmány újabb meghatározását adja a köszönés fogalmának, érinti a köszönés grammatikai, szemiotikai, pragmatikai aspektusait (a köszönés mint mondatzó, mint mondat – mondategység, tagmondat-és szöveg, performatív kifejezés), részletesen tárgyalja az üdvözlés nonverbális formáit, amelyeket a nemzetközi kutatásokkal összhangban osztályoz, részletesen tanulmányozza és rendszerezi az üzenetrögzítőn, SMS-ben használt és internetes köszönéseket, valamint bemutatja a diáknyelvi formákat. Az egyes formák bemutatásakor vizsgálja azok előfordulási gyakoriságát, a preferáltságot, a használat nemek szerinti elkülönülését, a beszédaktus helyét, idejét, az interakcióban betöltött szerepét, a köszönés stílusértékét, eredetére, keletkezési körülményeire vonatkozó kérdéseket.

Munkájának összefoglalásaként a szerző bemutatja a ma használatban lévő magyar köszönésformákat: **gesztusok, hagyományos köszönések, egyedi köszönések, köszönéspótló kijelentések és kérdések, köszöntés és jókívánság**, ezeken az osztályozási kategóriákon belül további alcsoportokat is elkülönít, majd bizonyos társadalmi változók mentén tárgyalja az egyes köszönési formák előfordulását.

II.2.2.13. Viszonylag kevés azoknak a munkáknak a száma, amelyek egy szépirodalmi művön, vagy alkotói univerzumon belül vizsgálták volna a kérdéskört annak ellenére, hogy a kapcsolati formákkal foglalkozó nemzetközi és magyar nyelvű szakirodalom felhívja a figyelmet az érintkezési formák szépirodalmi művekben való tanulmányozásának lehetőségeire (vö. Brown–Gilman 1960; Friedrich 1972), „Jó tükrözője az érintkezésformák mindenkori értékének és értékváltozásának a mindenkori szépirodalom” (Deme 1999: 62).

Imre Rubenné (2005) tanulmánya Móricz Zsigmond Rokonok című regényében előforduló köszönési és megszólítási formákat mutatja be. A vizsgált regény dialógusaiból gyűjtött adatokat: a köszönési és megszólítási formákat külön alfejezetben rendszerezi, vizsgálva azoknak a társas interakcióban való előfordulását. Csoportosítja az egyes köszönési alakzatokat: **tegező köszönési formák, köszönéspótló kijelentések, kérdések, napszoknak megfelelő üd-**

vözlési formák, és megállapítja, hogy ezek használata, megválasztása számos összetevőnek az eredménye, függ a szereplők társadalmi rangjától, a köztük levő kapcsolat jellegétől, használatukban szerepe van az életkornak, nemnek is (vö. 2005: 54). A regény dialógusaiban előforduló megszólítási formák közül kiemeli a **rokonsági viszonyt** jelző, **családi körből** származó megszólításokat, a **társadalmi álláshoz**, **foglalkozáshoz** kapcsolódó alakokat, a **személynévmá-**
sos megszólításokat, a **keresztneves** formákat, **hangulati**, **kedveskedő** formákat, **vezetékneves**, **alkalmi és nemek szerinti** megszólításokat.

II.2.3.1. Az erdélyi regionális fatikus nyelv kutatásával nagyon kevés munka foglalkozik. A nyelvművelő szempontú írások (vö. Cs. Gyimesi 1975: 62–63, Komoróczy 2006/2/18, Brauch 2001: 35–39) többnyire csak a nyelvi udvariasság kérdését tárgyalják, néhány megszólítási forma használati normáira, az érintkezési formák használati zavaraira mutatva rá.

II.2.3.2. A témában beszélésnéprajzi, etnográfiai szemléletű tanulmány **Oláh Csiki Irén és Oláh Sándor** (1987) homoródalmási kapcsolattartó formák – ezen belül a köszönéspótló³¹ kifejezések – változását vizsgáló munkája. A vizsgált nyelvi adatokhoz résztvevő megfigyeléssel, illetve adatközlői elmondással, úgynevezett oral history típusú magnófelvételekkel jutottak a szerzők.

A köszönést, Hoppál Mihály értelmezéséből kiindulva, folklórjelenségnek tekintik, amelynek sajátosságai: szóbeliség és szájhagyomány útján való öröklődés (1987: 111). Vizsgálják a falusi környezetben használatos, földművelő munkákhoz kötődő köszönéstípus változatait, funkcióváltozásait a hozzájuk kapcsolódó nonverbális gesztusokkal együtt. Abból indulnak ki, hogy a köszönés olyan esemény: „amelybe minden beletartozik, aminek a köszönés egy adott aktusában valamilyen csekély szerepe van” (i. h.), tehát: szöveg, gesztus, hanghordozás, térbeli viszonyok, fizikai környezet. Az összegyűjtött nyelvi adatok elemzését a beszédesemény keretében empirikus megközelítéssel írják le, megállapítva azokat a szabályszerűségeket, amelyek minden interakcióban ugyanúgy érvényesülnek.

A beszélőközösség élete egykor a földműveléshez kapcsolódott, együttélésüket meghatározta a közös cél, érdek, értékrend, összekapcsolta az ismertség és a hagyományos életforma. A kapcsolattartó formák változását a társadalomban végbement változások hívták életre. A régi forma elemei új jelentést kaptak, funkciójuk megváltozott.

A szerzők kutatási feladatként azt jelölik meg, hogy nyomon kövessék ezeket a változási folyamatokat. „A régi forma elemei rendszerint új jelen-

³¹ A köszönéspótlókat a szerzők a köszönések egyik típusaként értelmezik.

téssel ruházódnak fel, ezeket azonban nem könnyű észrevenni, mert elég ritka a jelentésváltozásnak az a tiszta esete, ami az idősebb generáció köszönési gyakorlatában ma tetten érhető (...) Feladatunk jelenleg ennek a változási folyamatnak és a benne termelődő sokféle funkciónak s jelentésnek nyomon követése” (1987: 119).

Oláh Sándor (1996) etnográfiai leírása a homoródalmási temetési szokásrendhez kapcsolódó rituális beszéd vizsgálatát tartalmazza. A közvetlen résztvevő megfigyeléssel és a „beszélő emberek”³² kikérdezésével szerzett adatok a temetésnek mint eseménynek, beszédeseménynek forгатókönyvét, a rituális szertartás mozzanatait rögzítik. A tanulmány a temetésen elhangzó rituális beszéd vizsgálatára vállalkozik a következő dimenziókat követve: (1) a rituális beszéd a temetés mint keretesemény menetében, (2) a rituális beszéd jelentése az esemény résztvevőinek, (3) a rituális beszéd jelentése magának a résztvevőknek.

Az alapvetően etnográfiai témájú tanulmány több ponton is érinti a fatikus viselkedés, a fatikus beszéd kérdését. Tárgyalja a közösség érintkezési szokásait, a szerepeket és szereprelációkat, a kommunikáció közösségformáló, és közösségi funkcióját, jellemzi a beszélőközösség beszédökonomiáját, a beszédhez kapcsolódó kognitív felfogást, attitűdöket, részletesen elemzi a jó beszélő státuszát, a falu társadalmában betöltött szerepét, a közösségi elvárásokat, a társadalmi megítélését, a jó beszélői szerepbe való beletanulás feltételeit.

II.2.3.3. Zsemlyei Borbála (2000) az erdélyi magyar régiség udvariassági formáinak vizsgálatát bemutató részlettanulmánya, *Köszönések az erdélyi régi-ségben, az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tárból* gyűjtött adatokat elemzi. A 1551 és 1843 közé helyezhető nyelvi adatok törvényszéki vallomásokból, illetve levelekből származnak, tehát egy részük a szóbeli, más részük az írásbeli közlés szövegműfaji és stílussajátságait tükrözi, ezeket a szerző az alábbi szempontok szerint elemzi: történeti szempont; nyelvi közeg, amelyben megjelenik; a köszönések fajtái; a köszönések szerkezeti felosztása; szociológiai és grammatikai szempont (Zsemlyei 2000: 1/5).

A történeti szempontú elemzés az egyes köszönési formák elterjedtségét vizsgálja a megjelölt századokban, a szociológiai leírás pedig a nem, kor, rang együttes előfordulását jelöli meg a megfelelő forma megválasztásának alapjául. A vizsgált anyagban elkülönülnek a nőknek járó köszönési módok az úgynevezett férfiköszönésektől, a viszonyrelációkra pedig határozottan utalnak azok a megszólítási formák, amelyek a köszönésekkel együtt fordulnak elő. A tanulmány következtetése: „hogya a konkrét, pusztá köszönések nem változnak nem,

³² A temetési szertartás szónokai, vö. *jó beszélő* (Hymes 1972a/1988).

kor, illetve rang szerint, de a hozzájuk tapasztott megszólítások erősen befolyásolják az egyébként semleges köszönéseket, amelyek esetenként a rokoni viszony jelölői” (Zsemlyei 2000: 3/5). A vizsgált nyelvi adatok grammatikai szempontú elemzésének tanulságai: nagyobb részük egyszavas, tagolatlan mondatként vagy tagmondatként értelmezhető alak, vagy önálló mondategység.

II.3. A FATIKUS KOMMUNIKÁCIÓ NYELVI FORMÁI

II.3.1. Osztályozások

II.3.1.1. Minden társas érintkezésnek, nyelvi interakciónak, legyen az ismertségi viszony vagy anonim reláció, első lépése a kapcsolat kialakítása, a partner megérintése (vö. Fülei–Szántó 1994: 4). A nyelvi kapcsolatteremtésnek, az interakció fenntartásának, lezárásának minden nyelvben megvannak az e célra elkülönülő szintaktikai, frazeológiai, lexikai alakulatai. „Szókészletük nagysága valószínűleg nem haladja meg a néhány száz szót, bár gyakorlatilag bármilyen szöveg szolgálhat fatikus célt. A tipikus fatikus nyelvi elemeknek azonban saját szókészletük is van” (Balázs 1993: 21).

A nyelvek különbözhetnek abban, hogy az udvariassági, tiszteleti nyelvnek, a kapcsolatra utaló nyelvi alakzatoknak mekkora választékát képesek megjeleníteni. Némely nyelv, így például a japán tiszteleti formái, a legárnyaltabb viszonyrendszert, érzelmi megnyilvánulást, a társadalmi közelség és távolság különböző fokozatait képes kifejezni. A nyelvi (és a nonverbális) fatikus beszéd kommunikációs készletének gazdagsága függ az adott beszélőközösség társadalmi szerkezetének differenciáltságától, a kulturális és nyelvi hagyományoktól: „Néhány nyelvben az összetett formulaszerű udvariassági sorozatok a társadalmi struktúra szintjeit és az ősi társadalmi hagyományokat tükrözik” (Crystal, D. 1998: 73).

A fatikus nyelvi elemek nagy része tehát konvencionális, a hagyomány által teremtdött nyelvi alakulat. Az alaki, szemantikai és pragmatikai sokféleségből adódóan tipológiai osztályozásuk nem könnyű feladat, noha a szakirodalomban erre nagyon sok példát találunk. Az egyes típusok szakmunkák általi elkülönítései inkább terminológiai bizonytalanságokhoz vezettek-vezetnek, semmint megnyugtatóan tisztáznák a kérdést. De ennek oka nem annyira a sokféleségben keresendő, mint inkább a taxonómiai szemléletben: a kapcsó-

latra utaló nyelvi formák tanulmányozását több társadalomtudományi, nyelvészeti diszciplína is megkísérelte, kialakítva az egyes szemléletnek megfelelő terminológiát.

II.3.1.2. Pragmatikai funkciójukat tekintve a fatikus nyelvi elemek két nagy csoportba sorolhatók: **megszólítások**, vagy **beszédpartnerre utaló elemek** (vö. Domonkosi 2002) és **köszönések**. Az árnyaltabb tipológiai felosztás ide rendeli még a **konvencionális fatikus kifejezéseket, alkalmi alakokat, közhelyeket, szólásokat, közmondásokat, köszöntőket**, valamint a társas kapcsolatok egyéb nyelvi konvencióit: **marasztalást, kínálást, bocsánatkérést, alkalmi üzeneteket**³³ (vö. Balázs 1993: 38–41).

II.3.1.3. Az interakcióban betöltött funkció alapján a goffmanni kapcsolattipológiának megfelelően elkülöníthetők: a **kapcsolatkezdő/kapcsolatteremtő**,³⁴ **kapcsolattartó** (a kommunikációs folyamat minőségét ellenőrző), valamint **kapcsolatzáró** alakok (vö. Goffmann 1981; Balázs 1993: 28–33).

Kapcsolatkezdő/kapcsolatteremtő nyelvi formák:

- **köszönések**
- **köszönéspótló kifejezések**
- **megszólítások: a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek vokatívuszi, ún. személyfelhívásos** (vö. Ladó 1958: 23) alakjai
- **megszólítással együtt használt köszönések**
- **köszöntések** (pl. az év jeles napjain, az emberélet ünnepeihez kapcsolódva)

Kapcsolattartásban használt fatikus nyelvi elemek:

- **megszólítások: a személyfelhívás és személyemlítés** (vö. uő.) alakjai
- **kapcsolattartó, fenntartó megnyilvánulások**

Kapcsolatzáró nyelvi elemek:

- **köszönések**
- **jókívánságok**
- **megszólítási formák**
- Külön említendők az úgynevezett **csupasz fatikus rítusok**, amelyek gyakran a kapcsolati formák helyett használatosak (vö. Balázs 1993: 34).

³³ Ezeknek fatikus nyelvi besorolása kérdéses, jelen dolgozat keretei között ezt nem is tárgyalom.

³⁴ A kapcsolatkezdő fatikus nyelvi elemeken azokat a nyelvi alakulatokat értem, amelyek a goffmanni értelemben úgynevezett lehorgonyzott viszonyok esetében használt kötelező érvényű formákat jelent; kapcsolatteremtő alatt az anonim viszonyok esetében a kapcsolat létrehozására használt alakokat értem, vö. elnézést, meg tudná mondani...; kérem, legyen szíves...; engedje meg, hogy bemutatkozzam... stb.

II.3.2. A megszólítások, beszédpartnerre utaló nyelvi elemek fogalma, terminológiai kérdései

II.3.2.1. A megszólítás a nyelvi udvariasság, tiszteletadás, a beszédpartner megjelenítésére szolgáló nyelvi forma (Domonkosi 2001: 87). Az értelmező szótári definíció szerint: „A figyelem fölkeltesére való megnevező szó vagy szokásos kifejezés, amelyet ahhoz vagy azokhoz intézünk, aki(k)hez szólni kezdünk vagy beszélünk” (ÉKsz.2003: 903).

Trudgill szociolingvisztikai fogalomértelmezőjében a következő definíciót találjuk: „megszólítás (address form)³⁵ az a szó vagy kifejezés, amelyet társalgásban, levélben, összejöveteleken mások megszólítására használnak. Ez lehet névmás, mint például a *te*, cím, mint például az *uram* vagy a *hölgyem*, név, mint *János* vagy *Kovács úr*, és olyan becéző vagy egyéb kifejezés, mint a *drágám*, *édesem*; *sporttárs*, *bajtárs*; *haver*, *öreg*; stb. minden közösségben normák szabályozzák, hogy ki, kit, hogyan szólíthat meg, hogy egy-egy forma alkalmazásának melyek a társadalmi velejárói, és hogy egy-egy formát milyen alkalomból szabad használni” (1997: 50).

David Crystal az udvariasság rituális kifejezéseiként értelmezi a megszólításokat, amelyeknek szerepük van annak megértésében, hogy az emberek egymást megítélik, illetve az interakció sikerének vagy kudarcának magyarázatában (1998: 73).

Ladó János szerint a megszólítás a beszédársunk „személyének szavakkal való megjelölése” (1959: 23). Juhász József a „beszélgetőtárs aposztrofálását” (1983: 154) nevezi megszólításnak, Gráf Rezső a *Nyelvi illemtanban* ehhez hasonlóan a kapcsolatteremtés eszközeiként tárgyalja az erre a célra elkülönülő nyelvi készletet: a nominális és névmási megszólításokat. Ebből kifolyólag a kiadvány külön tárgyalja a tegezés és a magázás, tetszikelés kérdését.

A definíciók egyben a megszólításoknak különböző szemléletet tükröző értelmezései, de közös bennük az, hogy többnyire a kapcsolati formák erre a célra elkülönülő lexikai alakzatait, valamint a megszólító jellegű személyes névmási alakokat értelmezik megszólításként. Az értelmező szótári meghatározás a konatív és fatikus funkciót összemosva utal arra, hogy hagyományosan kialakult, és a tartalmi kommunikációtól elkülönülő nyelvi készletről van szó. Trudgill szociolingvisztikai megközelítése a közvetlen és közvetett kommunikációban a beszédpartner megérintő névmási és nominális nyelvi formák

³⁵ A nemzetközi vizsgálatokban a megszólításra használt terminusok: address form, illetve terms of address.

használatának normatív jellegét emeli ki, Crystal meghatározása inkább ezek szociálpszichológiai aspektusát ragadja meg. Látható, hogy a meghatározások inkább a vokatívuszi jelleget kapcsolják a műszóhoz, holott a megszólítások szerepe a kommunikációban ennél jóval összetettebb.

Az értelmezési sokféleség terminológiai bizonytalanságokat generál, s ezt a zavart tovább fokozza az is, hogy a nemzetközi szakirodalomban használt kifejezés (vö. address form) magyar megfelelője a 'megszólítási forma' sem alkalmas a kapcsolatra utaló nyelvi formák összességének differenciált kifejezésére. Ezekre a terminológiai bizonytalanságokra különösen az utóbbi tíz-tizenöt év vizsgálatai mutatnak rá akár explicit módon, akár úgy, hogy igyekeznek új terminusokat keresni. Reményi Andrea Ágnes például a munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diádikus elemzésében a személyragos formákat „**igei megszólítás**”-nak nevezi a, Raffai Ágnes a megszólítás változatainak a magázó, tetszikelő alakokat érti, Beregszászi–Csernicskó szerzőpáros pedig az egyes nominális formákat (vö. Reményi 2000: 41–59; Raffai 1998: 179–188; Beregszászi–Csernicskó 1998: 171–178).

E terminológiai zavar áthidalására Fülei-Szántó Endre tett kísérletet azzal, hogy a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek megnevezésére létrehozta a **verbális érintés műszót**, s a fogalom körébe vonta az összes megszólításos formát: a nominális vokatívuszi, valamint a névmással és/vagy igei személyraggal, névszójelekkel kifejezett deiktikus alakokat (Fülei-Szántó 1994: 6). A verbális érintés műszó valóban átfogóbb jelentést sugall, ám túlságosan általános, metaforikus jelentése miatt kérdés, hogy a kutatás számára elfogadhatónak, általánosan elterjedt terminusnak minősülhet-e.

II.3.2.2. A megszólítások és a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek a közvetlen interakcióban³⁶ és a közvetett kommunikációban³⁷ résztvevő személyek szándékát teszik nyelviileg is explicitté, a **közeledő udvariasság vagy **tartózkodó udvariasság**³⁸ kifejezésére irányulnak, alakjai „szükségképpen diád alapúak”**

³⁶ Face-to-face.

³⁷ Írott formában történő.

³⁸ Vö. positive politeness; negative politeness; Penelope Rown és Stephen Levinson kifejezései, összefüggésben a goffmanni szociálpszichológiai szemlélettel: közeledő udvariasság az emberek saját arcukat, illetve a velük interakcióban levők arcukatának megvédése érdekében tett lépései, amikor valaki kedvező képet igyekszik magáról kialakítani, hogy ezzel elnyerje mások rokonszenvét vagy azt, hogy együttérez a hallgatóval és társadalmilag közel áll hozzá; tartózkodó udvariasság: az embereknek olyan cselekvései, amelyek saját arcukat megvédésére szolgálnak, arra, hogy megőrizték cselekvési szabadságukat, mentesek maradjanak mások befolyásától, megőrizték vagy visszaállítsák a hallgató tartózkodó arcát, és/vagy elismerjék a közöttük lévő távolságot. (Trudgill 1997: 81).

(Reményi 2000: 43). A társadalmi kommunikációt kísérő úgynevezett relációs kommunikáció, amely elsődlegesen a beszélő és a befogadó viszonyát jelzi mindkét fél számára, ugyanakkor pedig általa jut kifejezésre a beszélőknek egymásról és önmagukról alkotott kognitív képe: „a beszélő felek vagyis a diádok kapcsolatát definiálja, majd definiálja újra és újra a variánsok közti választást. A T/V közötti választás kényszere gyakran és szinte kikerülhetetlenül jelen van a kommunikációban, mert a harmadik személyű igealak kikerülése lehetetlen” (i. h.).

A megszólítások kapcsolatjelző szerepe nemcsak abban nyilvánul meg tehát, hogy alkalmasak a kapcsolatteremtés, kapcsolatkezdés, a csatorna fenntartás és a kapcsolatzárás jelzésére (vö. Balázs 1993: 13), hanem a beszélgetőtársra való utalásban társadalmi helyzetjelölő értékük is van. Többek között erre utal Domonkosi Ágnes fogalomértelmezése is, aki a magyar és nemzetközi kutatási eredményekkel összhangban a megszólításokhoz sorolja a kommunikációs partnerre utaló összes nyelvi elemet, beleértve mind a lexikai alakzatokat, mind pedig a személyragokat, névszói személyjeleket, „mivel ezek is megmutathatják a beszédpartnerek közötti társadalmi viszonylat jellegét, a közlésben folyamatossá teszik annak nyelvi jelölését” (2002: 7).

Domonkosi Ágnes fogalom meghatározását követve **magam is megszólításnak tekintek minden olyan nyelvi elemet, amely a verbális interakcióban a beszédpartnerre, s ezzel együtt a közöttük levő kapcsolatra mutat.**

II.3.3. A köszönés fogalma

II.3.3.1. Az értelmező szótári meghatározás szerint a köszönés az a cselekvés, amikor szóval vagy bólintással üdvözlünk valakit (vö. 2003: 754).

A Nyelvművelő kézikönyv definíciója: „a társas élet egyik ősi megnyilatkozása, az embertársaink iránti tiszteletnek és jóindulatnak a kifejezése, az egymás közti kapcsolatteremtésnek egyik eszköze” (Éder 1985: 1249). Ladó János a megszólítással együtt a társadalmi kapcsolatteremtés eszközeként határozza meg: „az ősemler babonás, szómágiás világából átöröklött tartalomvesztett kívánság, melyet találkozásnál vagy beszélgetés elején és végén használunk hagyományos mozdulatokkal kísérve. Tartalomvesztett azért, mert ma már nem a szellemhiten alapuló, szellemeket megszólító szószerinti kívánság konkrét kifejezője, csupán a velünk kapcsolatba kerülő embertársaink iránti tisztelet és jóindulat jele” (1958: 422).

A nyelvi illemtan szerint a köszönés a társas érintkezés szükséges formai eleme, az udvariasság megnyilvánulása, amely jelzi a kapcsolat felvételének

szándékát, kifejezi a másik felismerését, a tiszteletet és nem utolsó sorban az együvé tartozást (vö. Bíró–Tolcsvai-Nagy 1999: 91).

R. Hidasi Judit szemiotikai megközelítésű értelmezése a köszönés nyelvi formáit az embertársainkkal való kommunikáció, kontaktus kezdő és befejező fázisának jelzéseiként tekinti, amelyek a társas kapcsolatokban a nem verbális jelzésekkel együtt töltik be funkciójukat: „A nyelvi, gesztusbeli és egyéb figyelemfelkeltő köszönési módok külön-külön és egymás mellett (mintegy erősítve egyik a másikat) is megjelenhetnek” (1975: 181).

II.3.3.2. A köszönésformák a társadalmi kommunikáció fontos összetevői, használatukat – az egyéb fatikus nyelvi elemekhez hasonlóan – normák szabályozzák. Kertész Manó történeti szempontú tanulmányában felveti azt a hipotézist, hogy az üdvözlési formák jó részének eredete az úr–szolga viszonyig nyúlik vissza (vö. pl. *Alázatos szolgálja!; Alászolgálja!*); a köszönésre mint ősi mozzanatra utal Malinowski, aki a társas érintkezés nyelvi formáit – a békés szándékot, a közeledést – a nyugtalanító hallgatás megtörését szolgáló kommunikációnak tekinti.

A köszönési formák kialakulását, elterjedését, használati szabályait társadalmi tényezők határozzák meg, többek között a beszélőközösség kulturális környezete, nemzeti sajátosságai, a társadalmi rétegződés, divat stb.

A köszönési formák pragmatikai, szociolingvisztikai aspektusait figyelembe véve Kiss Róbert Richárd a következőképpen határozza meg ezeket a fatikus nyelvi alakzatokat: „a kapcsolat kezdetét és/vagy végét jelző formai elem, olyan társadalmi kapcsolatteremtési eszköz, amely utalhat a köszönők egymás közti hierarchikus viszonyára, a köszönő életkorára, társadalmi pozíciójára és a kapcsolat helyszínére” (2005: 5). Az *és/vagy* azokra a helyzetekre utal, amikor a kezdet és vég egybeesik: az interakcióba kerülő felek csak a köszönés időtartamára tartják fenn a kapcsolatot mind lehorgonyozott, mind pedig anonim relációkban. A köszönés ekkor az udvariasság funkcióját tölti be.

A köszönésformák által jelzett **hierarchikus viszony** a fegyveres testületek: katonaság, rendőrség kötelékében dolgozók körében, egyes szervezeti, munkahelyi viszonyok között erőteljesebben működik, bár itt is bizonyos szociológiai változók alapján szerveződik, mint: nem, kor, iskolai végzettség, munkahelyi státusz (vö. Reményi 2000; Terestyéni 2003); a szűkebb primér és szekundér – szakmai, családi, baráti – csoportokban oldottabb, van, ahonnan hiányzik, vagy kevésbé érzékelhető.

II.3.4. Köszönéspótló kifejezések

II.3.4. A kommunikáció megnyitásának tipikus köszönési formái mellett kapcsolatkezdő jellegű konvencionális nyelvi alakulatok a köszönéspótló kifejezések, az előbeszédben igen gyakori, tartalom nélküli kijelentések, kérdések, melyekre az adott válasz is hasonlóan tartalmatlan, sablonos. A szakirodalom több terminust is használ ezeknek a kapcsolati formáknak a megnevezésére: **köszönéspótló köszönések** (Bíró–Tolcsvai-Nagy 1999: 93), **konkrét köszönési formák**³⁹ (Tóth 1983: 9), **megszólításos köszönések** (Solymos 1960: 121). A **köszönéspótló kifejezés** terminust Balázs Géza javasolja a terminológiai bizonytalanságok elhárítására: „célszerűbbnek tartom a (...) köszönéspótló kifejezések vagy megszólításos köszönések terminusokat. Mivel e kapcsolatnyitó formák modalitása olykor kérdés, a jelenség pontos tükrözője: **köszönéspótló kijelentés és kérdés**” (1993: 28).

Ezzel összefüggésben tehát a kapcsolatteremtő és kapcsolatkezdő kifejezéseknek két fő típusát különíthetjük el: **kijelentések** és **kérdések**, pontosabban álkérdések, amelyekre tartalmi választ nem szokás adni. Rendszerint jellegzetes élethelyzetben hangzanak el, például munka közben a határban (vö. Oláh-Csiki–Oláh 1987: 109–19), otthoni munkavégzéskor, vasárnapi kapuba való kiüléskor, vagy egyszerűen az utcán, köztéren való találkozásokor.

Tartalmi jegyeik alapján Balázs Géza a következő csoportokat különítette el (vö. Balázs 1993: 29): (1) **egészségi állapotra** való utalás: *Hogy vagy? De jól nézel ki!*; (2) **a pillanatnyi megjelenésre, ruházatra, valamely külső jegyre** tett megjegyzés: *Milyen jó a ruhád!, De elegáns vagy!*; (3) **a két fél kapcsolatára** való utalás: *Székér esztendeje nem láttalak!*; (4) **a találkozás helyszínére** tett utalás: *Mit keresel itt?, Kicsi a világ!, Kiültek?, Megjöttél?*; (5) **az éppen végzett cselekvésre** való utalás: *Hová rohansz?, Szaporán!, Megjöttetek? Kapál?, Segítségre van-e szükség?*

A köszönéspótlókat általában bizalmasabb, informális viszonyok esetében használják a beszélők, vagy egy zártabb beszélőközösség számára van relevanciájuk. Ezen belül is a viszonytól függően lehetnek sajátos színezetűek, gyakran a humor, a játékoság csipkelődés is megnyilvánul általuk.

³⁹ „Egy-egy adott beszédhelyzethez fűződnek és konkrét kívánságot, érdeklődést fejeznek ki.” (Tóth 1983: 9).

Ezzel szemben használja a formális köszönési mód terminust, a konvencionális köszönések megnevezésére (i. h.).

II.3.5. Kapcsolatfenntartó nyelvi elemek

II.3.5.1. A létrejött kapcsolat fenntartására szolgáló társalgási fordulatok a csatorna ellenőrzésére irányuló szándékot jelzik, ellenőrzik, hogy a beszéd-partner figyelme nem lankadt-e, illetőleg, hogy a hallgató tudja-e értelmezni a beszélő üzenetét; nyomatékosítanak, tisztázást kérnek, biztosítják a beszélőt a hallgató empátiájáról stb. A kapcsolatfenntartó fatikus viselkedés lehet non-verbális megnyilvánulás is: a gesztusok, jelzések kísérhetik, illetve helyettesíthetik a nyelvi formákat.

II.3.5.2. Buda Béla és László János a kapcsolattartó csatornát a következőképpen osztja föl⁴⁰: (1) **felvilágosítás kérés**: (elmentek és elvégezték a munkát... *Úgy érti, hogy a munkahelyükre mentek?*); (2) **rövid ismételés**: (és akkor felbontottuk a csomagot... *Szóval felbontottuk*); (3) **mondatkiegészítés** (az egész helyzet valahogy nem volt... *megfelelő*); (4) **hümmögések, mondatszók**: (*Ja. Igen*); (5) **fejbólintások** (vö. Buda–László 1981: 63).

A kérdezés, rákérdezés természetesen csak akkor nevezhető fatikus jellegű megnyilvánulásnak, amikor nem tatalmi dologra, hanem magától értetődő nyilvánvaló tényre kérdez rá a hallgató. A nem kérdő kérdések pragmatikai funkcióik alapján lehetnek (1) **a kommunikáció tényével kapcsolatos** megnyilvánulások: *Hát nincs igazam, Hát nem? Igaz?*; (2) **célzások, kérdő direktívumok**: *Hazajönnél végre?* (vö. Ervin-Tripp 1997: 85).

II.3.5.3. Balázs Géza **csupasz fatikus rítusoknak** nevezi (vö. Balázs 1993: 34) az egyéb kapcsolati beszédaktusok mellett a társalgásban gyakran előforduló, tartalmi kommunikáció nélküli, többnyire párbeszédes, konvencionális vagy egyéni alakulatok, amelyek nem szolgálnak semmi más célt, mint a kapcsolat jelzését (i.h.).⁴¹ A beszélők általában a lehorgonyzott viszonyok esetében élnek ezzel a formával. Vannak olyan élethelyzetek – például a horgászat, vadászat, vizsga – amikor kabalából tilos tartalmi közlést, jókívánságot mondani; ilyenkor is a csupasz fatikus rítusokba kapaszkodnak a beszélők.

⁴⁰ A felosztás Duncan és Fiske rendszerezését követi.

⁴¹ Balázs Géza példái:

– Jó napot, hova, hova?

– Jó napot, a Sugárba. Csak egy ugrás a Sugár! (1993: 34).

II.4. A MEGSZÓLÍTÁSOK, KÖSZÖNÉSEK ÉS EGYÉB FATIKUS NYELVI FORMÁK TÍPUSAI, GRAMMATIKAI, SZEMANTIKAI ASPEKTUSAI

II.4.1. Megszólítások

II.4.1.1. A magyar megszólítási rendszerben alapvetően két típus különíthető el: a vokatívuszi szerepű, önálló közléségséget alkotó formák, valamint a mondategységen belüli, névmási, névszói elemek, a hozzájuk kapcsolódó és velük egyeztetett igei személyragokkal, birtokos személyjelekkel (vö. Fülei-Szántó 1994: 8; Domonkosi 2002: 59).

A két típus leírása és az ide vonatkozó terminológia a magyar szakmunkákban korántsem egységes.

Ladó János például megkülönbözteti: (1) a vokatívuszi személyfelhívást, melynek mondatbeli szerepe kötetlen, mondatbeli pozíciója a szórendnek megfelelően változhat; (2) a beszédpartner személyének mondaton belüli, mondatrész – többnyire alany vagy tárgy – formájában való említését, a személyemlítést (Ladó 1959: 23). Ez utóbbin a szerző csak a beszédpartnerre utaló alakokat érti, a leírás nem tartalmazza a szólító szerepű és az úgynevezett említő jellegű formák egymástól való megkülönböztetését. Ezek ugyanis nem a beszédpartner, hanem a harmadik (az interakcióban jelen sem levő) személy említésére használatosak⁴² (vö. Balázs 2001: 156).

Guszkova (1981) átveszi a Ladó-féle kategorizálást, és kiegészíti azzal, hogy a személyfelhívást mondatértékű, a személyemlítést mondatrészszerpű elemnek tekinti (1981: 6).

Fülei-Szántó a jelölt vagy jelöletlen nominális, névszói vokatívuszi megszólításokat különbözteti meg a névmás+igei személyrag/személyjel alapú megszólításoktól, előbbi verbális érintés (1)-nek, utóbbit verbális érintés (2)-nek nevezve. A vokatívuszi formának lehet kötött szintaktikai funkciója is (Vö. Kovács úr, hazajön estére? ez egyenértékű a Kovács úr! Hazajön estére? formával; Fülei-Szántó 1994: 8). A vokatívuszi és névmás+igerag szerkezetű formák nyelvi–grammatikai alapon abban különböznek egymástól, hogy az utóbbi deiktikus jellegű (névmás kitétele esetén nem-folytonos személyi

⁴² A névtanban a második és harmadik személy alapján különítik el a szólító- és említőneveket (vö. Ördög 1973:79).

deixisről van szó: például *Te dolgozol*). (Fülei-Szántó 1994: 8). A névmás és igerag alapú megszólítástípusoknak azonban van egy szemantikai szempontból analóg nominális formája is, amikor a névmás helyett névszói elem van jelen a megszólításban (vö. *Már kértem Judit nénit*). Ezt a változatot viszont Fülei-Szántó nem említi.

Deme László a vokatívuszi elemeket közvetlen megszólításnak nevezi, és elkülöníti ezektől a névmási és névszói alapú szólító formát, amely „közvetlenül a beszédpartnerhez szól, de a kapcsolatnak nem a kezdeményezését, hanem a fenntartását hivatott szolgálni, tehát szöveg közben hangzik el” (1999: 334).

II.4.1.2. A különböző megközelítéseket összevetve úgy tűnik, hogy a vokatívuszi forma értelmezése viszonylag egységes. Erről a formáról elmondható, hogy önálló, tagolatlan mondatot képez, és hogy főnevek, melléknevek, névmások (vö. *Te!*), sőt szófaj-kombinációk is betölthetik a megszólításos funkciót (Fülei-Szántó 1994: 9; Domonkosi 2002: 59). Problematicusnak tűnik azonban az úgynevezett személyemlítés fogalma, amelynek azért nem célszerű egy csoportba sorolása a beszédpartneret jelölő nem vokatívuszi alakokkal, mert a mondatrész szerepű nominális és pronominális elemek mellett az igei személyragok és a birtokos személyjelek is utalnak a második személyre.

Domonkosi Ágnes Friederike Braun (1988) magyar nyelvre is érvényes kutatási eredményei alapján két kategóriát vezet be a megszólítási rendszer két típusának elkülönítésére: a grammatikailag kötött és grammatikailag szabad formák fogalmát (i. h.). A két kategória elkülönítése szintaktikai alapú: a grammatikailag kötött formák tagolt mondat részeként szerkezetbe zártan töltik be a megszólításos funkciót: 2. (*te*) és 3. (*maga, ön*) személyű kapcsolatartást jelző névmások és a velük egyeztetett igei személyragok, birtokos személyjelek. Domonkosi ebbe a kategóriába sorolja a megszólításpótló funkciójú személytelen, 3. személyű $\emptyset$ névmási formát, amely a névemlítés, névpótló elemek, személytelen szerkezetek vagy a tetszik + főnévi igenév realizációja.

A grammatikailag szabad formák önálló, tagolatlan mondatként vesznek részt a fatikus közlésben: vokatívuszi szerepű névmások (*te/maga*), nominális elemek (főnevek – nevek, névpótló elemek, szerepfőnevek; sértő vagy kedveskedő jelentésű melléknevek). A kötött formák használata az interakciós partner megszólításában elkerülhetetlen, a szabad formák akár el is hagyhatók. A megszólítási rendszer vagy tágabb értelemben a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek Domonkosi-féle kategorizálása áttekinthetőbbnek tűnik a korábbi felosztásoknál.

II.4.1.3. A kötött megszólítások leggyakrabban használt grammatikai formája a névmás. A névmási megszólításokat Ladó János fogalmi jegyre nem utaló megszólítási formáknak nevezi, amely kategórián belül megkülönbözteti a személynévmások (*te, ti*) és személynévmásszerű megszólításokat (*ön, maga, kegyed*) (1959: 28).

A nevet (névszót) helyettesítő szófajta tulajdonképpen a megszólításokban is megőrzi jellegét, helyettesíti a megszólított nevét, megjelöli a beszédpartnert, vagyis azt, akihez fordulunk, akit lélektanilag második személynek tekintünk⁴³ (vö. MMNyR I: 238; Guszkova 1981: 13). A névmásoknak ezt a funkcióját Lotz János így magyarázza: „A személyes névmások közül: az *én* a beszélőt, a *te* az intímen megszólított hallgatót, az *ő* pedig a beszédaktusban részt nem vevő harmadik személyt jelöli. Ezen felül van a magyarban olyan névmás is, amely – különböző stílusárnyalatban – a nem intímen ismert hallgatóra vonatkozik: *ön, maga, kend, kegyed, kegyelmed* és a megfelelő többesek” (1967: 250). A nyelvtani személy kategóriája tehát deiktikus jellegű, amennyiben rámutat a beszédaktus résztvevőire.

A második személyű, tegeződő T forma a kötött formájú *te* névmással egyeztetett igei személyragok és személyjelek variációja, a harmadik személy jelölésére pedig a mai magyar nyelvhasználatban alkalmas V formák a *maga* és az *ön*. Ezek esetében az egyeztetés az alanynak megfelelően történik és gyakran csupán az igei személyrag harmadik személye egyértelműsíti az irányultságot, mert az, hogy mi kerül alanyi funkcióba – névmás vagy névszó –, változhat. Ezzel összefüggésben beszélhetünk a magyar nyelvben a V forma nyelvi változóiról: V1, V2, V3 stb. A Lotz által is említett *kend, kegyed, kegyelmed*, vagy ezt kiegészítve: *magácska, kiskegyed* stb. ma már csak bizonyos regisztereken belül használatosak és sajátos stílusértékkel bírnak.

II.4.1.4. A névmási alakok mellett a beszédpartner jelölésére grammatikailag kötött formaként névszói, főnévi alapú szerkezetek is szolgálnak. Ezek harmadik személyű, udvariassági, tiszteleti szerkezetek, amelyek mintegy indirekt módon érintik meg a beszédpartnert. Választásuk és használatuk akkor indokolt, amikor a beszélő a *maga* vagy az *ön* névmásokat valamilyen okból

⁴³ A *Magyar grammatika* a személyes névmások udvariassági formáit magázó formájú személyes névmásokként tárgyalva kiemeli, hogy hasonlóan a személyes névmásokhoz ezek is rendelkeznek esetparadigmával, alaki szempontból a harmadik személyhez sorolhatók (vö. egyeztetés: *ön vár, maga vár/önök várnak, maguk várnak*), szemantikailag azonban a második személyhez tartoznak, amennyiben a beszédhelyzetben a hallgatót, a második személyt jelölik; csak pragmatikai eltérés van a *te/ti* és a *maga/maguk, ön/önök* formák között, jelentésszerkezetük, referenciaviszonyuk azonos. (Lengyel Kára 2000: 160).

inadekvátnak tartja a kapcsolat minősítésében (távolságtartónak és/vagy tiszteletlennek). *A tanárnő is olvasta a regényt?* típusú mondatokban deiktikus funkcióban a beszédpartnert jelölő névszó előtt határozott névelő áll. Más a helyzet akkor, ha a közszoói nominális elem helyett tulajdonnév található (*Marika is velünk jön?*). Ebben az esetben a kötött forma megszólítás jellegét a szövegösszefüggés jelzi.

II.4.1.5. Megszólításos szituációkban a névmások, névszók elhagyásának grammatikailag kötött esetei vannak: elmaradhat a névmás, amikor az igerag egyértelműen utal a személyre (*Felvetted a kabátot?*). Hangsúlytalan pozícióban a névmás/névszó használata fölösleges is (*Té a boltba mész/A boltba mész?*). A szintaktikailag és szövegtanilag is kötött kötelező előfordulások esetén azonban a névmás elhagyása nem lehetséges (*Félek tőled/ Tőled félek és nem a barátodtól.* – határozói bővítményként ; *Téged látlak és nem őt.* – tárgyi bővítményként). A lélektanilag második személyhez szóló, de grammatikailag harmadik személyű (V) megszólításban a közlés állítmánya mellé célszerű az alanyt is kitenni, amennyiben ez egyértelműsíti a megnyilatkozás irányultságát (vö. *Őn is velünk jön?*).

II.4.1.6. A névmási/nominális megszólítások használatának elkerülésére (különösen a *maga* megszólító névmás helyett), illetőleg a fokozott udvariasság jelölésére szolgálnak a *tetszik/szíveskedik/kegyeskedik* stb. igealakok és a hozzájuk kapcsolt főnévi igenevek. Ezek az úgynevezett **igés szerkezetek** (vö. Guszkova 1981: 60). Előfordulásuk kérdő és felszólító mondatban gyakoribb, ritkábban jelennek meg kijelentő mondatban; V formaként, távolságtartó kapcsolatot jelölnek (vö. *Maga/ön eljön?/Maga/ön jöjjön el! – El tetszik jönni?/Tessék eljönni!*). A mondat modalitásának megfelelően az ige kijelentő, feltételes, illetve felszólító módú (*tessék, szíveskedjék, kegyeskedjék/tetszene, szíveskedne, kegyeskedne*), egyes vagy többes számú, 3. személyű alakjai és a főnévi igenév alkotja a szerkezetet.

A mai magyar nyelvben a *tetszik* használata vált általánossá, a *szíveskedik, kegyeskedik, méltóztatik* ritkábban fordul elő a mindennapi nyelvhasználatban, ezek ma már archaikus formák, sajátos stílusértékük van, játékosan kedveskedő vagy éppen ironikus: *Kegyeskedjen kérem, erre a székre ülni/Szíveskedne ez egyszer pontosnak lenni?* vagy tegező formái: *Kegyeskedjél kérlek, erre a székre ülni, Szíveskednél ez egyszer pontosnak lenni?*

Sajátos stílusértéket hordoz az is, amikor az egyébként kötött nyelvtani személy, szám, eltolódik: *Nem tetszettem hallani./Meg tetszettünk érkezni.*

A mindennapi nyelvhasználatban igen gyakoriak ugyanakkor a logika ellenében használt *tetszikezések* is: *Meg tetszett betegedni?/Betegnek tetszik lenni?*

vagy: *Tetszik a tanárnőnek könyvének lenni?* Ezek többnyire a nyelvi illem által indokolt hiperkorrekció következményeként jönnek létre.

Sajátos előfordulásai a szerkezetnek, amikor tegeződő viszonyban, parancsoló jelentéssel használják a beszélők: *Tessék elolvasni! Tessék megenni!*, vagy a túlzott udvariassági szándék jelölésére melléknévvel a szerkezetben: *Tessék szíves lenni adni egy tollat! Tessék szívesnek lenni adni egy tollat!*⁴⁴

II.4.1.7. A grammatikailag szabad megszólítások önálló, tagolatlan mondatok, állhatnak önmagukban és összetett mondatok tagmondataiként is, ez utóbbi esetben igen gyakran interakciós, akarati, mondatszókkal vagy indulatszóval együtt (*Szervusz, Pista!, Hé, gyermek/öcsi/kölyök!, Ó, lelkem!*). A megszólítás grammatikai funkcióját betöltheti: főnév, főnevesült melléknév, melléknévi igenév, személyes névmás, szintaktikailag pedig főnévi és névmási alaptagú értelmezős, főnévi alapú jelzős szó szerkezet.

II.4.1.8. A főnévi alapú megszólítások egy része személynév:⁴⁵ egytétéles, vagy többtétéles család- és/vagy utónév, becenév (keresztnev), ragadványnév, gúnynev, álnév, ezek gyakran társjelölő szerepű főnevekkel együtt használatosak (*Kovács úr, Kovács bácsi*).

A személynevek mellett a **szerepnevek** (Fülei-Szántó 1994: 37), vagyis a különböző társadalmi szerepeket jelölő főnevek használatosak leggyakrabban megszólításként. Ladónál fogalmi jegyre utaló megszólításként jelenik meg ez a típus, variációi életkor, nem, családi állapot (csak nők esetében), rokonsági fokozat, foglakozás, társadalmi állás, szervezeti hovatartozás jelölése szerint alakulnak, illetve külön csoportokba sorolhatók a sajátos hangulatú, kedveskedő, megszólítási válságot kerülő alakok is (Ladó 1959: 28–29). Ez a szemantikai alapú csoportosítás ugyan áttekinthetővé teszi némiképp a gazdag rendszert, de figyelmen kívül hagyja, hogy az egyes megszólításokra alkalmas alakok több, hasonló jelentéselemet is tartalmaznak, sőt a használat során elszakadva eredeti szótári jelentésüktől tágul funkciójuk, jelentési körük, s ennek következtében az egyes csoportokba való besorolás már nem releváns.

A szerepnevek kategóriáján belül elkülöníthetők a kevésbé specifikus szerepnevek, az úgynevezett társjelölők, amelyek jelzik a megszólított nemét, korát, társadalmi csoportba tartozását (Fülei-Szántó 1994: 36–37). Egy részük egymagában is állhat megszólításként, másik részük pedig személynevekkel, rangot, foglakozást, címet jelölő főnevekkel együtt használatos. A speciálisabb,

⁴⁴ A példamondatok a köznyelvből a valók, spontán megfigyeléssel nyert nyelvi adatok.

⁴⁵ A névtanban a személyneveken belül megkülönböztetik a szólító név kategóriáját (Vö. Ördög 1973).

úgynevezett szerepfőnevek hasonlóképpen oszlanak meg: a rokonsági nevek önálló megszólítások is, a rangra, címre, foglalkozásra utalók pedig valamilyen általános társjelölővel alkotnak megszólítást.

II.4.1.9. A vokatívuszi megszólítások olykor lehetnek érzelmi töltetűek: ezért gyakoriak a kicsinyítőképzős vagy becéző formák, ez utóbbiak általános vagy egyedi alakváltozatok. A becéző, érzelemkifejező alakoknak gyakori előfordulása az egyes szám (ritkábban többes) első személyű birtokos személyjeles forma. A kicsinyítő képzőknek és a birtokos személyjelnek nagy szerepe van például abban is, hogy közszók, gyakrabban melléknevek megszólításként vegyenek részt a közlésben. Az akarati mondatyszók közül a *hé!* gyakran előfordul nyelvi érintésként, de csak becéző képzős alakváltozata és birtokos személyjeles formája tekinthető beszédpartnerre utaló nyelvi elemnek.

II.4.1.10. A névmási alapú szabad megszólítások a vokatívuszi szerepben levő *te* és *maga*.⁴⁶ Az ilyen típusú megszólítási formák általában értelmező jelzős szerkezetekben fordulnak elő, az értelmező leggyakrabban személynév, de lehet minősítő szerepű főnév és melléknév (*Te édes!*, *Te gazember!*) is. Ezekben a tagolatlan mondatokban a hangsúly természetesen az értelmezőre esik, erőssége pedig a szakaszhangsúlynál nagyobb is lehet, például mondat- vagy érzelmi hangsúly. A vokatívuszi nevek, szerepnevek is rendelkeznek azzal a szintaktikai jellemzővel, hogy gyakran bővülnek jelzővel, értelmezővel, tagolatlan, de szerkesztett mondatot alkotva.

II.4.2. Köszönések

II.4.2.1. A magyar köszönési rendszer első tipológiai osztályozása a magyar szakirodalomban Ladó Jánostól származik (1958), aki szociológiai szempontok alapján, illetve pragmatikai alapon különíti el az egyes köszönési formákat: így megkülönbözteti a férfi, női, gyermek, tegező, szervezeti köszönéseket és külön alosztályba sorolja a távollévők köszöntési formáit. Külön tárgyalja a paraszti és városi köszönéseket; a hagyományos és új keletű; napszakos, felekezeti és egyházi köszönéseket; az általános, érkező és távozó formákat; a távolságtartó, formális és kedélyeskedő, informális, viccelődő, érzelmi attitűdöt tükröző alakokat; az lefelé (inferior), valamint felfelé (superior) használt formákat.

⁴⁶ A többi névmási megszólítás nem alkalmas ennek a funkciónak a betöltésére. Guszkova említi ugyan a *Tisztelt Ön!* formát (1981: 48), de ezt a nyelvérzék erőltetettnek, modorosnak ítéli, az ehhez hasonló szerkezetek ritkán előfordul és csak periférikus változatnak számítanak.

Balázs Géza (1993) kapcsolattipológiai felosztása a köszönések két nagy kategóriáját különíti el a kapcsolatteremtés és kapcsolatzárás alapján: ebbe a két csoportba sorolja be az egyes formákat.

Kiss Róbert Richárd öt alapkategóriát különböztet meg (I.) gesztusok; (II.) hagyományos, ezen belül tradicionális, konvencionális, nonkonform köszönések; (III.) egyedi köszönések: csoportnyelvi vagy rétegnyelvi köszönések, egyéni köszönések; (IV.) köszönéspótló kijelentések és kérdések; (V.) köszönések, jókívánságok (2005: 158–159). A rendszeren belül néhány oppozíció alapján: érkezés–távozás; bizalmas–nem bizalmas; alá-fölérendelő; férfi–nő megkülönböztethetők még a közelítő vagy érkező, távolító vagy búcsúzó (kapcsolatkezdő, kapcsolatzáró vö. Balázs i. m.), informális, formális, superior, inferior, férfi, női köszönésformák.

E két utóbbi felosztás (vö. Balázs; Kiss i. m.) több ponton is átfedi egymást; jelen dolgozat keretében a nyelvi adatok rendszerezésében a Balázs Géza tipológiai osztályozása tűnik elfogadhatóbbnak.

II.4.2.2. Sajátos jellegük és szerkezeti sokféleségük miatt a köszönések grammatikailag különböznek annak megfelelően, hogy szófaji vagy mondattani értékük határozza-e meg őket, vagyis, hogy szótani vagy szintaktikai funkciót töltenek-e be a beszédben. Egy részük tagolatlan mondatként értelmezhető, sajátos átmenetet alkot a szó és a mondat között, valamint a mondatanilag sajátos típusú a mondatok között, értelmezhető úgy is mint szó, úgy is mint mondat (Vö. Kiss 2005: 11).

Az újabb grammatikai kutatások az ilyen típusú köszönéseket mondat-szóknak⁴⁷ tekintik (vö. Kelemen 1970; Keszler 1977, Kugler 2000), a mondat-szó mint szótani kategória magában foglalja azokat a szavakat, amelyeknek jellemző tulajdonága az, hogy többnyire egyszavas tagolatlan mondatként, esetleg több szavas „egytagú”, „monorém” mondat vagy tagmondat fő szavaként (a kötőszók, határozószók, módosító szavak leválasztása után megmaradó „mondatmag”-ként) használjuk (Kelemen 1970: 11).

A *Magyar grammatika* a mondat-szó fogalmát így határozza meg: „önálló, tagolatlan mondatként, vagy szerkesztett tagmondat szintaktikailag szervesen elemeként fordulnak elő (...) önálló közlésegségek, olyan egyszavas mondatok, amelyeket állandó alakjuk, szóformájuk, és gyakori használatuk miatt a szótár részének, lexémának tekintünk (...), mivel a mondat-szók önálló, tagolatlan egységei a közlésfolyamatnak, ezért nem vesznek fel morféimákat,

⁴⁷ A mondat-szó terminust Kelemen József vezette be a magyar szakirodalomba, korábban a latin interjectio 'közbevető, közbevetés' elnevezést alkalmazták a grammatikák.

vagyis jeleket és ragokat. Képzők azonban általában járulhatnak a mondat-szókhoz⁴⁸ (2000: 296).

A grammatika interakciós, a kapcsolat felvételére és lezárására szolgáló mondat-szók (vö. 2000: 296; 344) nevezi azokat az alakulatokat, amelyek „érintkeznek más köszönő, megszólító, elköszönő formákkal (pl. *Jó reggelt kívánok!*), jellemzőjük, hogy alaktani felépítésük – ha van – rögzült, személyt nem vagy csak korlátozottan tudnak kifejezni: pl. *szervusz(tok)*, *heló(sz)tok*, *szia(sz)tok*, *csaó*, *adjisten*, *aláoszolgálja*, *pá*, *agyó*, *ámen*” (Kugler Nóra 2000: 296).

Egyes köszönésformák többes számban is használatosak: *Szervusztok*, *Aludjatok jól*, *Kezeteiket csókolom*, *Isten veletek*, másoknak pedig nem alakult ki a többes számú alakja: *Viszontlátásra*, *Csókolom*. Néhány, általánosabb udvariassági alaknak mindkét szám mindhárom személyben létezik grammatikai alakváltozata, jóllehet, az egyes szám első személyű, önmegszólításos formának stilisztikai értéke van az elsődleges a használati értékkel szemben: *Isten velem*, *Isten veled*, *Isten vele*, *Isten velünk*, *Isten veletek*, *Isten velük*. A nyelvtani harmadik személy a lélektanilag második személyű beszédpartner vagy beszédpartnerek megjelölésére szolgáló V formának megfelelő üdvözlési alak. (vö. MMNyR I.: 238; Guskova 1981: 13).

A valamikor csak V viszonylatot jelölő *Kezét csókolom*-nak az utóbbi időben kialakult a teljes paradigmája: *Kezedet csókolom*, *Kezeteiket csókolom*, *Kezüket csókolom*, *Kezeiket csókolom*, sőt, alkalmilag megszólításként is használatos: *Tessék mondani kezitcsókolom*, *merre van a piac*.⁴⁹

A mondat értékű megszólításos köszönések esetében a megszólítás is állhat többes számban: *Kezét csókolom*, *Vilma néniéknek*, a megszólítást Sinor „enyhítő” szónak nevezi (vö. Sinor 1973: 549), amely mintegy bizalmasabbá teszi a távolságtartó köszönő alakot.

Köszönésformáink egy része szófajváltás keretében mondatértékű kifejezésből vált szóvá (Balázs1993: 46), ezeknek nyelvtani formája: ige ragozott formája + főnév: *adjisten*, *kezetcsókolom*. Ezek a főneves formák aztán tovább toldalékolhatók: *adjistent mondott*, *kezetcsókolomozott*.

Jellemző az is, hogy egyes alakok a játékos szóalkotás folytán rövidülnek: *Pot*, *Cső*, *Szií*, *Szió* vagy mozaikszókká válnak: *Viszlát*, *Viszhall*, *Szcsókolom*, *Kezcsók*. A megszólításokhoz hasonlóan kicsinyítő képzős változat is kialakulhat: *Szióka*.

⁴⁸ A köszönéseket illetően azonban a toldalékolással kapcsolatban vannak kivételek, lásd az új keletű köszönések esetében: *helótok*, *helóosztok*, *szervusztok*, *sziasztok* stb. (k. t.).

⁴⁹ Passzív megfigyeléssel nyert beszélt nyelvi adat.

II.4.2.3. A korábbi grammatikák hiányos szerkezetű, pontosan nem tagolható mondatok között tartották számon azokat a köszönéseket, amelyekben nem mutatható ki az alanyi–állítmányi viszony. „A hiányos szerkezetű mondatok közé tartoznak a különböző társadalmi formulák: bemutatkozó, köszönő, bocsánatkérő, udvariasan felszólító, felköszöntő stb. formulák” (Tompá 1962: 62).

A köszönések a mondatba beépülve tagmondatértékűek, mondatszói szófaji természetükből adódóan önmagukban mondategységet alkotnak, vagyis nem egészülnek ki másik hozzárendelő taggal. Éppen ezért nevezi ezeket a szerkezeteket, Berrár Jolán (1989) tanulmányára hivatkozva, Kiss Róbert Richárd tagolatlan, egyfőtagú mondat típusoknak (2005: 16).

II.4.2.4. A köszönési formák alapvető mondattani sajátossága azonban, hogy általában önálló mondatként vesznek részt a közlésben: *Szervusz!, Jó napot!, Pá!*

Vannak továbbá olyan köszönések is, amelyekben jól elkülöníthető az alanyi és az állítmányi rész, ezek teljes értékű egyszerű, bővített mondatok: *Jó napot kívánok!* (és a többi napszakos köszönés), *Adjon isten jó napot!, Csókolom a kezét!* stb.

A megszólításos köszönések, halmozott köszönések esetében beszélhetünk az üdvözlési formulák összetett mondatként való előfordulásáról. Előbbi két variációban valósulhat meg: a) 1. tagmondat: köszönési forma + 2. tagmondat megszólítás: *Jó napot!/Jó napot kívánok, Tanárnő!*; b) 1. tagmondat megszólítás + 2. tagmondat: köszönési forma: *Gyerekek, szevasztok!* Ez esetben a megszólításjelleg válik hangsúlyosabbá, és általában bizalmasabb viszonyt jelöl.

A halmozott köszönésformák esetében két köszönési alak együttes előfordulása alkotja az összetételt: *Jó napot kívánok, kezét csókolom!* Ebben az esetben a két tagmondat viszonyát mellérendelés jellemzi. De a szakirodalomban eltérő vélemények vannak a köszönésből és megszólításból keletkezett összetett mondatok tagmondatainak viszonyáról, amennyiben itt két tagolatlan mondat alkotja a mondategységet.

Kelemen szerint a két tagmondat közötti kapcsolat lehet mellérendelő és alárendelő is (vö.1970:11), más vélemények azonban ezt nem támasztják ezt alá: „grammatikalizálódott logikai viszonynak (mellérendelésnek) is csak üggyel-bajjal fogható fel” (Deme 1971: 102), Keszler Borbála pedig semleges kapcsolatnak értelmezi: „az ilyen tagmondatok viszonya (különösen, ha az egyik tagmondat megszólítás) se nem alárendelő, se nem mellérendelő” (1989: 302).

II.4.2.5. A köszönések funkcionálisan teljes értékű, a beszédhelyzetben körülhatárolható kommunikációs egységek, tehát önálló szöveggként is tekinthetők, amennyiben szövegnek nevezhetünk „minden uralkodóan nyelvi produktumot, amely valamilyen interakciós helyzetben körülhatárolható kommunikációs egységgként, vagyis kommunikátumként értelmezhető” (Tolcsvai Nagy 2001: 14), vagy amely lényegét tekintve önmagában lezártnak tartható a „befogadók kommunikációs-situációkra vonatkozó elvárásainak eleget tevő (...) komplex jel” (Petőfi S. 1998: 34).

II.4.3. A kapcsolattartó nyelvi formák, valamint a köszönéspótlók grammatikája egyértelműbb. Előbbiek a köszönésekhez hasonlóan a **mondatszók** kategóriájába tartoznak. A *Magyar grammatika* a társalgásszervező- és jelölő szavak közé sorolja azokat a szavakat, amelyek biztosítják a beszédpartnerek kapcsolattartását, amelyek segítségével az interakcióba került felek jelzik, hogy értik, figyelik egymás beszédét (*ühhüm, igen, ja, aha*), amelyek szervezik a szerepadogatót (2000: 296).

A szóátadásban szerepet játszó szavak általában a kérdő mondatszók (*mi, hogy-hogy, nemde, nos, ugye*), a szóátvételt valósítják meg a bevezető mondatszók (*apropó, hát, ja*), és az elhangzottakat értékelő mondatszók (*á, na ne, persze, hogyisne*). A párbeszédben még gyakran előfordulnak a felelő mondatszók is (*igen, persze*). A szó megtartásában a beszélői szerep fenntartásában szerepet játszanak az időhúzó, a gondolkodást, hezitációt kifejező szavak is (*hát, izé, szóval tehát, ugyanis* stb.).

A köszönéspótlók általában kérdő, felszólító, kijelentő modalitású egyszerű tömondatok vagy bővített mondatok (*Kiültek? Beszélgetnek! Gyorsabban! Egy szekér esztendeje nem láttalak. Jól nézek ki.*).

II.5. A NONVERBÁLIS KOMMUNIKÁCIÓ ÉS FATIKUS ASPEKTUSAI

II.5.1. A nonverbális kommunikáció fogalma

II.5.1.1. A társas interakcióban egymással kapcsolatba lépő egyének viszonyának differenciált érzékeltetését, a beszélők önmagukról és egymásról alkotott képét nemcsak a nyelvi megnyilvánulások, hanem a **nonverbális jelzések** is hatásosan megjelenítik. Ma már kommunikációelméleti közhelynek számít, hogy bár a verbális nyelv a legbonyolultabb kódrendszer, mégis, a nem nyelvi jeleknek, jelrendszernek az általános emberi kommunikációban betöltött szerepe százalékos arányait tekintve jóval nagyobb⁵⁰: „A szóbeli üzenetek a személyközi kommunikációnak csak egy kis részét alkotják. A szavakat és mondatokat általában nem verbális jelzések gazdag árama kíséri, mely alátámasztja, módosítja, vagy éppen teljesen felváltja a verbális üzenetet. Néhány igen bonyolult társas érintkezési forma teljes mértékben ilyen nem verbális üzenetből áll” (Forgas 1985: 155).

A **nem verbális üzenetek** nem vagy nem teljes mértékben alternatívái a verbalizációnak, kommunikációs rendszerbe szerveződve a nyelvtől jelentősen eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek. Egy adott nyelvközösség jelzéseiként nagy részük kulturálisan determinált, így jellemzi az adott nyelv- és kulturális közösség specifikus habitus jegyeit, adottságait, hagyományát. A különböző kultúrájú csoportok eltérően használják a metakommunikációt, melynek dekódolása függ a hagyományoktól, a kultúrától, a társadalmi berendezkedéstől. A kommunikációs kompetencia komponenseiként a nonverbális jelek használata a társadalmi-közösségi normarendszer által szabályozott. A verbálishoz hasonlóan a nem verbális viselkedési mintázat is tanult viselkedés, a szocializációs folyamatban megjelenő társadalmi-pszichológiai természetű tényezők függvénye, amelynek a környezeti változások kiválthatják tudatos vagy tudatalan módosításait (vö. Bancerowsky 2000: 101).

⁵⁰ Egyes kutatások szerint a nem szóbeli kommunikáció jelentősége a mindennapi információátadásban körülbelül 65% (Birdwhistell 1970); „a kifejtett szavakkal, mondatokkal való kommunikáció aránya az egész közlési folyamatban mindössze 7 százalék, a nyelvi, nyelvtani szabályosságokhoz (pl. a hangsúly, a szünet, az illeszkedés, a hanglejtés, a hangerő, a hangszín, a szórend stb.) társuló, úgynevezett vokalizációs közlések is csak 38 százalékot tesznek ki. Az egyéb (gesztusokkal, mimikával stb.) módon megvalósuló kommunikáció aránya pedig igen jelentős, mintegy 55 százalékos”. (Nyírkos 2003: 2).

A nonverbális üzenetek általában hatékonyabban működnek az attitűdökről és érzelmekről szóló információk továbbításában, a jelzéseket gyorsabban küldjük és dekódoljuk, kevesebb kontroll irányul rájuk, az általuk kiváltott reakció is gyorsabb, sok esetben „célratörőbb”, mint a nyelvi jelek esetében. Ezt a kódot tehát kevésbé tudatosan értelmezzük és követjük figyelemmel, mint a nyelvet, minek következtében ez sokkal közvetlenebbül kifejezi az egyén attitűdjét, gyakran mintegy „kiadva” a beszélő rejtett gondolatait is (vö. Forgas 1985: 156).

II.5.1.2. A nonverbális üzenetek argyle-i (1970) funkciói: (1) **a társas helyzet kezelése**, (2) **énmegjelenítés**, (3) **az érzelmi állapot kezelése**, (4) **az attitűdök kommunikációja**, (5) **csatornaellenőrzés**. Ezeknek, sajátos jellegük-nél fogva, az optimális használat érdekében a társas interakcióban jól meghatározott szerepük van. A mindennapi érintkezésben a verbális és nem verbális üzenetek különböző kommunikációs céllal ugyan, de együtt, általában összehangoltan fordulnak elő. Például a gesztusok, a tekintet, a hangszín finomíthatja a szavakkal kifejezett üzenetet, de a verbális és nem verbális csatornán egymásnak ellentmondó üzenetek is megjelenhetnek: a semleges hangulatú napszakos köszönést a hangszín vagy hangerő megtöltheti érzelmi tartalommal a relációnak megfelelően. Sőt több gesztus egyidejű használata esetén is lehetnek egymással ellentétes üzenetet hordozó jelzések, pl. az üdvözlésre kinyújtott kéz és a partneren átnéző tekintet.

A mozgások, gesztusok, az összes nonverbális megnyilvánulás a verbális kóddal szoros kapcsolatban segítheti az információs csatornát (megerősítés, pontosítás, kiemelés, megismétlés, ráhatás, gyengítés, módosítás), vagy éppen új információt hordozhat.

A nem verbális viselkedés lehet tudatos, tudattalan vagy a tudatosságnak csak a peremét érintő. A kódok használata nagymértékben összefügg az adó és vevő egyéni jellemzőivel (kor, nem, státus, személyiségtípus, képzettség), a kommunikáció szereplőinek kapcsolattípusával (formális: hivatalos, informális: baráti, kollegiális, családi stb.), az adónak a vevőhöz, illetve a továbbított információhoz fűződő érzelmi viszonyával, a fennálló társadalmi szerepekkel (hatalom és szolidaritás, szolidaritás- és státusfüggő helyzetek), az interakcióban résztvevők számával, a beszédesemény beszédaktus társadalmi körülményeivel (értelmiségi, munkás vagy diákkörnyezet) és a helyszínnel (vö. Banczerowsky 2000: 102).

II.5.2. A nonverbális kommunikáció fatikus aspektusai

II.5.2.1. Ahhoz, hogy két ember kommunikációs kapcsolata létrejöheszen, a tartalmi kommunikációt a fatikus viselkedések egész sora előzi meg. Az egymással interakcióba kerülő egyéneknek mindig ki kell alakítaniuk a beszédpartneri viszonyt, bizonyos esetekben pedig az ismeretlenből az ismertségbe kell váltaniuk. A társadalmi udvariasságnak ez utóbbira megvannak a maga alkalmi és lehetőségei, de legfőképp: szociológiai változók által determinált szabályai. A társas szituáció minden esetben bonyolult folyamat, van kezdete, vége, és lefolyása; menet közben is folyamatos szabályozást igényel. Az interakció szabályozása a kommunikáció fontos része, általában a nem verbális csatornákon történik.

Az interakció kezdetét és lezárását kísérő szabályozott viselkedési mintákat, az interakció kisebb-nagyobb szakaszainak elválasztását és a különböző kommunikációs témák elkülönítését szolgáló vagy abban szerepet játszó kommunikáció vizsgálatával régóta foglalkozik a nyelvtudomány. Az eredmények a nem verbális kommunikáció meghatározó szerepét, jelentőségét támasztják alá ebben a tekintetben. A nem verbális kommunikáció ismerete, az abban való jártasság alapvetően hat az egyén közreműködésének minőségére a különböző társas helyzetek lebonyolításában.

A személyközi kapcsolatok főbb szakaszai (Argyle 1967/1969): (1) **távoli szakasz:** üdvözlő mozdulat, közeledés; (2) **megközelítés:** köszönési előkészületek, amikor az interakció megteremtésére irányuló mozdulatok megindulnak, a partnerek felkészülnek a köszönéshez, testtartás, arckifejezés, mimika megváltozik; (3) **közei szakasz:** testi kontaktus, érintés (kézfogás, ölelés, csók, kézcsók), ebben a fázisban már megjelenik a verbalizáció is (megszólítások, köszönések, köszönéspótlók); (4) **záró szakasz:** itt főként a szóbeli közlésnek van szerepe, de előfordulhat az érintéses kommunikáció több formája: csók, ölelés, kézfogás stb.

Laver (1975) az interakció megnyitását nyolc lépésben határozta meg: (1) szemkontaktus, (2) testi előkészületek a kontaktus föl vételére, (3) a kapcsolatnak megfelelő arckifejezés, (4) térköz kialakítása, (5) üdvözlések cseréje, (6) testtartás, oda fordulás, (7) sztereotípiák (csupasz fatikus rítusok, időjárásra vonatkozó megjegyzések, egészségi állapotra történő rákérdezések), (8) tartalmi kommunikáció (Vö. Balázs Géza 1993: 23; Buda–László 1981: 63). Egy beszédaktus során mindenik fázis nem valósul meg, az egyes lépések egy interakción belüli előfordulása függ attól, hogy milyen jellegű a kapcsolat: az

úgynevezett „lehorgonyzott” kapcsolat vagy anonim reláció (vö. Balázs Géza 1993: 23).

A fenti leírások alapján levonható a következtetés: a személyközi kapcsolatokban – a kapcsolatindításban, fenntartásban, lezárásban – a verbális megnyilatkozást megelőzve és/vagy azzal egy időben lépnek működésbe a nem verbális kommunikációs minták. Sőt, ezek előfordulási aránya egy kapcsolat kialakításban jelentősebb, mint a verbalizációé.

II.5.2.2. A mimika, a mosoly, a homlokráncolás, a tekintet, az arcki-fejzés változásai az emóciók kifejezésén túl definiálják a partnerek egymás iránti viszonyulását, a kapcsolat természetét, utalhatnak a státusorientáltságra, a szolidaritás dimenzióira és mutathatnak az egyén öndefiníciós magatartására (vö. közvetlen, tartózkodó, közömbös arculat megőrzése). A mimikai kommunikáció visszajelzést ad a másik ember számára, így befolyásolhatja a továbbiak során a fatikus nyelvi elemek megválasztását, a beszédmód, beszédstílus használatát.

II.5.2.3. A tekintet általában a mimikával együtt „visszajelentés a visszajelentésről” (Buda 1986: 91), a kapcsolatkezdés első fázisa. A fatikus kommunikáció fontos részeként befolyásolhatja annak sikerét. Adatközlői véleményekkel és spontán megfigyelésekkel is alátámasztható, hogy a szemkontaktus elmaradása legtöbb esetben a köszönés elmaradásához vezet. Ha a másik fél „nem néz oda”, vagy elnéz a közeledő feje fölött, ezzel azt az üzenetet közvetíti, hogy nem óhajt kapcsolatba lépni, esetleg visszautasítja a közeledést, ami pedig a kapcsolat zavaraira vagy személyközi konfliktusra mutat.

A partner megpillantása, a szemkontaktus fölvétele első lépésként feltétele az interperszonális kommunikáció kialakulásának, a tekintet azonban befolyásoló jelzés lehet, a figyelemfelkeltés eszköze, információt küld az emóciókról, valamint a kapcsolat minőségéről, a kommunikációs szándékról (vö. kihívó, csábító tekintet).

A szemhunyorítás a barátság, a pajtásiasság jelzése, a köszönési formával együtt használatos.

A kacsintásnak, „szemezésnek” mint kapcsolatot kezdeményező jelzésnek, az interperszonális rítusok egyik formájaként kultúránként eltérő jelentése, jelentősége van (vö. Lammel 1981; Bódi 1994).

II.5.2.4. A hangerő, hangszín, beszédtempó, a szó vagy mondathangsúly változásai, minden olyan metakommunikációs eszköz, amelynek használata eltér a konvencionálistól, a fatikus nyelvi elemek kísérlőjeként szintén jelentéstartó. Kifejezheti a beszélőnek a kommunikációs helyzethez való viszo-

nyulását az iróniától az örömig, elragadtatásig. Az erős érzelmi hangsúllyal kimondott köszönés például erős emóciókról adhat információt. A vokális jelek közé sorolható a szignál értékű fütytel. Ennek használatát kultúránként társadalmi normák szabályozzák.⁵¹

II.5.2.5. A testtartás változásai a köszönést, a kapcsolatkezdést megelőző nonverbális kommunikációs formák: az interakció résztvevői felkészülnek az üdvözlésre. A feszesebb, rendezettebb testtartás, az odafordulás nemcsak a tisztelet jele, hanem a kapcsolathoz való viszonyulásé is. A testtartás a térköz kialakításával együtt a beszédaktus jellegét (vö. formális/informális) meghatározó tényező. A mély meghajlás mint egykori tiszteleti forma ma csak ünnepélyes helyzetben vagy ironikusan, játékosan használatos.

II.5.2.6. Az akciós kommunikációs formák fatikus közlésben betöltött funkciói szerint a gesztusoknak, érintéseknek, ezen belül is a kulturális eredetű mozgásos jeleknek van meghatározó szerepük. Nagy részük a köszönés, köszöntés nyelvi formáival együtt használatos, de bizonyos esetekben a verbális megnyilvánulás alternatívái is. Ezek a magatartásformák érzékenyen követik a társadalmi változásokat: vannak ősi, elavulatlan gesztusok (pl. a kézfogás), olyanok, amelyek már „divatjamúltak”, nem vagy csak igen szűk körben használatosak (pl. kézcsók, kalapemelés) és újabb keletűek. Minél újabb keletű egy gesztus használata, annál erőteljesebben szabályozott (vö. katonai köszönések, pártszervezetek köszönései, csoportköszönések, sportolók kézjelei). A fatikus gesztushasználatban is, akár a kapcsolatra utaló nyelvi formák esetében, a nemek szerinti differenciálódás is érvényesül. Vannak kifejezetten férfi (pl. a kézfogás, kézcsók) és női gesztusok (az arc egymás mellé érintése a puszi jeleként).

II.5.2.6.1. A kalapemelés, mint egykor szokásgyakorlatban levő férfi-köszönési gesztus, ma már csak bizonyos társadalmi csoportokon belül figyelhető meg. A kérdőív és szociolingvisztikai interjú segítségével gyűjtött adatok azt mutatják, hogy Székelyföldön ma ez a köszönési mód csak a 65 éven felüli férfiak körében használatos többnyire falusi környezetben, alacsonyabb arányban kisvárosokban is. A kalap használatának háttérbe szorulásával kihalóban lévő nonverbális köszönési mód, bár a sapka levételének mai napig szigorú normái vannak. A kalap, fejfedő levétele nemcsak köszönési forma, hanem a tiszteletadás jele is.

⁵¹ Bizonyos kultúrákban, így például a Mexikóban, kialakult fütynyelvről számolnak be a kutatások. A tagolatlan vagy tagolt fütyty figyelemfelkeltő szerepű, bizonyos társadalmi csoportok – így például a fiatal fiúk – körében az ismerkedési szándékot jelzi akkor, ha lányoknak szól, egymás között azonban a csoportba tarozás, az egymás hívogatásának jelzése.

II.5.2.6.2. A fejbólintás, a verbális köszönéssel együtt a tisztelet jele, önmagában a köszönésforma megválasztásának bizonytalanságát, a kapcsolat zavarait is jelezheti. A főhajtás mint egykori tiszteleti forma a verbális köszöntés kísérvőjeként ma már igen ritka. A karlendítés, a kézemelés általában hallótávolságon kívül levők köszönési módja, többnyire férfiak körében. A nőknél hasonló helyzetben az integetés használatos. Búcsúzkodásnál, különösen utazáskor a távolodó partnerek gesztusjele. Kisgyermekeknél a verbális köszönést helyettesíti (vö. dajkanyelv: *Pá-pá!; intsél tájt a néninek/bácsinak!*)

II.5.2.6.3. Az érintés a személyközi kapcsolat mélységének fokmérője, kultúránként változó normák által szabályozott. Az európai népeknél a kapcsolattartó szokásrendben a közvetlenebb viszony jelölője. A cigányság körében végzett néprajzi kutatások azt mutatják, hogy ebben a kultúrában igen nagy szerepe van, a közösség tagjai sokkal rövidebb idő alatt térnek át az érintésre. „A cigányoknál a megismerkedést, a szemmel való tetszés-jelzést szinte rögtön követi a testi érintés” (vö. Bódi 1994: 57–62), a magyar közösségekben: „A megismerkedést megpecsételő testi érintéshez legalább három–hat találkozóra van szükség” (Lammel 1981: 183).

Az érintéses kapcsolatteremtés legáltalánosabb formái a kézfogás, ölelés, csók (puszi), kézcsók.

II.5.2.6.4. A kézfogásnak mint legősibb kapcsolati gesztusnak a használata kultúránként szigorú társadalmi normák által szabályozott: főként férfiak üdvözlési formája találkozásokor, üzletkötéskor, köszönetnyilvánításkor, ígérettevésnél, ma az ismertség, a barátság szimbóluma, bemutatkozásokor elmaradhatatlan.

A kézfogást gazdagon tárgyalja az etnográfiai irodalom: a kelet-magyarországi szokások szerint például egykor a nők nem foghattak kezét férfiakkal, amennyiben mégis, az a szerelem, a szexuális elfogadás jele volt (vö. Jávor–Morvai 1982: 574).

A kézfogás szokásrendje mára már módosult, miközben megmaradt túlnyomórészt férfi-köszönésnek. Találkozásokor a nőkkel való kézfogás lehorgonyzott kapcsolatok esetén nem mindenhol általános, ismerkedéskor azonban kötelező. Nő–férfi, nő–nő kapcsolatokban, státuszfüggő helyzetekben a társadalmi illemszabályok normarendszere szabályozza.

Székelyföldön a kézfogás csak férfiak között általános. A nő–férfi kapcsolatban csak ismerkedés esetén használatos. Nagyobb társaságban például a nőt tüntetőlegesen kikerülik a kézfogással, de a nő által nyújtott kezét illik elfogadni, ez ma már nem von maga után semmiféle társadalmi szankciót. A nő által felajánlott kézfogás inkább az értelmiségi körökben fordul elő. Kezet fog-

nak a nővel részvételéskor, szerencsekívánáskor, gratuláció esetén, hivatalos helyzetben vagy rokon kapcsolatokban búcsúzkodáskor szokás. Ez utóbbi esetben csók is kísérheti a gesztust.

II.5.2.6.5. A kézcsók eredete a magyar kultúrában visszanyúlik a XVII. századig,⁵² ezt a gesztust a legfelsőbb társadalmi rétegekben státuszorientált kapcsolatokban használták a spanyol, osztrák udvarban, így került át a magyar életformába. Az egyik leggyakrabban használt *Kezét csókolom!* köszönési forma és alakváltozatai is utalnak erre a hagyományra. Az alárendelt kézcsók mára már teljesen eltűnt, nem használatos a fiatalabb nő–idősebb nő, gyermek–szülő viszonylatokban sem.⁵³ Háttérbe kerülését bizonyára jelentős mértékben befolyásolta a második világháború utáni időszak politikai szemlélete által kialakított szocialista értékrend, amely mintegy stigmatizálta a polgári jellegű kapcsolatra utaló nyelvi formákat is. Ma már csak idősebb férfiak csókolnak kezét nőismerősöknek találkozáskor, vagy bemutatkozáskor a nővel való kézfogás helyett használatos.⁵⁴

II.5.2.6.6. A csók, ölelés, puszilkodás szorosabb érzelmi kapcsolat esetében használatos, többnyire baráti viszonyban levő nők körében vagy szorosabb baráti, családi, rokon kapcsolat esetében nők–férfiak között is, találkozáskor vagy búcsúzkodáskor, tehát kapcsolatkezdő–záró helyzetben, de elterjedőben van ez a szokás a fiatalok körében: főként lányok közt, de baráti fiú–lány kapcsolatban is.

II.5.3. Beszédökonómia. A beszéd és a hallgatás

II.5.3.1. A nem verbális kommunikáció fatikus formái a mindenkori szokásrendbe illeszkedve az úgynevezett mindennapi rituális viselkedés mintáiként is értelmezhetők. A rítusok standard viselkedési minták, amelyeknek szimbolikus jelentésük van egy adott társadalmi, kulturális közösségen belül.⁵⁵ Minden kulturális közösséget a ritualizált, szokásszerű cselekedetek tartanak össze, ha-

⁵² „A kezét csókolom tehát mindössze 180 esztendő elemé társas érintkezésünk nyelvének; ám maga a hódoló tiszteletet kifejező kézcsók már száz esztendővel előbb kezd meghonosodni. Legalábbis erre következtethetünk azokból a szavakból, amelyeket a költő Zrínyi Miklós követe 1653-ban II. Rákóczi György fejedelemhez intéz (...) hogy az nagyságod fejedelmi kezét ő nagysága képviselőjében alázatosan megcsókoljam.” (Kertész 1996: 245).

⁵³ A 20. század elején még élt ez a kapcsolattartási szokás (vö. Kertész i. m.).

⁵⁴ „...egyre inkább ritka pillanatok ünnepélyes köszöntésformájává, szinte protokolláris udvariassággá válik a kézcsók, férfiak részéről (főleg idősebb) nők számára. A katolikusok a püspököket és a magasabb egyházi méltóságokat köszöntik kézcsókkal. Tulajdonképpen nem kezét csókolnak, hanem az ún. halász-gyűrűt, az egyházi funkció szimbólumát csókolják meg.” (Bíró 1999: 123).

⁵⁵ Vö. Gennep 1960, Goody 1961, Parsons 1963, Turner 1966, Argyle 1976; id. Lammel 1981

tároznak meg. Az egyén születése pillanatától kezdve mintegy belenő saját kultúrájába, rítusrendszerébe, szocializációja során sajátítja el azokat a normákat, szokásokat, amelyek aztán kommunikatív kompetenciája részévé válnak.

II.5.3.2. A hymes-i beszélésnéprajzi és etnográfiai kutatások a kulturális közösségek beszédszokásinak vizsgálata során figyelemreméltó megfigyeléseket tettek egy adott közösség beszédökonómiájára vonatkozóan. A szükséges beszéd és a kíváncsú hallgatás, a csend megoszása és ennek kommunikációban betöltött funkciója igen jelentős eltéréseket mutat az egyes beszélőközösségek között. Az egyén a „szociális viszonylatok olyan sűrű hálózatában él, hogy minden interaktív helyzetben, mindenféle megnyilvánulása kommunikációnak számít, és különösképpen az, ha egy megszokott és minősített kommunikációs csatorna használatáról lemond” (Buda 1986: 19).

Malinowski a csevegő, általa **fatikusként** meghatározott viselkedés tanulmányozása során mutat rá: „a természeti ember számára a másik ember csendje, hallgatása nem megnyugtató, hanem veszélyt jelentő. A primitív elme számára a hallgatás barátságtalanság, rossz előérzetet jelent. A csend megtörése az első aktus, hogy baráti kapcsolatot létesítsünk” (Malinowski 1953: 313).

A civilizált népeknél tett megfigyelések is hasonló jelenségeket tártak fel: „a társalgók (az angolok biztosan) iszonyodnak a csendtől, valaki általában igyekszik olyan gyorsan átvenni a szót, ahogyan csak tudja” (Wardhaugh 1995: 271). A csend, a hallgatás és a beszélés, valamint a csevegés váltogatási szabályait az egy interakción, belüli arányát ugyanazok a kommunikációs, viselkedési normák szabályozzák, amelyek a beszédesemények, beszédaktusok rítusait is definiálják. „Minden csoportnak megvannak a saját nyelvi viselkedési normái. Lehet például olyan csoport, amelyik nem bátorítja, hogy a beszélés kedvéért beszéljenek, és egy ilyen csoport tagjai nagyon hallgatagnak tűnhetnek egy beszélni szerető kívülálló számára, vagy a csoport tagjai érzik meghökkentőnek a feléjük irányuló követelményt, ha a kívülálló ragaszkodik a beszélgetéshez. Más csoportok viszont esetleg annyira bátorítják a beszélgetést, hogy egy olyan megfigyelő, aki másfajta beszédviselkedési szabályokat internalizált, ezt teljesen rendellenesnek találja” (Wardhaugh 1995: 214).

Dell Hymes (1972a/1988) a nyelvhasználati szokásokat több dimenzióban tipizálta, a beszédökonómia felől kiindulva a mennyiséget tekintve alapul, Platon Törvények című leírását figyelembe véve beszél: a (1) **bőbeszédű (athéni)**, (2) **kevés szavú (spártai)**, (3) **magvas mondanivalójú (krétai)** típusokról. Az ideális beszélő alapján a természeti népek körében végzett vizsgálatok adatainak megfelelően elkülöníti a (1) **beszédes (Bella Coola)**, (2) **tartózko-**

dó (aritama), (3) hallgató (paliyan) típusokat. A társadalmon belüli csoportokra rávetítve, Hymes a chilei araukan kultúrában belül beszél a beszédes férfiak, hallgató nők típusáról is. Ebben a kultúrában az eszményi férfi kiváló szónok, a beszéd a férfiasságának, vezetői képességeinek egyik ismérve. Az eszményi nő azonban hallgató, megszólalnia sem férje előtt, sem társaságban nem szabad. A megszólalásnak szigorú szabályai vannak, a házasságkötés utáni hosszú hónapokban a hallgató ideje alatt csak a rituális énekléssel fejezheti ki érzelmeit.

Az etnográfiai irodalom gazdagon számol egyes természeti népek és civilizált kultúrák beszéd szokásairól, a beszéléshez fűződő hiedelmekről, attitűdökről, rítusokról, szocializációs gyakorlatról és az ezeket szabályozó normarendszerről.⁵⁶

II.5.3.3. Társadalmi normarendszer szabályozza azt is, hogy egy bizonyos beszélőközösség milyen alkalmakkor választhat a beszéd és a hallgató között. Vannak rituális alkalmak, amikor a hallgató kötelező: például haláleset alkalmával az együttérzés kifejezéseként vagy gyógyító szertartások alatt, amikor tilos zavarni a gyógyító személyt és a gyógyítás folyamatát.

A magyar etnográfiai irodalom is tárgyalja a csend és a beszélés egyes közösségek szokásrendjében betöltött kommunikációs szerepét. A *Magyar néprajz* VII. kötete *Népszokás. Néphit. Népi vallásosság* című fejezetében⁵⁷ a húsvéti ünnepkör szokásrendjében a nagypénteki népszokások között említi: Csépan a lányok „szótlán vizet” visznek haza a folyóból, amelynek aztán szépítő erőt tulajdonítanak. Sem menet, sem jövet nem szabadott megszólalni, különben a hazavitt víz elveszíti jótékony hatását. A tápiói népszokások között találjuk szintén nagypénteki szokásként, hogy a lányok a patakban mosdottak, és mosakodás közben nem szabadott megszólalni, ezt a vizet aranyos víznek (vö. *hallgatni arany*) vagy aranyvíznek nevezték (Magyar néprajz 1990: 155–156). Idézni lehetne azoknak a szólásoknak, közmondásoknak a sorát is, amelyek a csend és a beszélés szokásainak megtartásáról rögzítenek évszázados bölcseségeket.

⁵⁶ A csevegő beszédnek a csoporton belül feszültségoldó szerepe is lehet, általa válik nyitottabbá a kommunikáció (vö. Wardhaugh 1995: 215), míg egyes kultúrákban a hallgató, főleg idegenek jelenlétében, a szokásrend része, akárcsak az, hogy csennel köszöntik a hazatért családtagot, s a csönd megtartása mindaddig kötelező, amíg meg nem szokják egymás jelenlétét. Hallgatni kell szidáskor, az udvarlás kezdeti stádiumában, ez esetben a csönd a szemérmesség jele, a beszédeség illetlenségnek minősül (vö. Wardhaugh i. h.). Hallgató népként emlegetik a dánokat, akik hosszú időt képesek egymás társaságában eltölteni, anélkül, hogy megszólalnának; legendás az olaszok, és általában az újlatin népek beszédessége, és az ezzel együtt járó gazdag gesztikuláció.

⁵⁷ Dömötör–Hoppál–Barna szerk. 1990: 104–254.

II.5.3.4. A székelyföldi beszélési szokások a magvas mondanivalójú beszédnek tulajdonítanak nagyobb presztízst. A beszélésről kialakult kognitív felfogás szerint a férfiakat jellemzi a megfontolt, tartózkodó beszéd, míg a nőket a közvetlen beszédesség. A tartózkodó hallgatás általában erénynek számít mindkét nem részéről, a fiatal lányok és ifjú asszonyok kedvező megítélése aszerint történt/történik, hogy tartózkodó, hallgatólag magatartás jellemezte/jellemzi-e őket. A nyelvesség csak néha számított erénynek, akkor, amikor az asszonytól elvárták, hogy megvédje igazát, vagy partner legyen a szójátékban, ugratásban (vö. Tamási 1971).

A jó beszélő szerepkörének presztízse igen magas volt a saját közösségében, és még ma is az. A jó beszélő társadalmi megbecsülésnek örvend, a rituális beszéd alkalmainak fontos szereplője, vőfélyi szerepben vagy éppen halotti szertartások szónokaként (vö. Oláh 1996). A rituális beszéd szereplője mai napig kizárólag férfi: „soha nem fordul elő, hogy asszonyok beszélnek. A beszélés a férfiak, mégpedig az idősebb férfiak tiszte” (Oláh 1996: 162). Ha egy faluban több jó beszélő van, akkor általában a rangidősre hárul a szónoki szerep vagy megegyezés alapján döntenek egymás között. „Mint kivételes esetet számon tartják, hogy egy cigánytemetésen, ahol nem volt idősebb, gyakorlott személy, egy fiatalember önkéntesen vállalta a beszélő szerepet és igen jól meg is oldotta. Ugyanez a beszélő nem beszélhet olyan temetésen, ahol idősebb beszélők is jelen vannak” (i. h.).

Oláh Sándor 1980-as években végzett homoródalmási kutatásai szerint a beszélők mindig a falu közép rétegéből kerülnek ki, soha nem az értelmiségiek közül, de ahhoz, hogy valaki potenciális beszélő legyen, társadalmi presztízst kell birtokolnia (i. m. 163). A szószóló kiváltsága azonban nemcsak presztízsz, hanem felelősség is, a tévedés, tévesztés, baki szankciót von maga után a közösség részéről. A jó beszélő szerepébe bele kell nevelődni, a tudás, a tapasztalat átadása, az utód kijelölése az idősebbek felelőssége.

A rituális beszéd további alkalmai a lakodalom, a keresztelő, és a névnap-i köszöntések (vö. Hoppál 1977), rendje van annak is, hogy ünnepi alkalmakkor ki mondhatja a pohárköszöntőt.

II.5.3.5. A malinowski értelemben vett fatikus beszéd, a csevegés a székely beszélőközösségekben szintén fontos társadalmi szerepet tölt be.⁵⁸ Al-

⁵⁸ Oláh Sándor által idézett adatközlői vélemények: „Társalogni kell, a barátok szükségösök, a társaság kell!”, „Én nem azé mentem soha a társaságba, hogy igyam, me én nem vótam nagyívó embör fiatalabb koromba sem...csak a társaságé mentem, nem lehet visszavonulva élni.” (i. m. 158).

kalmái a kapu elé való kiállítás, kiülés, a kocsmázás, autóbuszra várakozás, rokoni látogatások, szomszédolás, munkavégzés (vö. Biró 1997). „A beszélgetések egy mindenki által hallgatólagosan elismert és megkérdőjelezetlen valóság előtt zajlanak. Ez az érvényes valóság háttérben marad, csak burkoltan jelentkezik a beszélgetésekben, amelyek a valóságképre rávetítve nyerik el értelmüket...az egyén színre lép a társadalomban, állandóan helyzetben van, interakciókat bonyolít le, szemtől szemben tapasztalja társait, számára ők (...) akik előtt az élet zajlik, s akik a valóságot naponta megerősítik” (Oláh 1996: 158). A téma mindig a közösséget éppen foglalkoztató aktualitás, az időjárás, termés, a mindennapi élet. A jó beszélő szerepe itt is megnyilvánul: általában ő a hangadó, a véleményformáló. Ilyenkor kerül sor a játékra is, a tréfás nyelvi kapcsolatok megteremtésére, az úgynevezett ugratásra, esetleg viccmondásra. A szerepek ezúttal is kötöttek: hogy ki az, aki ugrathat és az, akire az ugratás irányulhat a közösségen belül normák által szabályozott (vö. Biró 1997: 29). A nyelvi játék, az ugratás, a felelő párbeszéd székelyföldi beszélőközösségek körében való előfordulását gazdagon példázzák a realista igényű szépirodalmi alkotások is (vö. Tamási Áron, Nyirő József, Wass Albert, Sütő András művei).

III. KAPCSOLATTARTÁSI NYELVHASZNÁLATI SZOKÁSOK ÉS A FATIKUS NYELVI FORMÁK VÁLTOZATAI A SZÉKELYFÖLDI BESZÉLT NYELVBEN A KÖZVETLEN KOMMUNIKÁCIÓ SZÍNTEREIN

III.1. A KÖZVETLEN KOMMUNIKÁCIÓ SZÍNTEREI

Szociálpszichológiai közhelynek számít az a megállapítás, hogy az ember társas lény, ezért igénye van a társas kapcsolatok kialakítására. Sokféle társas készséggel kell rendelkeznie ahhoz, hogy a kapcsolattartás hatékony legyen. A kapcsolat két vagy több személy között létrejövő viszony, ismertség vagy összeköttetés; általában nem véletlenszerűen, hanem valamilyen céllal köttetik, többször általunk irányított, de előfordul az is, hogy véletlenszerűen alakul ki. Kapcsolataink révén válunk társas/társadalmi lénnyé, s a kapcsolatteremtés alapja, a társas érintkezés elsődleges formája a közvetlen kommunikáció.

Az egyén egyszerre több csoport tagja, a társadalom személyiségformáló hatásait különböző kisebb szociális csoportok közvetítik számára: a család, az iskola, a baráti kör, munkahely. A csoporttagság vállalását több tényező is motiválja, így például a térbeli közelség, életkor, társadalmi nemhez való tartozás, iskolázottság stb., de csoport létrejöhet spontán módon is (csoportot alkothat egy autóbusz utazóközönsége vagy orvosra váró betegek a várószobában). A különböző csoportok különböző kapcsolatokat határoznak meg, ennek pedig legalapvetőbb feltétele a beszéd, a verbális kommunikáció.

A kis csoportokon belüli kommunikációra jellemző a közvetlenség, a kölcsönösség, az intim kapcsolat, azonban minél nagyobb struktúrájú egy csoport, ebben annál nagyobb eltérések lehetnek. Az alkalmi viszonyokból, interakciókból ismerősi viszonyok fejlődhetnek, ugyanúgy a formális, szervezeti, intézményes viszonyokból intim kapcsolatok, baráti vagy párkapcsolatok. Egy másik logikai láncolatot pedig a vérségi szempont határoz meg: a családba beleszülető egyén kész kapcsolatformába kerül, amelyben mindinkább önálló, esetleg egyenrangú partnerré válik.

A kapcsolatformákban való nyelvi viselkedést a beszédhelyzet is alapvetően meghatározza; a beszédhelyzet pedig azoknak a nyelvhasználatot befolyásoló közvetlen körülményeknek az együttese, amelyekben a nyelvi kommunikáció zajlik.

A két alapvető, a nyelvhasználatot befolyásoló kommunikációs nyelvhasználati szintér a **privát (familiáris)** és **nyilvános (közéleti)** vagyis **informális és formális** (vö. Labov 1973). E két szélső pólus közé a nyelvhasználati szintér nyilvánossági foka szerint több terület is elhelyezhető: **privát–intim**: család, rokonság; **privát–személyes**: rokonság, szomszédság, baráti kör, játszótér, utca, munkahely; **nyilvános–társadalmi**: utca, munkahely, iskola, hivatal, bíróság; **nyilvános–közéleti**: templom, ünnepi alkalom, médium stb. A privát, intim környezet nem igényli a beszélő részéről azt a nyelvelőrzést, nyelvi önkontrollt, amely azonnal működni kezd, amint a beszélő kilép ebből a környezetből, s egyre tudatosabbá válik a nyilvánosság fokának változásával.

III.2. A TÁRSAS ÉRINTKEZÉS FATIKUS NYELVI ELEMEI A MAGÁNÉLET BESZÉDSZÍNTEREIN; MEGSZÓLÍTÁSOK, KÖSZÖNÉSEK A CSALÁDBAN

III.2.1. Családi viszonylattípusok

III.2.1.1. A család évszázadokon keresztül a közösségi értékrend átadója, a gyermeki éntudat első számú intézményes formálója. A gyermek szocializálásában elsődleges szerepe van: a hagyományos viselkedési normákat, a társadalomba való beilleszkedés szabályait, a társas viszonylatok modelljét, a társadalomban is érvényesülő hierarchia, az alá-, fölérendeltség mintáit közvetíti az egyén számára.

Az utóbbi időkben a hagyományos családmodell jelentősen átrajzolódott, s ezzel a társadalom alapsejtjének, a családnak a funkciója is módosult. Ranschburg Jenő írja a modern családról: „gazdasági egységből fokozatosan gazdálkodó egységgé alakult (vagyis tagjai nem közösen termelnek, csupán közösen költenek), és ezzel párhuzamosan a nagycsalád (melyben több generáció élt, és gazdálkodott együtt) apa–anya–gyermek összetételű ún. nukleáris családdá vált” (1993: 25).

Egyre kevesebb családban él együtt valamelyik nagyszülő a fiatal generációval, s így a szülő–gyermek kapcsolat is izolálódott: a nagycsaládban mindenki

részt vállalt a gyermek nevelésében, a hagyományos értékrend átadásában, míg a „nukleáris” családban a gyermek interakciós lehetőségei csak a szülőre korlátozódnak. A „nukleáris” család előnye azonban, hogy a szülő és gyerek közötti intenzívebb interakciók meggyorsíthatják a gyermek beszédfejlődését, személyesebbé, elmélyültebbé válhatnak az érzelmi kötések, igaz, ennek ellenkezője is gyakran megmutatkozik: a szülőknek nincs idejük elegendő időt együtt tölteni a gyerekükkel, nem fordítanak hangsúlyt az értékrend átadására. A hagyományos feminin szerepkör – az anyaság – drámai átalakulásával csökkent a gyermekkel töltött idő mennyisége, és az esetek jelentős részében minősége is. Tovább árnyalja a képet az is, hogy napjainkban egyre gyakoribb az úgynevezett csonka család, ahol csak az egyik szülő neveli a gyereket, illetőleg az a helyzet, amikor a szülő házastársa (aki nem minden esetben nevelőszülő) is beletartozik a családi kapcsolatrendszerbe.

A család funkciójának alakulásában – még a legzártabb falusi közösségekben is – megmutatkozik az urbanizációs hatás, bár a falusi közösség még őrzi valamelyest a hagyományos családmódel maradványait, a falusi emberek családcentrikusabbak, s ezzel párhuzamosan a családok izolációja is nagyobb, mint városban.

A városi gyerek szocializálódásában szerepet kap a lakótelepi légkör, hamarabb tagjává válik a korcsoportnak, elsajátítva azokat a viselkedési normákat, amelyeket ez közvetít számára.

A 20–21. századi család funkciójának módosulása a családon belüli szerepek átalakulásával jár együtt, s ez elsősorban a személyközi kapcsolatokban mutatkozik meg. A **pozicionális**⁵⁹ család helyébe az úgynevezett **személyorientációjú**⁶⁰ család kerül, ahol a gyermekek viselkedését nem az előírások alakítják, hanem az állandó megbeszélésen alapuló szocializáció, ahol a gyermekek kivívhatnak egy sajátos, társadalmi, érzelmi és értelmi tulajdonságaiknak megfelelő szerepet a kommunikációs rendszeren belül, és amely családokat a nyílt kommunikációs rendszer jellemez (vö. Bernstein 1975: 410), ezzel együtt a hierarchikus viszonyok eltűnése.

Ez az átalakulás természetesen a családon belüli fatikus nyelvhasználat változásaiban is tükröződik: a megszólítási rendszer, a kapcsolatminőséget jelölő nyelvi formák, a köszönések hagyományos normái fellazulnak, átalakul

⁵⁹ Vö. Bernstein: pozicionális család, ahol „a családtagok döntési joga formális státusuk (apaság, anyaság, nagyanyaság, nagyapáság, a gyerekek esetében kor vagy nem) függvénye”. (1975: 408).

⁶⁰ Uő. Az a család típus, ahol a „döntések, az ítélkezés, a változtatás joga nem a családtagok státusának, hanem inkább pszichológiai tulajdonságainak a függvénye” (1975: 409).

az egyén családban használt kapcsolatra utaló nyelvi repertoárja is. A családi struktúra változása elbizonytalanítja az egyént a rokoni kapcsolatait illetően, a nem hagyományos családi viszonyok felülírják a használatban levő vagy konvencionális megszólítási készletet.

A hierarchiára épülő pozicionális családokban az interperszonális kapcsolatokat nagy mértékben jellemezte a hagyományos aszimmetrikus viszony, s ez mind a tegező, nemtegező, mind pedig a rokonsági viszonylatokat jelölő nominális szerepfőnevek használatában is megmutatkozott. Az utóbbi idők nyelvi változásai ebben is változást mutatnak.

III.2.1.2. A Labov által elkülönített, egymással oppozícióban álló két nyelvhasználati szintér az **informális**: **formális** között elhelyezkedő kontinuum végpontjai közé sorolhatók be azok a helyzettípusok, amelyek a privát, familiáristól a nyilvános, közéletiig meghatározzák az egyén beszédstílus választásait. A családban beszélt nyelv általában magán viseli az intim, bizalmas környezetnek megfelelő stílussajátságokat: bár koherensebb (Labov 1979: 372), ámde kevésbé tudatos, több lazaságot megenged. A családon belüli fatikus nyelvhasználat természetesen tükrözi a szereprelációkból fakadó sajátosságokat is, alkalmasint a hatalom és szolidaritás viszonyait. A szülő–gyermek, nagyszülő–unoka és a többi rokoni kapcsolat szintén elhelyezhető egy informális–formális sávon: ahogy távol a családi kör, úgy válik egyre formálisabbá a beszéd, s ezzel együtt a kapcsolattartási nyelvi elemek is a távolsági, aszimmetrikus viszonyt jelzik.

1. ábra

A családi megszólítások nyilvánossági fokozatai a formális–informális oppozíció szerint

A családon belül használt fatikus nyelvi rendszer vizsgálatában a következő viszonylatok elemezhetők: **szűkebb család**: gyerek–szülők (apa, anya); testvérek egymás közt; szülők egymás közt; unoka–nagy szülő (nagy-anya, nagyapa); nagyszülők egymás közt; unoka–déd szülők, após, anyós. A tágabb család: nagynénik, nagybácsik, keresztszülők, sógorok, sógornők, unokatestvérek, a **távolabbi** rokoni viszonylatokban: fiatalabb rokonok, idős rokonok.

III.2.2. Megszólítások

III.2.2.1. A szülő–gyermek kapcsolat hagyományos megszólítási formáinak történetéről Guszkova a következőt írja: „Régebben, még a XVI. században a gyermekek a szülőkkel szemben a tegezést, mégpedig a tegezés mai formáját alkalmazták (a *te* személyes névmást, a 2. személyű igealakkal). Később lassan elterjedt a magázás, mint a szülők iránt érzett tiszteletnek, a gyermeki engedelmességnek a kifejezése” (1981: 27). Vagyis a viszonylat hierarchiáját a kötött, aszimmetrikus személyhasználat, valamint a nemtegező köszönési formák jelenítették meg. A jelenség európai elterjedtségére Brown és Gilman hívja fel a figyelmet: „a családon belül, bármilyen társadalmi szinten is, a szülők T-vel szólították gyermekeiket, akik viszont V-vel az előbbieket (...) az egyén első tapasztalata a hatalomnak való alárendeltségről és a tiszteleti V-ről a szüleivel kialakuló viszonyból származik” (1975: 363–364).

A napjainkban végzett kutatások és a mindennapi tapasztalatok egyértelműen bizonyítják, hogy az utóbbi időben ezen a téren történt a legnagyobb változás: egyre szélesebb körű a tegeződés a gyerek–szülő viszonylatokban városon és falun egyaránt. „A felmérés alapján arra következtethetünk, hogy Kolonban elsősorban a családon és rokonságon belül terjed a tegezés (...) az 50 adatközlő gyermek közül 42 tegezi a szüleit, és csupán 8 magázza” (Sándor 2000: 114). Hasonló adatokat mutat be Domonkosi Ágnes is a magyarországi beszélők nyelvhasználati szokásairól: „a megszólításoknak a személyhasználatban megragadható kötöttsége” az idősebb korosztály esetében még alacsony, a középkorúak csoportjánál fordul át ez az arányszám, „a 18 év alattiak körében pedig már elenyésző, szinte kimutathatatlan a magázó formák aránya” (Domonkosi 2002: 71).

A **szülőkkel való érintkezés** a székelyföldi adatközlők nyelvhasználati szokásaiban is ugyanezt a jelenséget mutatja.

	14–18		19–40		41–60		60 fölött	
	T	M	T	M	T	M	T	M
Számadat	190	14	73	38	18	69	7	45
N=	204		111		87		52	
Százalék	93%	7%	66%	34%	21%	79%	13%	87%

1. táblázat

A szülők tegezése-nemtegezése az összes adatközlő körében

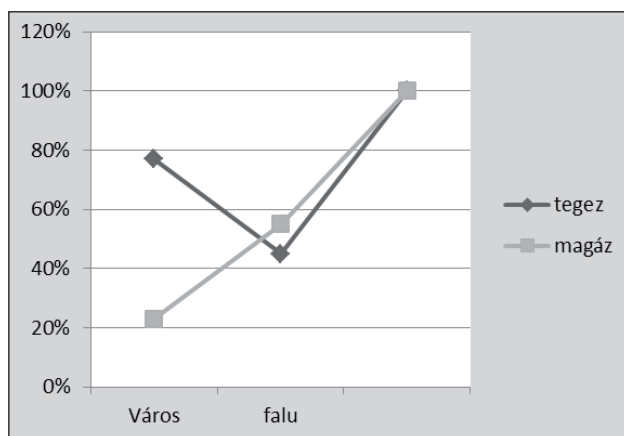
A mintavétel során az adatközlőknek teljes megnyilatkozásban kellett válaszolniuk arra a kérdésre, hogy magázzák⁶¹ vagy tegezik szüleiket. A kötött személyhasználat (igei személyragok) alapján lehetett következtetni a viszonylattípusra: a 14–18 évesek 93%-a tegezi szüleit, ehhez képest a 19–40 éves korosztály tegezése látványos aránycsökkenést mutat: 66% tegez, 34% magáz; a 41–60 évesek korcsoportjában 21% tegezi, 79% magázza, a 60 fölöttieknek pedig 13% tegezi, 87% magázza a szüleit.

Levonható a következtetés: míg ezelőtt harminc, negyven évvel a gyerekek szocializációja többnyire a hagyományos hierarchikus szülő–gyermek kapcsolatrendszernek megfelelően történt, addig ez a generáció szülőként már más értékrend szerint „tanítja be” gyerekeit. Domonkosi Ágnes adataival összevetve: a magyarországi 18–35 év közötti beszélők 91%-a tegezi szüleit, a székelyföldi, nagyjából azonos korúaknak csupán 66%-a; a magyarországi 35–55 évesek 62%-a, a székelyföldi, körülbelül azonos korúaknak pedig 21%-a. Nincs szembeötlő arányeltolódás viszont a 60 éven felüliek esetében. Igazolódni látszik tehát az a megfigyelés, miszerint a rendszerváltás előtt Székelyföld nyelvileg konzervatívabb, hagyományörzőbb volt a magyar nyelvterület más régióinál, az utóbbi 17–18 évben azonban itt is átrendeződtek a családi viszonyok.

A globális összevetés csak felszínes eredményt mutat, a mélységi vizsgálatok további érdekességekkel szolgálnak: a településtípus szerinti megoszlásban az arányok azt mutatják, hogy míg a városi adatközlők 77%-a tegezi szüleit, addig a falusi adatközlőknek csak 45%-a. Valószínűnek látszik, hogy a szülők tegezése városon kezdődött el, falun valamivel még magasabb a nemtegezők számaránya, de a jelenség itt is már megfordult és a tegezés irányába mutat, amennyiben az egyes korcsoportokban már falusi viszonylatban is egyre kevesebben élnek szüleikkel szemben nemtegező formákkal. A falu és a vá-

⁶¹ A szakirodalomban a tegezés oppozíciójaként általában a magázást használják. A továbbiakban a magázás terminust a nemtegezés szinonimájaként is használom.

ros nyelvhasználata között egyre kisebb a nyelvi különbségekből adódó távolság, és ha a vizsgálat helyszíneiként választott városok szociológiai, demográfiai, urbánus arculatát vizsgáljuk, akkor itt a falu–város különbség sem szignifikáns.

2. ábra

A szülők tegezése településtípusok szerinti megoszlásban

A városi lakosság még ma is ezer szállal kötődik a faluhoz, különösen azokban a városokban, ahol az ipar megszűnésével meglehetősen magas lett a munkanélküliség. Ha valamikor a falusi munkaerő városi bevándorlásáról beszéltünk, most fordított az irány, nagyon sokan élnek úgynevezett kétlaki életet: a várostól még nem szakadtak el teljesen, de a faluközösségekbe, a gazdálkodáshoz sem tértek vissza végérvényesen. Mindehhez hozzátartozik az is, hogy a mai városiak nagy része falun szocializálódott, egyes rokoni kapcsolataik még mindig falun vannak, s ez nagymértékben meghatározza a fatikus formák használatát.

A falusi adatközlők erdővidéki, Gyergyó környéki településekről és Székelyvárságról származnak. Utóbbi település izoláltabb, voltaképpen tanyaborkor, itt feltételezhető az erőteljesebb nyelvi konzervativizmus, mint a polgárosodottabb és társadalmilag nyitottabb Nagybaconban, Gyergyóalfaluban, Gyergyóremetén. A felnőttek fatikus nyelvhasználatával kapcsolatosan ez a feltételezés be is igazolódik, de a fiatalabb korosztály a szülőket Székelyvárságon is nagyobb arányban tegezi, noha 14–18 éves korcsoportban a magázás valamivel gyakoribb, mint a többi székely falusi település esetében.

Általános összevetésben a 18 év alatti korcsoportban falun 87%, városon 98% tegezi a szüleit. A számadatok tükrében ezzel szembenálló korcsoport a 60 éven felülieké, ahol falun mindössze 2% a szüleiket tegezők számaránya, míg városon 14%.

	18 alatt		60 fölött	
	Tegez	Magáz	Tegez	Magáz
Falu	87%	13%	2,5%	97,5%
Város	98%	2%	14%	86%

2. táblázat

Szülők tegezése a 18 éven aluliak és a 60 éven felüliek körében lakóhely szerint

Az iskolai végzettség szerinti vizsgálatában arra voltam kíváncsi, hogy a szülők iskolázottsága, képzettsége befolyásolja-e a tegezés-magázás családon belüli szokásrendjét. Két kategóriát vettem figyelembe: az alap- és középfokú végzettséget, valamint a felsőfokú, egyetemi végzettséget. A számadatok azt bizonyítják, hogy míg az alap- és középfokú végzettséggel rendelkező szülők gyerekei alacsonyabb arányban tegeznek szüleiket (32%) addig az erre vonatkozó arányszám magasabb az egyetemet végzett szülők gyerekei között (86%). Tehát az iskolai végzettségnek is szerepe van a szülőkkel való kapcsolatminőség alakulásában. Ennek az lehet az oka, hogy az iskolázott (többnyire értelmiségi) szülők gyerekeik nevelésében liberálisabb szemléletet érvényesítenek, s ehhez hozzátartozhat az is, hogy az ilyen családokban a hagyományos hierarchikus rendszer is felbomlóban van.

A szociolingvisztikai vizsgálatok általában érintik a nyelvhasználat nemhez kötődő különbségeit is: „nemek szerinti különbségek a nyelvhasználat számos szeletében és minden szintjén előfordulnak” (Kiss 1995: 104). A fatikus nyelvhasználat területén főként a köszönési formák megválasztásában mutatkoznak úgynevezett **nempreferenciális** különbségek, a megszólítások, illetőleg a tegező–magázó formák használatában nincsenek szignifikáns eltérések. Néhány adatközlőnél előfordul az a sajátos helyzet, hogy tegezi édesanyját, apját azonban már nem vagy fordítva. A jelenség inkább a felnőtt adatközlők, és ezen belül is a 60 fölöttiek esetében gyakoribb. Egy 18 év alatti adatközlő vallotta azt, hogy tegező formával fordul édesanyjához, de apját tetszikeli. Ha a nemek szerinti arányokat vizsgáljuk, akkor az derül ki, hogy falun a férfiak körében kicsit magasabb a szüleiket magázók (58%) száma. A nők esetében az arány majdnem kiegyenlítődik (49% falun, 51% városon).

A szülő–gyermek viszonylatokban tehát minden korcsoportban megvan még az aszimmetrikus tegezés mint a hatalom alakzata. A szülő–gyermek kapcsolat megszólításokban megmutatkozó hierarchiája és az ehhez kapcsolódó szokásrend azonban felbomlóban van, s ez – úgy tűnik – a fiatal, most felnőtté váló generáció felől jövő jelenség.

A számadatok arra is rávilágítanak, hogy milyen szociológiai tényezők állnak a szülőkkel való tegeződés mögött, illetve, hogy melyek azok a változók, amelyek leginkább befolyásolják a kapcsolatminőség alakulását. Meghatározó tényező ilyen értelemben az életkor, és az életkor által megvalósuló pervazív szerep. Ezt követi a lakhely és az iskolai végzettség. Legkevésbé a társadalmi nemnek van döntő szerepe a tegezés-nemtegezés megoszlásában.

A nemtegezõ viszonylatokban használatos udvariassági formák: a 3. személyű névmások, az igés szerkezet és a megszólító névmás nominális formákkal való kerülésének alakzatai (*rokonsági nevek: anyu, apu*).

	Maga	Tetszik+igenév	Ön	Névmáskerülés	
Nő	20 22%	46 51%	–	25 27%	91
Férfi	23 27%	34 40%	1 1%	27 32%	85
N=	43 24%	80 45%	1 1%	52 30%	176

3. táblázat

A nemtegezõ formák használata a szülők megszólításában

A nemtegezõ formák használatát a szülőkkel való érintkezésben azoknál az adatközlőknél vizsgáltam, akik magázzák szüleiket. Ezeknek a száma 176, s ez jobbra a felnőtt adatközlőket jelenti, amennyiben a szülők magázása a 18 év alattiak körében igen alacsony. A tiszteleti formák négy realizációja – a **ma-ga**, **igés szerkezet**, **ön**, **névmáskerülés** – közül az ön használatát illetően az volt a hipotézisem, hogy távolságtartó stílusértéke miatt nem valószínű, hogy előfordul a szülő–gyermek relációban. Mindössze egy adatközlőtől származik adat, méghozzá egy idős férfi vallotta azt, hogy édesapját szólította meg így. Az igés szerkezet, a tetszikelés gyakran együtt fordul elő a nominális formákkal, itt azonban csak a névmáskerüléses funkciójú előfordulását rögzítette a kérdőív (vö. *Édesanya mikor jön hozzánk?*).

Az adatok tükrében elmondható, hogy legnagyobb előfordulási aránya a tetszikelésnek van. Ez főként a városi adatközlők, valamint a fiatalabb korcsoportok körében elterjedt, ha pedig használatának nemek szerinti megoszlá-

sát tekintjük, akkor a nők élnek gyakrabban vele. Tehát a jelenség városról és a fiatalabb korosztály által terjed át a falu nyelvhasználatába is.

Brauch Magda erdélyi adatközlők vallomása alapján a régi idők fatikus nyelvhasználatáról írja: „Leggyakoribb a *maga* megszólítás volt, az egészen öregeknél a *kend*. Az *ön* nem létezett, csak egy Kolozsvár melletti faluban használta egy akkori nagymama a *kegyed*, egy másik idős ember a *kelmed* alakot. A *magával* való magázást általában falun használták, ott ez udvariasnak számított, városon inkább a *tetszik* igével körülírt magázást sajátították el a szülőktől a gyerekek” (Brauch 2001: 36). Az erdővidéki falvakban is ritka volt egykor a szülőkkel szemben használt más udvariassági forma, mint a *maga*, a vizsgálat időpontjában azonban a fiatal adatközlők körében már az igés szerkezetnek az előfordulása gyakoribb.

Egy erdővidéki, magyarhermányi adatközlőtől származnak az alábbi, ezelőtt 30-40 évvel korábbi nyelvhasználatra vonatkozó adatok, amelyek az archaikusabb formák meglétét igazolják:

- *Édösapám, maga nem kéne ma...*
- *Édösanyám, egy kicsit segíthetne maga es...*
- *Jóska bá, nem vóna-e magának egy...*
- *Nagyapó, maga annyit ne bajlódjék a kertbe...*
- *Rudi bám (bátyám) kietek/kijetek (kendtek) mán ügyeközzenek a dologgal...*
- *Doktor úr, maga legközelebb még mikor jő fel a faluba, ide hezzánk?* (F4-f-A)

A kérdőíves felmérésben *Kend*, *kegyed* egyetlen székelyföldi adatközlőnél sem fordul elő, de a csángó gyerekek körében végzett vizsgálatok felszínre hoztak erre vonatkozóan néhány adatot: a szülők megszólításában előfordul a *ked* (3%) alakváltozat. Arra kérdésre, hogy tegezi vagy magázza a szüleit, az adatközlő azt a választ adta: „kedezem”.

A szülőkkel való kapcsolattartásban használt **grammatikailag szabad** formák, a vokatívuszi vagy egyéb funkciót betöltő **nominális**, **főnévi** megszólítások az egyenes ági leszármazást jelölő főnévi családi, rokonsági szerepnevek. „A köznyelvben a szülők megszólítása nem egy helyen *Édesanya!*, *Édesapa!*, *Anyá!*, *Apa!*; tájnyelven és érzelmi többlet esetén az *Édesanyám!*, *Édesapám!* szerepel. Használható viszont bizonyos tájnyelvekben az *anyja*, *apja*, *anyjuk*, *apjuk* morfémacsoport megszólításként. Az alkalmazott jelsorok transzformációi (birtokos személyjeles átalakítás és becézés) ebben a szektorban rendelkeznek a legtöbb tétellel” (Fülei-Szántó 1994: 37).

A legutóbbi, magyarországi vizsgálatok a családi névszói megszólításoknak széles spektrumát mutatják be, melyek részben nyelvjárási, részben pedig városi, nonkonform alakok, alakváltozatok (Domonkosi 2002; Dömötör 2005). Ez utóbbiak előfordulása főképp a fiatalabbak: a 18 év alatti, valamint 18–35 éves korcsoportokban figyelhetők meg. „A szülők megszólítására használt nominális elemek körében nagyfokú változatosságot találunk, s a formák sokféleségében szintén az életkor alapján fedezhetők fel tipikus csoportok” (Domonkosi 2002: 76).

A nominális megszólítások vizsgálatában kevesebb értékelhető kérdőíves adat állt rendelkezésre, ezért a felnőtt korosztály esetében 51, a 18 éven aluli korcsoportban pedig 71 adatot sikerült feldolgozni, de az interjúhelyzetben szerzett adatokkal együtt jóval több információhoz jutottam a kérdéskört illetően. A statisztikai megjelenítésben csak a kérdőív adatait mutatom be, a részletes elemzés során hivatkozom egyéb adatokra is. Az 51 felnőtt adatközlő arányosan oszlik meg a lakóhely szerint, valamint korcsoportonként is, de az érintkezési formákra bejött adatok egységessége nem indokolja a megosztást.

A kérdőív hátrányai a nominális megszólítások felmérésében mutatkoznak meg leginkább, mivel a kérdésekre többnyire csak egy nyelvi adatot jelöltek meg az adatközlők, holott elvileg a fatikus nyelvhasználatnak ez a területe kellene, hogy mutassa a legárnyaltabb képet, tekintve, hogy a beszédhelyzet, a lelkiállapot változásai, az érzelmi ingadozás is nagymértékben befolyásolhatja a stílus változásait, a különféle alakok közötti választási lehetőségeket.

A felnőttek nyelvi adatai igen egységes képet mutatnak: a hagyományos forma, az *édesanya/édesapa* változata, a személyjelezett alak mutat legnagyobb előfordulási arányt. Az anya megszólításában az összes adatközlőnél csak ötféle változat fordul elő, az apa megszólításában pedig hat. Mindkét szülő megszólításában első helyen található az *édesanyám/édesapám*, ezt követi a rövidebb alak az *apu/anyu*. Ez az eredmény nagyjából összhangban van azokkal a vizsgálatokkal, amelyeket az utóbbi idők empirikus kutatásai a felnőtt korosztálynak a nyelvhasználatáról mutatnak (Brauch 2001; Gelénné 2001; Marsovszki 2001; Domonkosi 2002). Az *édesanya/édesapa* alakhoz hozzáillesztett birtokos személyjel a megszólítási forma bizalmasabb, közvetlenebb jellegét, az összetartozás szemantikai többletét hangsúlyozza.

A nominális megszólítások előfordulási, választási szabályait meghatározó tényező a lakhely, ugyanis az *anyu/apu*, *anyuka/apuka* formák csak a városi adatközlőknél jelennek meg. A falusi beszélők inkább az *édesanyám/édesapám*

alakváltozatokat preferálják. Általában a párban álló változatok előfordulása jellemző, a beszélők ugyanazt a morfémavariánst használják mindkét szülő megszólítására. A kérdőíves adatok között az *apja* alakforma pár nélkül szerepel, de a szociolingvisztikai interjú adatai bizonyítják, hogy az *anyja*, illetve ennek hasonulós változata, az *annya* igen gyakran használt forma, főként falusi beszélők körében. Alacsony előfordulási aránya van az *édesanya/édesapa* alakváltozatoknak, az attitűd-vizsgálattal is egybehangzóan a beszélők ezt választékosnak, alkalminak, kissé távolságtartónak tartották.

ANYA	51	%		APA	51	%
édesanyám	38	75%		édesapám	30	59%
anyu	7	13%		apu	7	13%
anyuka	3	6%		apuka	7	13%
anya	2	4%		édesapa	3	6%
édesanya	1	2%		apa	2	4%
				apja	2	4%

4. táblázat

A szülők nominális megszólítási formái a felnőtt adatközlők körében

A szülők nominális megszólításai a 18 éven aluliak körében jóval változatosabb. Ebben a korcsoportban 71 adatközlőtől származnak feldolgozható adatok. A kérdőív szituációs kérdéseire bejövő válaszok 10 szerepfőnévi megszólítási formát jelenítettek meg az anyával való kapcsolattartásban, az apával pedig 11-et. Ennek az oka, hogy az adatközlőknek arra kellett választ fogalmazniuk: *Hogyan szólítanád meg és kérnéd meg édesanyádat, hogy vásároljon neked egy csokit?/Hogyan szólítanád és kérnéd meg édesapádat, hogy segítsen megjavítani a kerékpárodat?* Természetes, hogy a kérdésre adott válasz egy megszólítási adatot tartalmazott, a szituációt megjelölő kérdés azonban a nyelvi adatra csak indirekt úton kérdezett rá, tehát feltehető, hogy a legáltalánosabban használt formák kerültek rögzítésre.

ANYA	71	%		APA	71	%
anyu	35	49%		apu	33	45%
anya	7	10%		apuka	8	11%
édesanyám	7	10%		apa	7	10%
anyuka	7	10%		édesapám	6	8%
édesanya	6	8%		édesapa	6	8%
anyuci	4	5%		apuci	3	4%
mama	1	2%		tata	2	3%
mámá	1	2%		fater	2	3%
mámi	1	2%		apja	1	2%
muter	1	2%		táti	1	2%
				tátá	1	2%

5. táblázat

A szülők nominális megszólítási formái a gyerekek körében

Ennél jóval több változatot jelöltek meg az adatközlők a kérdőíven akkor, amikor általuk ismert és használt alakokat kell felsorolniuk. Az így összegyűjtött adatok között előfordulnak becézett és egyéni alakváltozatok, egyszeri előfordulások, nonkonform alakok: *anci, anyácska, anyád, anyi, anyóca, anyus, anyuska, mami, mamci, mamu, mamus, mutti, muttika, mutyika, öreglány, apafej, apáka, api, apus, atya, atyus, atyóca, öregfiú, tati, tatici tató, tatuci*. Említő névként (a távol lévő szülőre vonatkoztatva) a fiatalok beszédében egyre gyakrabban hallani az *apum, anyum* formákat is.

A legáltalánosabban használt formák feldolgozása szolgál néhány érdekes tanulsággal. A gyerekek nyelvhasználatában az *anyu/apu* kerül első helyre, míg a felnőtt adatközlők esetében ez a páros csak második helyen állt, jöllehet sokkal kisebb arányban, mint az *édesanyám/édesapám*. Ez utóbbi alak a falusi adatközlők körében általánosabb, de a rövid forma elterjedése városon és falun egyaránt jellemző, az adatközlők 35, illetve 33%-a szólítja így anyját, apját. A kisebb arányban előforduló alakok között találjuk a becéző formákat:

anyuci/apuci, mama/tata, és egészen elenyésző a nyelvjárási *mámá/tátá*, mely ítélnélhető kontaktusjelenségnek is.

A táblázatban (5. táblázat) is rögzített vizsgálati eredmény összhangban van a teljes magyar nyelvterületen végzett kutatások eredményeivel (Kiss 1993: 221; Sándor 1996: 311; Domonkosi 2002: 79; Dömötör 2005: 311), tehát általános tendenciákat mutat.

Újabb jelenség az is, hogy a szülők megszólításában a gyerekek utónevet vagy becenevet használnak, azt a megszólítási módot, amelyet a környezet használ bizalmas megszólításként, rokoni vagy baráti viszonylatokban. „Sok családban a gyermek (...) gyakran a szülőit is keresztnévükön szólítja. E beszédmód eleinte kedvesnek, jópofának tűnik, később azonban egy lazább, és nem tisztelettudó kapcsolat jele lehet” (Bíró–Tolcsvai-Nagy 1999: 97).

A székelyföldi kérdőíves vizsgálatok ezt egyáltalán nem igazolják: egyetlen adatközlő sem volt, aki rögzítette volna. A passzív megfigyeléssel szerzett adatok azonban arra engednek következtetni, hogy a jelenség ebben a nyelvi régióban is létezik (sőt a nyolcvanas évektől kezdődően már létezett), de szűk körben, főként azokban az értelmiségi családokban, ahol a gyereket egyenrangú partnerként tekintik szülei.

A családon belüli szocializáció első sorban is a szülők feladata. Az, hogy milyen nyelvi mintát lát a gyerek, annak döntő szerepe van a fatikus nyelvi repertoárjának kialakulásában. Bevett gyakorlat a székelyföldi családok esetében is, hogy a gyerek nyelvi nevelődésének kezdetén már a családi szerepeknek megfelelő megszólítási módot használják jelenlétében, mintegy „a gyerek nézőpontjának beemelése a megszólításba több viszonylattípusban is általános jelenségnek számít” (Domonkosi 2002: 81). A szerepfőnevek használata ennek megfelelően módosul a családon belül a szülők, nagyszülők megnevezésének viszonylatában.

III.2.2.2. A gyermekek megszólításában használt kötött formájú személyre utaló nyelvi elemek kizárólag a tegező viszonyt mutatják, a gyermekek tegezése széles körben elfogadott társadalmi norma, Guszkova például az általános (kötelező) egyoldalú tegezési viszonylatok egyikeként jelöli meg: „minden szülő tegezi saját gyermekét” (Guszkova 1981: 31). A megszólítás történetét áttekintve ugyanő rögzíti, hogy bár a múltban is általános volt a gyermekek tegezése, mégis voltak kivételes alkalmak, amikor a szülő magázta gyermekét. „Számptalan szépirodalmi példa is tanúskodik arról, hogy a szülők magázása kötelező normának számított a társas érintkezésben. Még a végső századfordulón is mind a városokban, mind a falvakban túlnyomó

volt ez a megszólítási mód. Ugyanebben az időben előfordult az is, hogy a »jobb« családokban – idegenek jelenlétében – a szülők is magázták a legfelsőbb osztályokba járó gyermekeiket” (i. m. 28). A gyerekek szórványosan és kivételes esetekben történő magázásának előfordulásáról szólnak az alábbi adatközlői megnyilatkozások. Az egyik adatközlő arról beszélt, hogy őt mindenki magázta, beleértve a szüleit is: *Mindenkivel magázó viszonyban voltam, és engem is magáztak. Papleány voltam, másképp bántak velem, mint egy más lánnyal a faluban.* (N-4-f-K) A gyermekek magázása lehet(ett) a szülő által alkalmazott szankció nem megfelelő viselkedés esetén, vagy éppen játékos kedveskedés: *Ha nem köszöntem, vagy a tiszteletet nem adtam meg, akkor a szüleim kisasszonynak szólítottak: Kisasszony, jöjjön csak ide! Ez nagyon rossz volt.* (N-3-f-A); *Van, hogy apu vagy anyu, ha haragszik, akkor magáz, de ez szerencsére ritkán fordul elő. Ilyenkor azt mondja: tessék csak idejönni, Kisasszony!* (N-1-v); *Ha jókedve van (az apának m. t.), akkor azt mondja: Hát hogy van, úrfi? vagy: Kapott-e jegyet, uram?* (F-1-v)

Mivel a gyermekekkel való érintkezésben a tegezés általános, ebben a viszonylatban a (gyerek) beszédpartnerre irányuló kapcsolati nyelvi elemek változatait csak a nominális, szabad grammatikai formák felől vizsgálhatjuk. Ebbe a vizsgálatba összesen 797 adatközlő értékelhető adatait vettem be, ugyanis a kérdőívek nemcsak azt a kérdést tartalmazták, hogy miként szólítja a megkérdezett gyerekeit, hanem azt is, hogy őt hogyan szólítják meg szülei, tehát jóval több adatot sikerült így rögzíteni. A vizsgált megszólítási formákat az adatközlők által megadott változatok alapján tettem vizsgálat tárgyává. A tízféle megszólítási stílus valójában négy csoportba sorolható. Ebből két kategóriát az *édes gyermekem/gyermekem* és az *egyéb* megszólítási módok képezik, voltaképpen az előbbi formát is indokolt lett volna az utóbbihoz sorolni, de mert az egyéb kategóriában azok a főnévi vagy főnevesült formák állnak, amelyek sokféleségük miatt csak így módon rendszerezhetők, a *gyermekem* viszonylag egységes alaknak bizonyult. Két nagyobb típusba sorolhatók a **névelemű megszólítások** és a **rokonsági szerepnevek** változatai.

		Fiúk		Lányok		%
Keresztnév	Apa	61	15%	31	8%	20%
	Anya	36	9%	28	7%	
Keresztnév + kicsinyítő k.	Apa	72	18%	96	24%	51%
	Anya	117	29%	124	31%	
Becenév	Apa	21	5%	28	7%	13%
	Anya	26	6%	26	6%	
Név + m	Apa	–		2		4%
	Anya	13	3%	15	4%	
Kisfiam	Apa	–		–		1%
	Anya	8	2%	–		
Kislányom	Apa	–		2		1%
	Anya	–		8	2%	
Fiam	Apa	14	4%	–		2%
	Anya	6	1%	–		
Lányom	Apa	–		2		1%
	Anya	–		4	1%	
(Édes) gyermekem	Apa	–		1		1%
	Anya	5	1%	3		
Egyéb	Apa	9	2%	10	3%	6%
	Anya	13	3%	16	4%	
N=		401		396		797

6. táblázat
A gyermekek megszólítása nemek szerint

Az adatok tükrében elmondható (6. táblázat), hogy a gyermekek megszólításában többnyire a névelemű megszólítások dominánsak, főként a kicsinyítő képzős, becézett keresztnév. Ezt követi a keresztnévhasználat és a beceneven szólítás. Az idősebb adatközlők általában a keresztnéves megszólítást adták meg, de elképzelhető, hogy mivel a becézett névváltozat korfüggő, gyerekeik megszólításában ők is nagyobb számban ezeket használják.

A keresztnévhasználat a fiatalabb szülők körében a kisebb gyermekekkel szemben főként azokban az esetekben figyelhető meg, amikor a név becézett változata nem általánosan elterjedt vagy – női nevek esetében – már eleve diminutív alak (Gellért, Előd, Lehel, Alpár, Zalán, Anita, Ünige; Erika, Kinga, Noémi, Bíborka, Boglárka stb.). A keresztnéven nevezést többnyire a fiúk megszólításában használják, az esetek 50%-ában a fiúkat szólítják így a szülők. Az apák ritkábban becézik fiúgyermeküket, az anyák gyakrabban, fiúk, lányok esetében szinte fele-fele arányban.

Jóval kevesebb számban fordul elő a becenévhasználat, igaz, ehhez a kategóriához hozzávehető az egyéb esetek csoportja, ugyanis ezen belül több forma is becézésnek minősül.

Viszonylag ritka a rokoni szerepnevek használata. Az apák gyakrabban élnek a *fiam* formával, de a *lányom* előfordulási aránya igen alacsony (mindössze csak 6 előfordulás), ezek is idősebb adatközlőktől származnak. Ez a megfigyelés részben egybehangzik a magyar nyelvterületen e témában végzett kutatási eredményekkel (Sándor 2000; Domonkosi 2002), a rokoni nevek háttérbe szorulása nyelvi változást jelez, nagy valószínűséggel összefüggésbe hozható a tegezés, s ezzel együtt a családon belüli szerepek elmosódásával, az egyenlőség terjedésével, a gyermek–szülő hierarchia feloldódásával. „A változás leginkább abban ragadható meg, hogy a rokonsági terminusok korábban nagyobb arányban szerepeltek semleges, leggyakrabban használt formaként, napjainkban elsősorban érzelmileg telített helyzetekben fordulnak elő, a leggyakrabban használt és ezáltal semleges stílusértékű változat szerepét a becézett keresztnévi forma vette át” (Domonkosi 2002: 84).

A megszólítások megválasztásában természetesen igen nagy szerepe van a pillanatnyi hangulatnak, érzelmi állapotnak (Guszkova 1981: 42), és nagy mértékben meghatározó lehet a beszédhelyzet is: a familiáris környezetben gyakoribbak az emocionális tartalmú nyelvi érintések, mint akkor, ha idegenek között, nyilvános helyzetben vannak a családtagok.

Az alkalmi és egyéni formák a legváltozatosabb képet adják, ezeknek csak a fantázia szab határt. Leggyakrabban előfordulók: *angyalkám, csillagom, csillagfényecském, drágaságom, édes bogaram, falatkám, hercegem, kincsem, mackó, mókuci, nyuszifül, pintyőke, pöttöm, pöttyem, prünttyürke, putyi*. Ezek a formák a szeretet, a kedveskedés megszólításai, de az adatközlők olyan megszólítási stílusokat is rögzítettek, amelyek a feszült légkörben, fenyegető hangnemet jelzik, vagy éppen az iróniát: *kisasszony, úrfi, nagyleány, nagyfiú, nagylegény, széltoló, gazember stb.*

Az érzelm kifejező formák között tartjuk számon a teljes, vezetéknev és keresztnév együttes használatát is a szülő részéről a gyerek felé, távolságtartó, alkalmasint figyelmeztető szerepű nyelvi intésként pl. *Kovács Béla, merre csavarogtál?* (Wardhaugh 1995: 241). Erre vonatkozó előfordulási adatot azonban a székelyföldi adatközlők körében nem találtam.

A **megszólítás-átvitel** alakzataként értelmezhető az a jelenség, amikor a szülő saját rokon szerepnevét használja a gyerekével szemben: *anyukám, édesanyám, édesanyámé, anyámé/apukám, édesapa, édesapám, apukámé, apámé* stb., ez a megszólítási mód gyakoribb a falusi nyelvhasználók körében.

III.2.2.3. A nagyszülők, dédszülők megszólításának vizsgálatában 409 adatközlői vélemény vett részt. Bár a kérdőív utasításában az adatközlőkhöz intézett kérdés azt is tartalmazta, hogy amennyiben a magkérdezett már nincs olyan viszonylattípásban, amelyet az adatlap megjelenít, hagyatkozhat az emlékeire is, illetőleg: hogyan szólítja, hogyan szólította nagyszüleit. Ennek ellenére nem minden adatközlőtől érkezett feldolgozható adat.

A megkérdezettek egy részének teljes megnyilatkozásban kellett válaszolniuk, hogyan szólítanak és kérdeznék meg nagyanyjukat, nagyapjukat, dédszüleiket hogylétük felől, vagyis: indirekt úton kérdeztem rá mind a kötött, mind a szabad, nominális formákra. Egy másik adatközlői csoport pedig direkt módon adott választ arra, hogy tegezi, vagy magázza a nagyszüleit, meg hogy milyen megszólítási formát használ. Az előbbi kérdéstípus azért volt célravezetőbb, mert azzal a nemtegező formák (maga, tetszikelés) alakzataira is érkeztek adatok.

A nagyszülők tegezése, nemtegezése nagyjából ugyanazt a tendenciát mutatja, mint amit a szülők esetében is felszínre hozott a vizsgálat: a tegezés gyors és általános terjedését igazolja, hogy a 14–18 évesek korcsoportjában igen magas a nagyszülők tegezésének számaránya. Ehhez képest a 19–40 évesek korcsoportjában látványos csökkenést tapasztalunk.

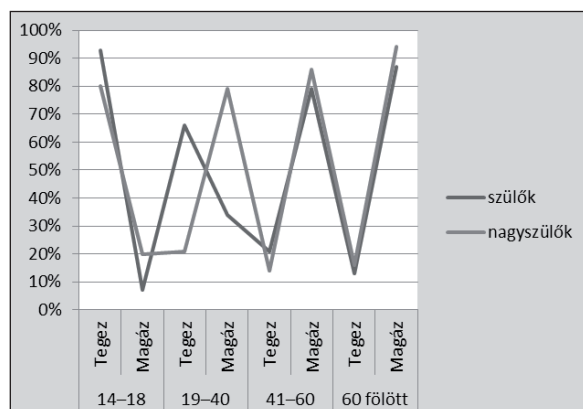
	14–18		19–40		41–60		60 fölött		
	T	M	T	M	T	M	T	M	
Számadat	165	39	23	84	9	54	2	33	
N=	204		107		63		35		409
Százalék	80%	20%	21%	79%	14%	86%	6%	94%	

7. táblázat

A nagyszülők tegezése korosztályok szerint

A tegezők számaránya csak 21%, s ez teljesen eltér azoktól a vizsgálati adatoktól, amelyeket az utóbbi években az anyaországi beszélők körében Domonkosi Ágnes tapasztalt, miszerint a 18–35 év közöttiek 73%-a tegezi nagyszüleit (Domonkosi 2002: 88). A 41–60 éven felüliek esetében újabb jelentős csökkenés tapasztalható, a 60-on felüli korcsoportban csak 4 adatközlő vallotta azt, hogy tegezi a nagyszüleit, s ez csoport adatközlőinek 6%-a.

A szociolingvisztikai interjú eredményei megerősítik ezt a feltételezést, ugyanis egyetlen 60 éven felüli megkérdezett sem mondta, hogy tegezné a nagyszüleit.

3. ábra

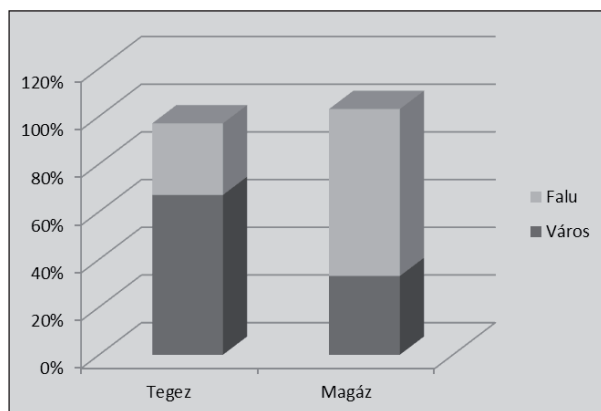
A nagyszülők és szülők tegezése egymásra vetítve

A szülők és nagyszülők tegezésének számadatait egymásra vetítve az tapasztalható, hogy a 14–18 éves korcsoport esetében kevés eltérés mutatkozik, a 41–60 és 60 fölöttiekénél szinte egymásra helyeződnek az aránymutatók, a 19–40 éves korosztálynál azonban meglódul az arány. Ez azt mutatja, hogy az általános tegeződés felé irányuló fatikus nyelvi változások ettől a korcsoporttól indulnak az udvariassági normaváltás felé.

A nagyszülők tegezésének lakóhely szerinti összehasonlítása azt mutatja, hogy a falun élő beszélők sokkal nagyobb arányban magázzák nagyszüleiket. Különösen érvényes ez a 40 év fölötti korcsoportokra, de már 35 éven felüliek között is többen magázzák a nagyszüleiket, mint tegezik (4. ábra). A tegezés tehát a városi környezetben általánosabb, falusi viszonylatban pedig a gyerekek köréből indul el, dacára az életkori távolságnak, de összefüggésben a gyerekek családi státuszának átalakulásával és a családi szerepviszonylatok változásaival.

A jelenség további szociológiai, demográfiai háttérben a társadalmi nem is szerepet játszik: a lányok többnyire a nagymamákat, a fiúk pedig a nagyapákat tegezik inkább. Több adatközlő is jelezte, hogy nem egyformán él a kapcsolattartási formákkal mindkét nagyszülő esetében. Van, aki csak a nagyanyát tegezi, van, aki a nagyapát, és fordítva. Ezeknek az aránya azonban az összes adatközlőhöz képest 6%.

A kérdőív nem kérdezett rá differenciáltan minden unoka–nagyszülő relációra, vagyis arra, hogy az adatközlők egyformán választják-e meg a tiszteletadási, kapcsolatteremtési formákat mindkét ági (apai, anyai) nagyszülők esetében. Ez a vizsgálat valószínűleg árnyalta volna a képet.

4. ábra
A nagyszülők tegezése lakóhely szerint

A nemtegező formák használatában az összes adatközlő körében a tetszikelés aránya nagyobb, 57%, míg a *maga* 29%, a kerülő formáké 14%. A korcsoportok szerinti megoszlás szerint a 60 fölöttiek 98%-a a *maga* formát jelölte meg, a 19–40-es korcsoporttal kezdődően ez fokozatosan csökken, a 18 év alattiak 91%-a a *tetszik* + *főnévi igenév*vel jelölt szerkezetet részesíti előnyben.

A nagyszülőkhez intézett **nominális megszólítási** módok vizsgálatában maximum 51 felnőtt és 71 gyerek adatai kerültek feldolgozásra. Ez a szám változik a beérkezett válaszoknak megfelelően.

A részletes elemzés a felnőtt megkérdezettek körében hétféle megszólítási formát hoz felszínre, ez nagyjából meg is felel annak az adatnak, amelyet a vizsgálat előzményeként végzett próbakérdőív is mutatott. Mind a nagy-

anya, mind pedig a nagypa megszólításában első helyen a hagyományos *nagymama/nagytata* rokonsági szerepnév található, és 21% falusi adatközlő, 79% városi adatközlő nyelvhasználatára jellemző. Ezt követi a nagymama megszólításában 17%-ban használat *nannyóka*, mely kizárólag falusi adatközlőktől származik, a szintén faluhoz köthető *nagymámá* (16%) és a *nagyanyó* (16%). Ez megoszlik a falusi és városi adatközlők között (3–5). A *mama*, *mami*, *mamikám* kevés adattal fordul elő.

NAGYANYA	51	%		NAGYAPA	46	%
nagymama	21	41%		nagytata	19	41%
nannyó(ka)	6+3	17%		nagytátá	9	20%
nagymámá	8	16%		tata	7	15%
nagyanyó	8	16%		papó	5	11%
mama	3	6%		nagypapó	4	9%
mami	1	2%		tati	1	2%
mamikám	1	2%		tatika	1	2%

8. táblázat

A nagyszülők nominális megszólításai a felnőtt adatközlők körében

A nagypa megszólításában második helyen a *nagytátá* található (20%), szintén faluról származó adatként, ezt követi a tata (11%), *papó* (11%). Utóbbi a falusi adatközlők nyelvhasználatában él. A felnőtt adatközlők tehát még nagy számban használják a hagyományos alakokat, a *mami*, *tati* alig néhány adattal reprezentált. Gyakori a birtokos személyjeles alakváltozat is, különösen *mama/mamám/tata/tatám* alakok esetében.

NAGYANYA	71	%		NAGYAPA	71	%
mama	49	69%		tata	54	77%
nagyi(ka)	11	16%		nagytata	6	9%
mami	4	6%		tatám	4	6%
nagymama	4	6%		tati	3	4%
mamám	1	1%		tátá	1	1%
mámá	1	1%		papa	1	1%
kicsimama	1	1%		nagypapa	1	1%
				tatus	1	1%

9. táblázat

A nagyszülők nominális megszólításai 18 év alatti korcsoport körében

A 18 év alatti adatközlőktől rögzített válaszok hétféle nominális megszólítási forma általános használatát jelzik a nagymama, nyolcfélét pedig a nagyapa verbális érintésében.

Mindkét nagyszülő megszólítását illetően úgy látszik, hogy a hagyományos *nagy tata/nagy mama* lecsúszik a második, illetőleg a negyedik helyre, előfordulási arányszámuk jelentősen csökken. Ennél a korcsoportnál dominánsan a *mama/tata* forma mutatható ki. A nagymamákhöz fűződő bizalmas viszonyt jelzi a *nagyi/nagyika* viszonylag magas arányszáma, előfordulásuk is kizárólag tegeződő viszonyban volt megfigyelhető.

A *mama/tata* lakóhely szerinti megoszlása nagyjából kiegyenlítődik, csak a *mámá/tátá* alakváltozat köthető a falu nyelvhasználatához, olyan látványos elkülönülés nincs, mint a szülők esetében. Nem mutatkozott eltérés a nemek szerinti nyelvhasználat terén sem. A mindkét ági nagyszülők esetében a kérdőíves adatfelvétel viszonylatában csupán egy adat mutatott arra, hogy a nagyszülők *név + mama/tata, nagymama/nagy tata* megszólítása is használatos. A szociolingvisztikai interjúk és a passzív megfigyelésből származó adatok azonban megerősítik, hogy a gyerekek sokkal gyakrabban élnek ezzel a megkülönböztető megszólítással, és igen gyakori az is, hogy az apai, anyai nagyszülőket különbözőféleképpen szólítják meg, annak megfelelően választva meg a stílust, hogy milyen érzelmi viszony fűzi össze őket.

Szintén az alternatív adatgyűjtési módszerek világítottak rá arra a jelenségre is, hogy a tipikus és általánosan előforduló megszólítások mellett a beszélők nagyon gyakran élnek nem szokványos alakváltozatokkal, melyeknek használatában rendszerint az érzelmi motiváltság játszik szerepet. Így előfordulnak még a *nagyanyu/nagyapu, mamus/tatus, mamuska nagy tati/nagy mami, ómama/ótata, nagyanyus/nagyapus, sőt a nanyóka, bapó* formák.

III.2.2.4. A dédszülők megszólításában a nemtegező alakok dominanciája érvényesül. A teljes mintát tekintve (165), az adatközlők nagy többsége magázza a legöregebb családtagjait, tegezésre csupán a 18 év alatti korcsoportban, ezen belül is a 14 éves városi adatközlők körében fordult elő adat, tehát ennek figyelembevételével a dédszülők magázása 96%-os, míg csak 4% tegez. Ennek a jelenségnek a hátterében az állhat, hogy a dédszülők generációja időben távolabbi, mint a nagyszülőké, a velük tartott kapcsolat is ritkább, sok esetben nem alakul ki bensőséges kapcsolat, amely lehetővé tenné a szolidaritás, az közelség érzésének verbális kifejezését. Torzítja az adatokat az is, hogy legtöbb megkérdezett már nem él ebben a családi viszonylattípusban, tehát legfeljebb csak emlékeiből merítkezik.

A nominális megszólításokat tekintve az tapasztalható, hogy *dédi* mindkét dédszülőt szólító forma, használati aránya is megegyezik (32%) mindkét megszólított esetében. A *dédike* szintén általánosan és nemtől függetlenül használt becéző alak, mind a felnőttek, mind a gyerekek szóhasználatában ritkábban előforduló változat. A *dédimama/déditata* található a második helyen, használati arányuk 24 és 27%.

A *nagymama/nagytata*, *mámi/táti*, *nannyó/papó* alakpárok előfordulása itt is megtalálható, bár ezek inkább a nagyszülők megszólítási formái. Összevetve a két korcsoport adatait: a dédszülők megszólítása nagyjából egységes, itt nincsenek számottevő eltérések az adatközlők demográfiai jellemzőinek megfelelően. A választást általában befolyásoló lakóhelyi tényező sem mutatott releváns különbségeket.

DÉDANYA	38	%		DÉDAPA	37	%
dédi	12	32%		dédi	12	32%
dédimama	9	24%		déditata	10	27%
dédike	6	16%		dédike	5	14%
nagymama	5	13%		táti	4	11%
mámi	4	11%		nagytata	3	8%
nannyó	2	4%		papó	2	5%
				nagytati	1	3%

10. táblázat

A dédszülők nominális megszólításai a felnőtt adatközlők körében

DÉDANYA	48	%		DÉDAPA	42	%
dédi	24	50		dédi	19	46
dédimama	11	22		déditata	7	17
mama	7	14		dédnagytata	6	15
dédike	2	4		dédike	3	7
dédmama	2	4		dédnagyapa	3	7
dédnagymama	1	2		tata	2	4
név + mama	1	2		déd tata	1	2
				név + tata	1	2

11. táblázat

A dédszülők nominális megszólítási formái a 18 év alatti adatközlők körében

Összefoglalva: a nagyszülőkkel és dédszülőkkel kialakított interakció természetét megjelenítő fatikus nyelvi szokások is jelzik, hogy az általános szolidaritás egyre nagyobb teret hódít és meghatározza családon belüli interperszonális kapcsolatainkat. Talán ennek a jelenségnek tulajdonítható, hogy a rokonsági megnevezések is egyszerűsödnek, a szókészletből hiányoznak az archaikus formák, még olyan régióban is, mint Székelyföld, ahol a nyelvi elszigetelődés hosszú ideig konzerválta a régiesebb formákat. A székely népmesékből, valamint az erdélyi szépirodalmi alkotásokból jól ismert *őreganyám*, *őregapám*, *őreganyó*, *őregapó* egyetlen adatközlőnél sem bukkant fel, bár erről a Nyelvművelő kézikönyv a következőt írja: „A nagyszülők megszólítására, említésére használták őket a családban és azon kívül is, főleg falun” (1999: 474). Néhány évtizeddel ezelőtt még élt ez a forma a nyelvhasználók körében, mára már perifériára szorult.

A rögzített adatok egyike sem utal arra, hogy a nagyszülők szólításában a keresztnéven nevezés mint újabb kapcsolattartó jelenség létezne, ellentétben Domonkosi Ágnes vizsgálati eredményeivel: „A nagyszülők megszólításában megjelenő keresztnévi elem összhangban van azzal a tendenciával, hogy a rokonsági terminusok szerepe fokozatosan visszaszorul a családtagok megszólításában” (Domonkosi 2002: 93).

A székelyföldi vizsgálatok szerint a mostani szülők korosztálya még túlnyomórészt magázta nagyszüleit, gyermekeik viszont már tegezik az idősebbeket. Az interjúalanyok is beszámolnak arról, hogy ők még szüleiket, sőt, nagyszüleiket is magázták, de gyermekeik már tegezik őket és nagyszüleiket is. Az elmondásokból az is kiderül, hogy egykor a szülő gyermek kapcsolatban létező alá–fölérendeltségi viszony a családon belüli beszélési szokásrendnek volt az alapja. Székelyföldön még két, három évtizeddel ezelőtt is élt a szokás, hogy a gyerek nem szólhatott bele a „nagyok dolgába”, vagyis a felnőttek beszélgetésébe, nem szólhatott vissza a szüleinek, még akkor sem, ha éppen róla volt szó.

A gyerek neve hallgass volt, a felnőttek beszélgetésébe még akkor sem avatkozhatott bele, ha éppen igaza volt. (N-3-f-A) Családi viták alkalmával nem védhette meg igazát, ha beleszólt mégis, akkor rászóltak: ne feleselj!, vagy éppen testi fenytést is kaphatott:

A felnőtteket kötelező módon tiszteltük, a szófogadatlanság, visszafejeselés borzasztóan nagy bűn volt. (F-4-f-K)

Ez a viszony mára már egészen megváltozott, a családi szerepek is átalakultak, s ez a beszélési szokások terén is változásokat okozott.

Most egészen más a viszony a gyermek és a szülő között, és állítom, az én unokám nem szemtelenebb velem azért, mert többet megengedek neki, mint nekem annak idején megengedtek volt, s mert tegez, közvetlenebb a társalgás. (N-4-v-K)

Ezzel ellentétben Deme László a nyelvi demokratizálódás folyamatát beláthatatlan, társadalmi, szocializációs problémának tekinti: „A folyamat vissza aligha fordítható. Ám amennyit könnyít a családi érintkezésformán, annyit nehezít is a nevelés folyamatán: a gyermek »betanulói érzetét« e formai eszköz segítségével nélkül kell(ene) kialakítani és ébren tartani benne – s tegyük hozzá: a család többi tagjában, akik ezt a »családi demokratizmus« és a »gyerek is ember« jelszavaival takargatva egyre tömegesen elmulasztják” (1999: 74).

III.2.2.5. Az unokák és dédunokák megszólítása hasonló tendenciákat mutat a szülők gyermekükkel szemben használt kapcsolattartási szokásaival. Az adatok részben az unokák kérdőíveiről származnak, vagyis minden adatközlő válaszolhatott arra a kérdésre, hogy gyerekként, unokaként, a különböző interakciókban őt hogyan szólítják meg. Másrészt, a felnőtt adatközlők is nyilatkoztak arról, hogy nagyszülőként ők hogyan szólítják unokáikat. Az így kapott adatok száma 522.

A leggyakoribb megszólítási típusok: **keresztnév, becézett keresztnév, becenév, birtokos személyjeles keresztnév, kislányom, kisfiam, kicsi unokám, egyéb.**

A leggyakoribb megszólítási mód a **becézett keresztnévi** forma mind a fiúk, mind pedig a lányok megszólításában, a teljes minta 57%-át képviseli. Ezt követi a **keresztnévi** használat, amelynek előfordulási aránya 18%, a **keresztnév, illetve a becézett keresztnév birtokos személyjeles formája** 8%, egyéb 8%, **becenéven nevezés** 6%, a **kislányom, kisfiam** 3%. A lányok, fiúk megszólításában nincs releváns eltérés, a nagyanyai és nagyapai megszólításokban viszont már van különbség, amennyiben a nagyapák gyakrabban használják a névelemű megszólításokat, míg a nagyanyák gyakrabban élnek a nem tipikus, egyéb kategóriába sorolható alakokkal. Ezek között leggyakoribbak az *anyalkám, aranyom, aranyoskám, bogaram, cicám, csillagom, drágaságom, életem, kincsem, kisbogaram, kicsikém, kicsi szívem, kisszívem, szentem, virágom* stb.

A **keresztnév, a becézett keresztnév, valamint a becenév birtokos személyjeles formái** nagyobb arányban fordulnak elő, mint a szülők megszólításaiban, főként a nagyanyák élnek vele, de a nagyapák is gyakrabban használják, mint az apák. Domonkosi Ágnes is hasonló jelenségről számol be: „Érdekes különbség, hogy az apák elenyésző arányban szólítják a név + személyjel változattal

gyermeküket, a nagyapák nyelvhasználatában magasabb arányban van jelen ez a forma” (Domonkosi 2002: 97).

Az unoka–nagyszülő kapcsolat bizalmosságát meghatározó tényező a kor. A felnőtt adatközlők inkább hatalmi alá–fölérendelt viszonyról számolnak be, míg a fiatalabb korosztály körében bizalmas, szolidáris kapcsolatot jeleznek a számmutatók (vö. a tegeződés terjedése). Ez a jelenség az unokák nominális megszólításában is tükröződik azáltal, hogy igen gyakori a bizalmas, érzelmi töltetű megszólítások előfordulási aránya.

III.2.2.6. A házastársak egymás közötti megszólításának vizsgálatába 54 adatközlő feldolgozható adatai kerültek, arányosan megoszolva a falu–város, illetve korcsoportok szerint: 2 × 3–3 adatközlő képviseli mindegyik korcsoportot (18–40; 41–60; 60 fölött). Az 54 adatközlő nemek szerinti megoszlása: 30 nő és 24 férfi, de mindkét nem válaszolt arra is, hogy őt hogyan szólítja meg házastársa.

Az adatközlők ezúttal is teljes megnyilatkozásokban adtak választ arra, hogyan szólítanak meg házastársukat. A személyjeles formák tükrében elmondható, hogy a házastársak között teljes körű a tegeződés, még a nagyszülők korosztályában is.

„A házastársak (akár csak egyoldalú) magázása szintén a tegeződésnek adta át a helyét. A férj és a feleség kölcsönös tegezése ma mindennapos, legfőljebb idősebbeknél (és ez ritka dolog) lehet hallani a kölcsönös magázást. Azonban teljesen új szokás az, hogy az utóbbi időben egyes fiatal családokban a férj és a feleség között a beszédmód ismét a magázódás lett. Még nem lehet bizonyossággal megállapítani, hogy új keletű tendenciáról van-e szó, vagy csak ennek a fiatal családokon belül eddig szokatlan megszólítási módnak a szórványos jelentkezéséről” (Guszkova 1981: 28). A tanulmány írójának megfigyeléseit harminc év után az általam végzett kutatás nem támasztotta alá, tehát napjainkban még szórványosan sem fordul már elő ebben a relációban magázódás. Az interjúalanyoknak a házastársi magázódásra vonatkozó válaszai azonban egyértelművé tették azt is, hogy a múltban létező jelenség volt a házastársak közötti V forma: *A férj és feleség általában nem tegezte egymást.* (N-4-v-A)

Gyergyóban a nagyszüleim, akik polgári környezetben éltek (nagyapám ügyvéd volt, nagyanyám háziasszony), csak magázódtak, és keresztnéven nevezték egymást. A menasági nagyapám és nagyanyám írástudatlanok voltak, reggeltől estig dolgoztak a mezőn, ők is egymás keresztnévét használták a megszólításban, de csak nagyapám tegezte nagyanyámat. (F-3-v-F) Szépirodalmi munkákban, paraszti

önéletrajzokban is találunk példákat a házastársak kölcsönös tegeződésére vagy éppen egyoldalú magázására:

„Mondja édesanyám édesapámnak:

– Te, Dénes azt a legénykét el kellene vigyük... az orvoshoz”

Mondja apám anyámnak:

– Te, Márta, ha már úgy van, akkor egy szekér fát rakok, és annak a fának a tetejére rátesszük a legénykét, úgy elvisszük Udvarhelyre az orvoshoz”

Ekkor édesanyám... azt mondta apámnak: ugyan bizon, te Dénes, volna szíved azt a beteg gyereket feltenni a fa tetejére?” (Tamási 1971: 33–34)

Később az asszony félreszólította az urát, s javasolta, hogy jóízű vendégüket ne eresszék el szárazon.

– Biza úgy van, s vársza: itt a pénz s hozz két éveg bort! – de amint pénze után nyúlt, a szava megállott.

– Mi találá kendet? (Tamási 1980: 95)

A házastársak egymáshoz fordulásában a **nominális megszólítások** vizsgálata nagyobb változatosságot mutat. A kérdőíves adatok nyolcféle megszólítási típust jelentettek meg, de sokkal több az egy reláción belüli nominális formák száma. Az érzelmi odafordulás, a beszédhelyzet, a pillanatnyi hangulat nagymértékben befolyásolja a választást. Erről leginkább azok az adatok beszélnek, amelyeket az interjúmódszerrel és passzív megfigyeléssel nyertem.

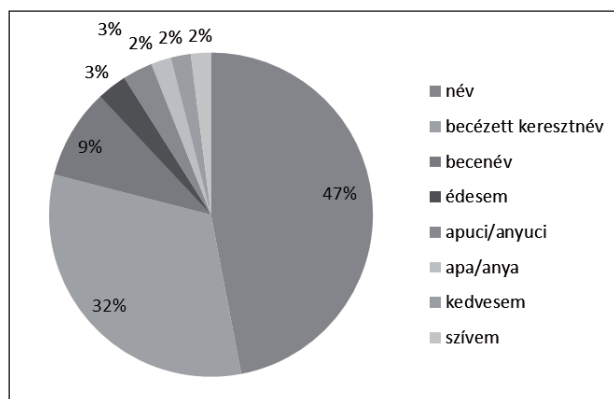
A grafikon (5. ábra) által megjelenített kérdőíves adatok azt mutatják, hogy igen nagy azoknak a száma, akik házastársukat nevén, pontosabban keresztnévén szólítják (47%), ezt követi a becézett keresztnévi szólítás (32%), valamint a becenév (9%), a többi előfordulás igen alacsony számarányt mutat. Az alternatív kikérdezési mód árnyaltabb képet mutat: *A feleséget a nevén szólították, vagy pedig azt mondták neki, hogy asszony (pl. Te asszony, hozz egy almát ennek a gyermeknek!)*. (N-4-f-A)

A férjek feleségük megszólításában használják még az *anyád* (alanyi szerepben, vokatívuszban), *anyus*, *feleség*, ritkábban és ma már inkább játékos szándékkal: *fehérnép* formákat, továbbá előfordul a *fiam* (ez nőknél is), *édes feleségem*, *drágám*, *kicsim*, *kicsikém*, *szivikém*, stb. Az asszonyok férjükhöz intézett megszólításaiiban találjuk: *apád* (alanyi szerepben, vokatívuszban), *apus*, *drágám*, *ember*, *(te, ember)*, *jóember*.

A férfi adatközlők körében gyakoribb a becéző keresztnévi forma használata, míg a nők 55%-a vallotta azt, hogy becézetlen keresztnéven szólítja urát, a férfiaknál ez az arány csak 38%. A falusi adatközlők többnyire a keresztnév, becézett keresztnév használatát preferálják, a városiak beszédében több a ked-

veskedő forma, valamint a rokonságnévi, a gyermek nézőpontját tükröző alak: *apa, apuci, apus, apuka, apád*.

A keresztnévi megszólítást a kor is befolyásolja, az idősebb adatközlők közül többen ezzel a formával élnek.

5. ábra

A házastársak egymás közti megszólítása a teljes mintát tekintve

III.2.2.7. A testvérek közötti kapcsolattartásban is ma már egyértelmű az általános tegeződés. „A testvérek tegeződése ma szintén megszokott, természetes jelenség. Aligha akadna olyan család, ahol bármilyen körülmények között magázzák az idősebb testvéreket. Viszont régen Magyarország egyes területein ilyen jellegű magázás is felbukkant néha. Így pl. a székelyeknél, ha nagy volt a korkülönbség a testvérek között, akkor a fiatalabbnak – szokás szerint – magáznia kellett az idősebbeket” (Guszkova 1981: 28). Ezt erősíti meg Benedek Elek, aki legkisebb gyerekként magázta testvéreit, és a keresztnévi megszólítás mellett általános társjelölő nominális formával szólította őket: *bácsi, néni* vagy rövidítve: *bá.* (Benedek Elek 1999/I: 24) Hasonló jelenségről beszél Tamási Gáspár is az író, Tamási Áronnal való kapcsolatáról, amelyben a tegeződés egyoldalú, a nagyobbik testvér tegezi az öccsét: *Ott ketten elbeszélgettünk, én kérdeztem tőle, hogy ott a gimnáziumban hány tanító van. Azt mondja bátyám, hogy ott nincs tanító egy se. Hát akkor ki tanítja magukat?* (Tamási 1971: 47)

A bátyám azt mondja nekem: Gyere, Gáspár menjünk Fancsali Áron barátomhoz játszani!

A nagyobb testvéreket magázták és úgy szólították: nénje, bátyja (Tamási 1971: 16).

Az adatközlők már az ingadozást is jelzik: *Fiútestvéremmel voltam tegező viszonyban, és a nálam fiatalabb gyerekekkel.* (N-4-v-A)

Az egész magyar nyelvterületen végzett szinkrón vizsgálatok egybehangzóan bizonyítják, hogy a kölcsönös bizalmon alapuló, egyenrangú, szolidáris testvéri viszonyt, kortól függetlenül ma már az általános tegezés jellemzi. Ez Székelyföldön sincs másképp. Az idősebb adatközlők is a múlthoz kötik a testvéri magázódás fennebb is említett szokását.

A testvéri megszólításra a magyar nyelvnek megvannak a sajátos, életkorra és nemre is utaló hagyományos rokonságnévi kifejezései: *öcs(ém)*, *báty(ám)*, *húg(om)*, *nén(ém)* vagy az általánosabb jelentéstartalmú említő főnevek: *nővér(em)*, *fivér(em)*, *testvér(em)*.

	420	%	össz.
keresztnév	95	23%	82%
becézett keresztnév	183	44%	
becenév	62	15%	
tesó	19	4%	4%
hugi/hugica	19	4%	7%
öcsi/öcskös	14	3%	
bratyó	8	2%	2%
kölyök	5	1%	1%
egyéb	15	4%	4%

12. táblázat

A testvérek nominális megszólításai az összes adatközlő körében

A testvéri viszony jelölését 420 adatközlőtől kapott adaton lehetett értelmezni. A kérdőíves kikérdezés kilencféle megszólítástípust hozott felszínre. A teljes mintát tekintve a számadatok azt jelzik, hogy a testvérek kapcsolattartásában inkább a névelemű megszólítások vannak túlsúlyban, ezeknek összeített aránya 82%.

Viszonylag alacsony a hagyományos rokonságnevek alakváltozatainak aránya: *öcsi*, *öcskös*, *hugica* becézett formák csak 7%-os előfordulást mutatnak. A *húgom*, *húgocskám*, *nővérkém*, *bátyám*, *bátyja* a 41 év fölötti adatközlők körében csak szórványosan fordul elő, ennek oka az lehet, amit Domonkosi is említ dolgozatában: „Feltételezhető ugyanis, hogy ameddig a testvérek együtt élnek, nevelődnek, napi interakcióban vannak, addig lényegesebb a szerepe az

összetartozást kifejező megszólításoknak, az érintkezések számának csökkenésével pedig a keresztnéven szólítás válik gyakoribbá” (Domonkosi 2002: 99).

A hagyományos rokonsági elemek a fiatalabb korcsoportban becézett formában előfordulnak ugyan, de a gyerekek is inkább a névelemi megszólításokat részesítik előnyben, bár ők élnek inkább a beceneves változatokkal is. Tehát a rokonsági nevek háttérbe szorulása itt is megnyilvánul.

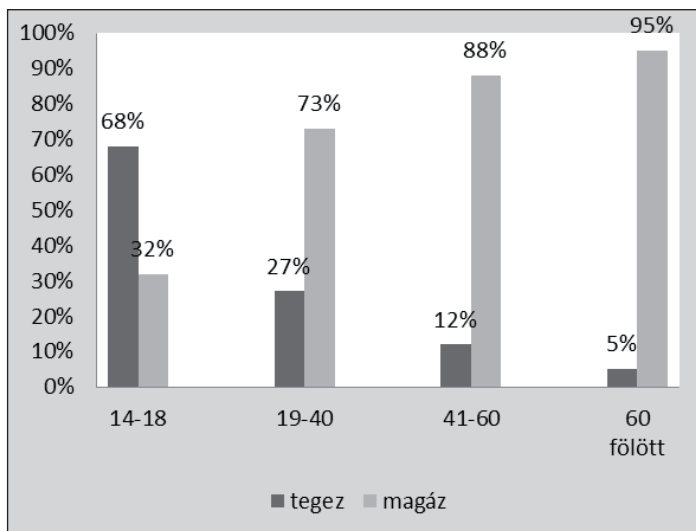
Figyelemreméltó, hogy az utóbbi időben egyre inkább tért hódító rétegnyelvi *tesó*, *tesókám* a székelyföldi beszélők nyelvhasználatában is megjelent a fiatalabb korosztály körében, az idősebbek – 35-év fölöttiek – között egyáltalán nem használatos, sőt megfigyelhető az idősebbek attitűdje a rövidített alakváltozattal szemben: *Nem kell mindent átvenni, ami Magyarországon használatos*. A gyerekek korcsoportjában azonban már jelentős előfordulást mutat, egyetlen falun élő adatközlő kivételével a városiak beszédében.

Az egyéb megszólítási kategória igen változatos képet mutat, ezek között játékos, bizalmas hangulatú, a testvérek közötti élcélődést megjelenítő formákat találjuk: *barmocska*, *csúf*, *hígagyú*, *köcsög*, *morci*, *nyuszi*, *tesí*, *tisi*, *trampli*, *szőszí stb.*

III.2.2.8. A nagynénik, nagybácsik, keresztszülők a közvetlen, szűk családon kívül eső rokoni kör; a szülők testvérei, illetőleg a beházasodott családtagok tartoznak ide. Keresztszülőként vagy távolabbi rokonok, vagy csak a keresztkomaság révén kerültek be a családba. A velük tartott kapcsolat lazább, az érintkezés csak ritkán történik napi rendszerességgel, inkább alkalmakhoz, családi összejövetelekhez kötődik. A hagyományos, státuszorientált családmodell nyilvánvaló tényként határozta meg ezekben a relációkban az aszimmetrikus magázást, és a rokoni szerepnevek használatát. A kapcsolat jellegét az életkori adottságok határozták meg, s ezzel összefüggésben a rokoni szerepek.

A jelen vizsgálataiban azonban azt mutatják, hogy a korábban státuszorientált kapcsolat ebben a rokoni relációban is fellazulóban van, bár összehasonlítva a szülő–gyermek, nagyszülő–unoka kapcsolatokkal, itt még megfigyelhető a nyelvi érintkezés formálisabb jellege. Mindez újfent bizonyítja, hogy az általános tegeződés, valamint a rokoni szereprelációk fellazulása, átrendeződése a szűkebb családból indult, de nem állt meg a szűkebb családi körben, tovább terjed a tágabb rokoni kapcsolatokra is.

Az adatközlői megnyilatkozások személyhasználatára a tegezés–nemtegezés korcsoportonkénti megoszlására vonatkozóan csak megerősíti azt a képet, amelyet a direkt kérdésekre adott válaszok írnak körül.

6. ábra

A nagybácsik nagynénik tegezésének megoszlása az összes adatközlő körében

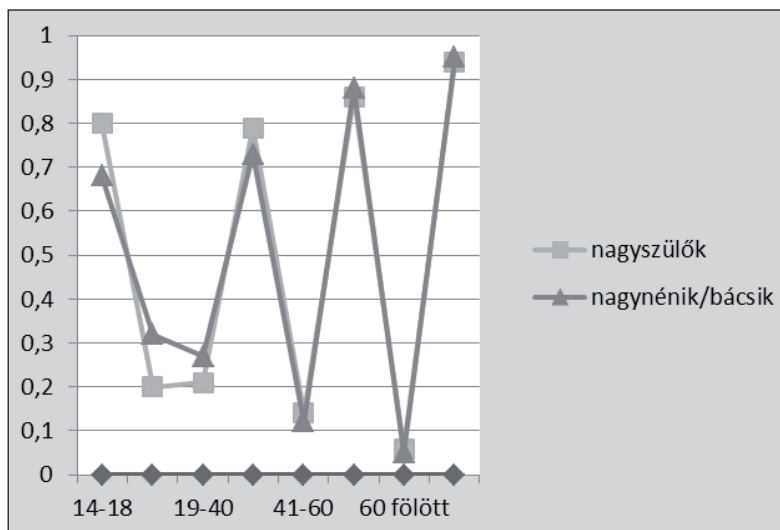
A vizsgálatba bevont adatközlők száma 2×454 , amennyiben külön kérdés vonatkozott a keresztszülők és nagynénik, nagybácsik tegezésére.

Az összesített adatok számarányai (6. ábra) azt mutatják, hogy a 18 év alatti korosztály több mint fele tegezi rokonait, de sokkal kisebb arányban, mint közvetlen családtagjait. Nagyrészt azonos szám adatok mutatják a 19 év fölöttiek kapcsolatminőségét, bár itt is csökkent a tegezések száma. Árnyaltabb képet az egyes csoportok összevetése ad, amennyiben a falusi adatközlők 81%-a magázza a nagybácsikat, nagynéniket, keresztszülőket, a városban ez lecsökken 72%-ra. A nők gyakrabban tegeznek női rokonaikat, a férfiaknál ez megfordul, ők a férfi rokonokkal vannak bizalmasabb kapcsolatban.

Annak igazolására, hogy a távolabbi rokoni körben formálisabb a kapcsolattartás, a nagyszülők, valamint a nagynénik, nagybácsik, keresztszülők tegezési-magázási mutatóit vetítettem egymásra (7. ábra). Azért a nagyszülőket, mert a kapcsolattartási szokások ezzel a rokoni csoporttal jobbra hasonlóak, ugyanis az esetek többségében napi kapcsolat a nagyszülőkkel sincs.

Bár a nagyszülők életkor tekintetében távolabb állnak a fiatalabb korosztálytól, az összevetés eredménye mégis azt mutatja, hogy az idősebb korcsoportok esetében tevődnek egymásra a mutatók, a fiataloknál pedig elmozdulnak a tegeződés irányába. Vagyis a fiatalabb, 14–40 éves korcsoport az, amelynek körében a nyelvi változások kimutathatók, míg a 40 év fölöttiek

beszélési szokásai stabilabbak. Leghomogénebb és legkonformabb pedig a 60 fölötti korosztály nyelvhasználata.

7. ábra

A nagyszülők és a nagynénik, nagybácsik, keresztszülők tegezési mutatói egymásra vetítve

Nyelvünk igen gazdag azokban a nominális érintkezési formákban, amelyek ezt a rokoni viszonylatot jelölik. Ha a hagyományos, tipikus lexémákhoz hozzávesszük azokat az alakváltozatokat, szó szerkezeteket, amelyek a nyelv regionális, táji színezeteit is magukon viselik, akkor még szélesebb a kínálat. Egy, a régi idők falusi beszéd szokásairól beszámoló interjúalany rögzítette azokat a formákat, amelyeket megőrzött az emlékezet. Ezeknek jó része alakváltozataiban felbukkan a mai adatközlők nyelvhasználatában, jóllehet némelyik viszszaeszenyűlt. *János bácsi, János bá; András kereszt (keresztapám); Julia néni, Julia né, sógor, sógorom, sógorka, sógor bácsi, sógor bá; koma, komám, komaságom, komácska, komácskám; bátyám, bátyom, bátya; ecsém, ecsémke; néném, néném asszony; ángyom, ángyom asszony, ángyókám, ángyikám, ángyiné, ángyi máma.*

A nagynénik, nagybácsik megszólításában a hagyományos rokoni szerepnevek, valamint a keresztnév és társjelölő főnév kombinációit találjuk mind a régebbi, mind pedig a mai nyelvhasználatban. Ennek a rokoni relációnak a vizsgálatához 49 adat állt rendelkezésre a felnőtt, 67, illetve 60 a gyerek adatközlőktől. A százalékosan is rögzített adatok azt jelzik, hogy a szülők testvéreivel való kapcsolattartásban használt keresztnévi megszólítások aránya igen magas.

A nagynénik, nagybácsik megszólításában a hagyományos rokoni szerepnevek, valamint a keresztnév és társjelölő főnév kombinációit találjuk mind a régebbi, mind pedig a mai nyelvhasználatban.

NAGYNÉNI	49	%		NAGYBÁCSI	49	%
keresztnév	18	37%		keresztnév	24	49%
nénje	12	25%		bátyja	12	25%
név + néni	6	12%		név + bácsi	6	12%
ágyó	4	8%		bácsi	2	4%
ágyikám	4	8%		név + bátyám	2	4%
néném	3	6%		nagybátyám	1	2%
név + néném	1	2%		név + bá	1	2%
hugi	1	2%		sógor	1	2%

13. táblázat Nagynénik/nagybácsik nominális megszólításai a felnőttek körében

NAGYNÉNI	67	%		NAGYBÁCSI	60	%
név	31	46%		név	30	50%
nénje	16	28%		bátyja	14	24%
név + néni	5	8%		név + bácsi	5	8%
név + nénje	3	4%		bácsikám	4	6%
néni	3	4%		bátyus	2	3%
nénikém	3	4%		név + bátyja	2	3%
nagynéni	2	2%		tata	2	3%
mama	2	2%		bátyó	1	2%
ágyó	2	2%				

14. táblázat Nagynénik/nagybácsik nominális megszólításai a gyerekek körében

A százalékosan is rögzített adatok azt jelzik, hogy a szülők testvéreivel való kapcsolattartásban használt keresztnévi megszólítások aránya igen magas. Ha azonban a hagyományos rokoni szerepnevek előfordulásait összeadjuk, akkor az derül ki, hogy valójában ezeknek az összaránya nagyobb, mint a névelemű megszólításoké. A nagynéni megszólításában preferált alak a *nénje*, névelemmel vagy anélkül.⁶² Székelyföldön a névelemű előfordulás ritkább, az adatlapos vizs-

⁶² Erről a Nyelvi illetmen azt jegyzi meg, hogy „idősebb nőtestvér, nőrokon népies ízü megszólítása, említése. Rokon megszólításakor rendszerint a megszólított keresztnévének együttes kimondásával használatos.” (Deme–Grétsy–Wacha 1999: 468).

gálat nem is hozta felszínre, de az interjú adatközlőinek megszólításai között megtalálható, a keresztnévi elemnek ugyanis megkülönböztető szerepe van.

A keresztnév és a társjelölő *néni* szerkezet hasonlóképpen hagyományos forma, idősebb nőrokonon családi megszólításaként általánosabb jelentése van. Az idősebb adatközlők ritkábban használják, inkább a 35–40 évesek részesítik előnyben.

Az *ángyó*, *ángyikám* ma már csak falusi környezetben él. Erdővidéken leszűkített a szemantikája: a családba beházasodott nő megszólítására használják, vagyis a testvér, unokatestvér feleségét szólítják ezzel a formával.⁶³ A gyerekek szóhasználatában már ritkább előfordulása, de a felnőttek még élnek vele. Városi környezetben készült kikérdezéskor kiderült, sokan egyáltalán nem, vagy pontatlanul ismerik a kifejezést.

A *néném* önállóan vagy névelemmel a ritkábban használt alakok között található a nagynénit megszólító formaként. A nyelvhasználatban még megtalálható a nőtestvér említésére, valamint idősebb asszonyok bizalmasabb megszólításaként.

A nagybácsi megszólításában is leggyakoribb előfordulása a keresztnévi formának van mind a felnőtt, mind pedig a gyerek adatközlők körében. Itt a rokoni szerepfőnevek együttes számaránya nem éri el a keresztnévi megszólítás számarányát. A gyerekeknél használt formák a *nénikém/bácsikám*, és itt fordul elő a bizalmas, játékos hangulatú *nagynéni*, illetve *bátyó* is.

III.2.2.9. A keresztszülők névszói megszólításaiban megőrződtek a hagyományos rokonsági nevek, a keresztszülői szerep nominális jelölésének nyelvi alakzatai. Bár az általános tegeződés a keresztszülői relációkban is terjed, mégis alacsonyabb a tegezési arány, mint a szülők testvéreit megszólító formákban. Több adatközlő is jelzi, hogy a nagynéni, nagybácsi keresztszülő is egyben, ez esetben rendszerint nagyobb a bizalmassági fok, gyakoribb a tegeződés.

A keresztszülők tegezésében befolyásoló szerepe van az életkornak is, a szülőkkel nagyjából azonos korúakat, különösen, ha a rokonági, vérségi kapcsolat is indokolja, a gyerekek tegeznek.

Általánosságban elmondható, hogy ez a rokonsági kapcsolat az, amelyben még megőrződtek a tekintélyelvűség nyomai. Hogy mi áll a jelenség háttérében, az további kutatásokra szorul, de nagy valószínűséggel a kapcsolat sok esetben távolságtartó jellege vezet a formális nyelvi megnyilvánulásokhoz.

⁶³ Ez egybecseng azzal, amit a Nyelvi illetmenban is találunk erről a formáról. *Ángy*: „A sógornő, vagy közeli nőrokonon családi megjelölése, illetve említése.”, *ángyó*: „A nagybácsi feleségét említik vagy szólítják így vidéken, rendszerint elébe tett keresztnévvel együtt. Népies, családi.” (391).

Nagybaconban például (de több székelyföldi településen is) az volt a keresztelési szokás, hogy egy gyereknek több keresztszülője is volt, gyakran nyolc–tíz. Ezek a szülők barátai, közeli vagy távolabbi rokonok köréből kerültek ki. Közülük a keresztgyermekkel csak alig néhányan tartottak szorosabb kapcsolatot, természetes tehát, hogy az interakciók alkalmosságuk sem kedvezett a bizalmasabb viszony kialakításához. A végzett vizsgálatok alapján az a következtetés vonható le, hogy a keresztszülőkkel való kapcsolat jellegét elsősorban is az életkor, valamint a fizikai közelség, a kapcsolattartás gyakorisága határozza meg.

KERESZTANYA	37	%	KERESZTAPA	34	%
keresztmama	16	43%	kereszt tata	12	35%
keresztanyám	6	16%	keresztapa	7	20%
keresztanyu	6	16%	keresztapu	6	18%
keresztanya	3	8%	keresztapám	5	15%
név	3	8%	név	2	6%
név + néni	2	6%	név + bácsi	2	6%
keresztmámi	1	3%			

15. táblázat
A keresztszülők nominális megszólításai a felnőttek körében

A névelemű megszólításoknak az aránya igen alacsony mindkét keresztszülő megszólításában. Leggyakrabban használt alakok a *keresztmama/kereszt tata*, s ez főként az idősebbek körében. A fiatalabbak gyakrabban élnek a *keresztanyu/keresztapu* formákkal, ők használják a névelemű megszólításokat is. A falusi és városi adatközlők között azonban nincs szignifikáns eltérés, a *keresztmámi* forma nyelvjárási színezetű, de városi adatközlőtől származik. A fiatalok nyelvhasználatában többféle alakváltozat is él. jellemző, hogy itt megjelennek a becézett, rövidített alakok is, mint *kerike, kerszimama/kerszitata, keszi, kereszt*. A keresztnév és társjelölő előfordulásának aránya alacsonyabb, de második, illetve harmadik helyen található.

KERESZTANYA	67	%	KERESZTAPA	67	%
keresztmama	23	34%	kereszt tata	20	31%
név	11	17%	keresztapu	10	16%
keresztanyu	10	16%	név	8	12%
n + keresztanya	4	6%	keresztapám	6	9%
keresztanyám	4	6%	keresztapa	5	8%
név + néni	4	6%	név + bácsi	3	5%
név + keresztanyu	2	3%	bátyja	3	5%
keresztmámi	2	3%	név + kereszt	2	3%
kerszimama	2	3%	kereszt	2	3%
kerike	2	3%	név + keszi	2	3%
mama	2	3%	kerszitata	2	3%
			kerszítáti	1	2%

16. táblázat

A keresztszülők nominális megszólításai a gyerekek körében

III.2.2.10. A nagybácsi/nagynéni, illetőleg a **keresztszülői viszonylatban a gyermekek** megszólítása egységes: az életkori sajátosságoknak megfelelően az egyoldalú vagy szimmetrikus tegeződés mellett a kereszt-, illetőleg a becézett keresztnéven nevezés általános, szórványos előfordulással megtalálható a *húgom, öcsém, keresztleánykám/keresztleánkám*.

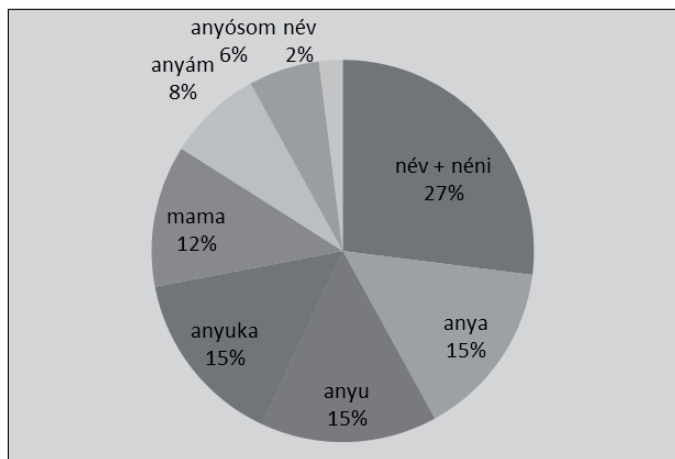
III.2.2.11. Hasonló képet mutat az **unokatestvérek** megszólítása is. Az unokatestvérek között általában még akkor is bizalmas viszony figyelhető meg, ha korban távolabb állnak egymástól. Megfigyeléseim szerint az életkorhoz hasonlóan a rokoni fokozat nem befolyásoló tényező, az adatközlők egybehangzó bevallása szerint tegeződnek azokkal is, akik harmadrendű vagy távolabbi rokoni kapcsolatban vannak egymással.

Az adatközlőknek 94%-a keresztnévi megszólítást használt az unokatestvéreivel való érintkezésben, de előfordulnak a *hugica, hugi, sógor, tesó, uncsitesó* formák is. Ez utóbbiak a fiatalabb korosztály nyelvében, és birtokos személyjeles alakváltozatban is.

III.2.2.12. Az **anyóshoz, apóshoz** intézett fatikus elemek használatával kapcsolatban a szakirodalomban a következőt találjuk: „Sok embernek gyakran problémát okoz, hogyan szólítsa az apósát, vagy az anyósát: a *Mr Smith*-t időnként túl formálisnak érzik, a *Billt* túl családiasnak, a *Dad*-et (‘papa’) mások elől elorzottnak, sőt, természetellenesnek.” (Wardhaugh 1995: 243).

A házastárs szüleihez való fordulás nyelvi elemei nem illeszkednek bele abba az irányvonalba, amely a családon belüli viszonylatokat általában jellemzi, dacára az életkornak, valamint a gyakori interakcióknak, a tegeződés ebben a relációban korántsem általános (Domonkosi 2002: 110).

A vizsgálatba bevont 124 adatközlő közül csak mindössze egy vallotta azt, hogy tegezi házastársa szüleit. Ez mindösszesen csak 2%, vagyis az adatközlők 98%-a nemtegezés formáival él, s ezen belül is, 72% a tetszikelést részesíti előnyben. Az *ön* nem fordult elő, a *maga* forma gyakorisága pedig 28%.

8. ábra
Az anyós nominális megszólításai

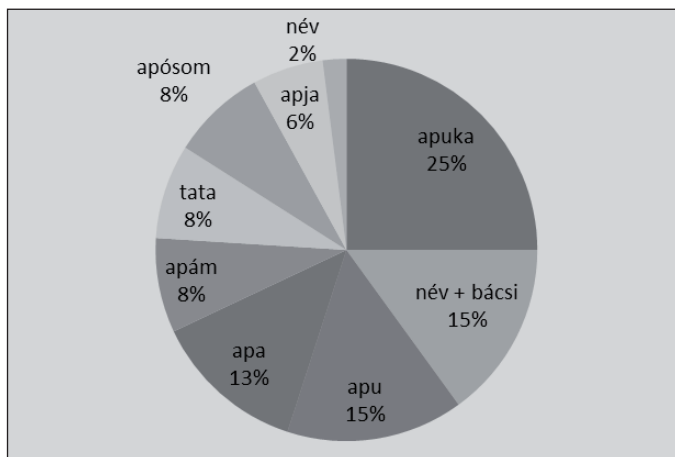
A székelyföldi megszólítási szokásrendnek megfelelően az anyós/após megszólításában a családi, rokonsági név használata volt gyakorlatban. Az *anyám/apám*, vagy az *anyu/apu*, *anyuka/apuka*, utóbbi inkább a városi nyelvhasználatban. A hagyományos, többgenerációs családok életében ez fontos mozzanata volt a szereprelációk családon belüli kialakulásának, a bensőségebb szülői megszólítással a meny, vő jelezte: elfogadja házastársa szüleit, elfoglalja helyét a családi hierarchiában. A hagyományos családmodell megszűnésével a személyközi kapcsolatok is megváltoztak, adatközlői vélemények is alátámasztják

azt a megfigyelést, hogy ebben a viszonylatban a nominális alakok használatában a választást befolyásolja az is, hogy ne essék egybe a szülők megszólításával, de igazodjék valamelyest a házastárs megszólításához is.

A Nyelvi illetlen az *anyósom*, *apósom* alakokkal kapcsolatban azt jegyzi meg, hogy Erdélyben a meny és a vő részéről népies megszólításként is él (vö. Deme–Grétsy–Wacha 1999: 393). Ezt az adatok alátámasztják ugyan, de viszonylag alacsony számú előfordulással: az anyósok esetében 6, az após esetében pedig 8%. A további számadatok azt is jelzik, hogy a hagyományos rokoni megszólítási formák helyébe kezd benyomulni a keresztnévhasználat a *néni/bácsi* társjelölőkkel együttes előfordulásban.

Ennek valószínűsíthetően az áll a háttérében, ami a többi rokoni szerep-
reláció esetében is: a divatjelenség, a hagyományos formák kiszorulása a mindennapi szóhasználatból, illetőleg a távolságtartás. Annak jelölése, hogy egy családba tartozunk ugyan, de a nincs közöttünk vérségi kapcsolat. A kezdetből használt forma aztán nehezen fordítható át akkor, ha bensőségesebbé válik a viszony. Ahhoz valaminek történnie kell, s ez leggyakrabban a gyerek születése, amikor átrendeződnek a viszonyok és ezzel együtt a megszólítási formák is.

A névelemű alakok használata alapvetően városi fejlemény, és a választásban nagy szerepe van az életkornak (fiatalabb korcsoport), valamint az iskolai végzettségnek. A közép- és felsőfokú végzettségű adatközlők körében gyakoribb a tendencia.

9. ábra
Az após nominális megszólításai

További preferált formák az: *anyuka* (15%), *apuka* (25%), *apu* (15%), *anyu* (15%), *apa* (13%), *anya* (15%).

Az elemzésből kiderül, hogy az apóshoz intézett megszólítások bizalmasabb viszonyt jeleznek, az anyóssal való kapcsolat távolságtartóbb.

Az élettársi viszonyban nagyon alacsony arányban fordulnak elő a rokoni megszólítások, itt mindössze 15 adatközlőtől származnak adatok, ezek közül csak 2 vallotta azt, hogy rokonsági nevet használ élettársa szüleivel való kapcsolattartásban.

III.2.2.13. A *meny és vő* megszólításában egységesnek tűnik a nyelvhasználat. Itt az aszimmetrikus tegezés általános, de előfordul a kétoldalú tegezés is, különösen a férfiak között, igaz, nagyon alacsony arányban (4%).

Az anyós–vő kapcsolat mutat azonban szimmetrikus magázódást, ez pedig főként a 60 fölötti korosztályban figyelhető meg. Az, hogy az anyós magázza vejét, szinte kivétel nélkül olyan esetekre jellemző, amikor a vő iskolázottsága, más társadalmi rétegbe való tartozása is indokolja a jelenség kialakulását.

A nominális megszólítások a keresztnévi, becézett keresztnévi formák dominanciáját mutatja, egy esetben fordult elő csupán rokoni megszólítás: *menyem*.

III.2.2.14. A *házastárs testvéreinek* megszólításában is javarészt a néven nevezés szokása figyelhető meg, de előfordulnak a rokonsági alakok is: *sógor*; *sógorasszony*, *sógornő*, *sógorom*, *sógornőm*, *kedves sógornőm*.

III.2.2.15. A *távolabbi rokonokkal* való érintkezés már a formálisabb beszédhelyzet szabályai szerint történik. A fiatalabb korcsoportokban, ahol a tegeződés gyakori előfordulása szinte mindenik relációban meghatározó, a tegezés aránya látványosan csökken, és az egyes életkori csoportokban is fokozatos csökkenést mutat. Az életkori különbségeknek ezúttal is meghatározó szerepe van, a korban egymáshoz közelebb állók tegezik egymást, de a generációs távolságokkal egyenes arányban növekszik a magázódás növekvő aránya is. A nominális megszólításokat illetően pedig leggyakrabban használt forma a keresztnév és a *bácsi/néni* szerkezet. A fiatalabbak pedig a keresztnévi, illetőleg a családban is használatos becézett keresztnévi formát használják.

III.2.3. Köszönési, üdvözlési formák

III.2.3.1. A felmérési adatok azt mutatják, hogy a családon belüli köszönési formáknak alapvetően három nagy csoportját különíthetjük el: a **hagyományos köszönéseket**, **nonkonform** alakokat, valamint a **köszönéspótlókat**. Utóbbi felőleli mindazoknak a köszönési szándékkal használt megnyilatkozá-

soknak a variációit, amelyeket a bizalmas közlési helyzetben, az informális beszéd módja laza társalgási elemeiként, a kapcsolatkezdés, kapcsolatzárás verbális jelzéseiként használnak egymás között a családtagok, és amelyeknek az esetek nagy többségében érzelmi tartalma is van.

A köszönési formák további megoszlása a kapcsolatminőségnek megfelelően a **tegező** és **nemtegező** változatokat jeleníti meg, s ebbe beletartoznak a hagyományos alakok éppúgy, mint az egyéni, köszönéspótló kifejezések is.

A tegezés általános térhódításával a családon belüli üdvözlések is sematikusabbá váltak: a tegező köszönéseknek javarésze a *Szervusz!* és a *Szia!*, utóbbi változatot még kiegészíti a testvérek egymáshoz intézett köszönésében a *Heló!*, *Csaó* vagy *Cső*.

Míg a hagyományos, státuszorientált családmodell fatikus kommunikációjában még élnek a nemtegező kapcsolatkezdő és kapcsolatzáró formulák, a mai, egyenlőségen alapuló, úgynevezett személyorientált családban univerzális köszönési móddá vált a tegező és bizalmas: *szia*. A tegező köszönéseket illetően érdekes jelenség a *Szia!* és *Szervusz!* differenciált használata, vagyis a *Szervusz!* az egyoldalú tegezési kapcsolatban inkább superior, míg a *Szia* inferior köszönési alaknak minősül.

A hagyományos, nemtegező köszönési formák között is egyre visszaszorulóban van a *Kezét csókolom!* és a napszakos köszönés, ezeket a *Csókolom!* általános elterjedtsége sodorja a nyelvhasználat peremére.

A köszönéseket vizsgáló kérdőív 310 adatközlőtől átlagosan 132 viszonylattípusra kérdezett rá indirekt módon. Ezen kívül direkt kérdések irányultak 10 beszédhelyzet üdvözlési formáira, a köszönés elmulasztásának körülményeire és a szankciótípusokra. Irányított kérdések vonatkoztak néhány megadott köszönési formához fűződő attitűdre, valamint direkt kérdések azokra a köszönési stílusokra, amelyek a nyelvhasználók latens tudásának részei: ismerik, de nem használják. Az így kapott adatokat kiegészítik még a szociolingvisztikai interjú adatai.

A mintavétel ezúttal is a nem, életkori csoport, és a lakhely szerint történt, figyelembe véve a végzettséget is. Az egyes korcsoportokban megkérdezett adatközlők száma átlagosan 70–80, ebből 151 férfi, és 159 nő. A településtípus is azonos arányban reprezentált: 157 városi és 153 falusi adatközlőtől származnak adatok.

Életkor	14–18				19–40			
Nem	Nő		Férfi		Nő		Férfi	
Lakhely	F	V	F	V	F	V	F	V
N=	20	21	20	20	22	20	20	20
Életkor	41–60				60 fölött			
Nem	Nő		Férfi		Nő		Férfi	
Lakhely	F	V	F	V	F	V	F	V
N=	19	21	18	20	18	18	16	17

17. táblázat

Az adatközlők megoszlása életkor, nem, lakhely szerint

III.2.3.2. Az egyes köszönési stílusoknak a szűkebb családon belüli (szülőkhöz intézett) megoszlását vizsgálva tízféle köszönési forma volt azonosítható. A tegező alakok dominanciája, akárcsak a megszólítási formák esetében is, jellemezi az anyához fűződő kapcsolat bizalmasságát, közvetlenségét, a családon belüli szolidaritást. A 18 év alatti korcsoport köszönési szokásai ilyen értelemben a legegységesebb képet mutatják: a *Szia!*, és a *Csókolom!* formákon kívül mást nem is használnak a szülők köszöntésére. Itt a tegező alak korcsoporton belüli aránya 93%, s ez teljesen egybehangzik azzal, amit a szülőkhöz fordulás kötött, személyjeles megszólítási formái is megjelenítettek.

A *Szervusz!* és a *Szia!* elterjedtségére világít rá, hogy a két változat globális előfordulása 52%, tehát a többi korcsoport nyelvhasználatában is megtaláljuk, ámde életkori csoportonként csökkenő arányban. A *Szervusz!*-t csak az idősebb adatközlők rögzítették, ami persze nem jelenti a köszönési forma kizárólagos felnőtt köszönésként való elterjedtségét, de mutatja a tendenciát, miszerint felnőttek választékosabb, s ezzel együtt konform tiszteleti alaknak ítélik a tegező reláción belül.

A nemtegező köszönések között találjuk a *Kezét csókolom!//Kezít csókolom!* alakváltozatokat,⁶⁴ státusorientált alakként mindkét szülő, de főként az anyák köszöntésére használatos, többnyire nemtegező relációkban. A *Kezét csókolom!//Kezít csókolom!* különválasztása azért tűnik indokoltnak, mert attitűdvizsgálattal is bizonyítható, hogy a beszélők a *A kezét csókolom!* formát választékosabbnak

⁶⁴ Ez a köszönési forma kialakulásától, elterjedésétől kezdve superior köszönésként volt használatos, kezdetben együtt járt vele a gesztus is. Az osztrák udvarból került át a magyar nyelvterületre, önálló tiszteleti formaként igazi „hungarikum” lett, amennyiben a magyar nyelvben megőrződött, sőt megszilárdult, „általános gyermekköszönési, és nőt illető köszönési formává vált”. (Bálázs 1993: 24).

tartják a *Kezét csókolom!*-nál.⁶⁵ Adódik tehát a kérdés, vajon melyik beszélőréteg használja gyakrabban egyik vagy másik alakot. A számadatok alapján levonható a következtetés: a két alakváltozat együttes előfordulása ebben a relációban 18%, a *Kezét csókolom!* választékosabb forma 20 adattal, 6%-kal reprezentált, ez valamivel kevesebb, mint a nem választékos alakváltozat előfordulási aránya. A negyvenen feletti, főként városi beszélők köszönési szokását tükrözi.

A *Kezét csókolom!* további alakváltozatai közül a gyakran használt *Szcsókolom!*, *Keszcsókolom!* nincs a kérdőíves adatok között, ennek oka az lehet, hogy az írásban adott válaszok nem rögzítették az elsősorban szóbeli formákat.

A nemtegező alakok közül az általánosan elterjedt *Csókolom!* előfordulási aránya 20%. Míg a teljes alakváltozatok csak a 19 éven felüli korcsoportban jelennek meg, addig a *Csókolom*-mal a 18 év alatti adatközlők is köszöntik édesanyjukat.

A tiszteleti formák nem mindig az aszimmetrikus, hatalmi kapcsolat jelölői: az adatközlők 7%-a számolt be arról, hogy a szüleit tegezi, a velük szemben használt köszönési mód pedig a *Csókolom!*, vagy a *Puszi!*

Ritka, de annál figyelemre méltóbb a *Jó napot!*, a *Dicsértessék!* és az *Isten áldja meg!* hagyományos köszönési módok előfordulása a szülői kapcsolatokban is, választásuk életkor- és lakhelyfüggő. Az egyházi köszönési formák családi használata egyre inkább megőrzött régiségnek számít, régebb általános érvényű köszönési formákként éltek a tiszteleti nyelvben. Erről számol be egyik adatközlő is: *Csikban, a katolikus falvakban a gyermekek Dicsértessék a Jézus Krisztus! köszönéssel köszöntek. A Kezét csókolom! köszönés ritka volt, inkább azt lehet mondani, hogy nem is használták, mert a gyermek az apját, anyját így köszöntötte: Adjon Isten jó napot!/jó reggelt!/jó egészséget! Az idősebb emberek még azt is mondták: Segéjje (segélje, segítse) meg a Mindenható!, Áldjon meg a csíksomlyói Szűz Mária! Áldjon meg az Isten, s minket se hagyjon el!* (F-4-f-A)

Az anya köszöntésében ritkábban használt alakok a gyergyói, valamint az udvarhelyszéki idősebb, falusi környezetben élő adatközlőktől származnak, két adat pedig Erdővidékről való.

Az Isten áldja meg! százalékos előfordulása ebben a relációban 5%.

Az apákhoz intézett köszönési szokások alig mutatnak eltérést az anyák köszöntéséhez képest. Itt egyetlen előfordulással a *Jó napot kívánok!* hagyományos, napszakos köszönés is megjelenik, és valamivel alacsonyabb a tegező formák aránya.

⁶⁵ Mind a köszönések, mind pedig a megszólítások esetében bebizonyosodott, hogy azok az alakok, amelyek választékosabbnak ítélnék a nyelvhasználók, azt távolságtartóbbnak is (*vö. magalón*) érzékelik.

Az apák üdvözlésére gyakrabban használják a napszakos köszönéseket (vö. *Jó napot!* 15%), és emelkedik a *Dicsértessék!*, *Isten áldja meg!* aránya, főként az idősebb férfiak körében (3%, 7%).

A köszönéspótlók családon belüli elterjedtsége magyarázza a hagyományos közelítő, kapcsolatkezdő és távolodó, kapcsolatzáró köszönési alakok visszaszorulását. Leggyakoribbak azok a formák, amelyek az érkezés vagy a távozás tényére utalnak, vagy érkezéskor, távozáskor hangzanak el: *Azt hittem, ma már nem is látunk!*, *Hát te hol jártál?* *Honnan jössz?* *Jövögetsz?* *Megjöttél?*, *Megjöttem!*, *Mi újság?*, *Na, hát te is megérkeztél?*, *A híred nehogy megelőzzön!*, *Aztán jövök!*, *Ha nem írok, ne válaszoljatok!*, *Vigyázz(on) magadra (magára)!* *Jövök!* *Elmentem!*, *Légy Jó!*, *Maradjatok békében!*, *Mentem!*, *Ne maradj sokáig!*, *Na jó, még beszélünk!*, *Ügyelj magadra!* *Vigyázz magadra!* *Visszajöttem!* Néhány adat a pillanatnyi állapotra utaló kérdésre: *Mit csináltok?*, *Hogy aludtál?*, vagy *Hogy aludtatok?*, *Felkeltél?*

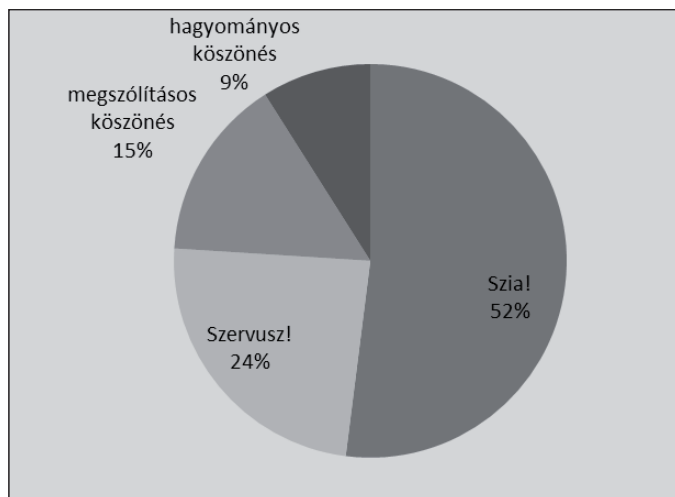
A szülőkhöz intézett köszönési formák használatában nem mutatkoznak nemspecifikus eltérések, ugyanakkor általánosságban elmondható, hogy a hagyományos alakok visszaszorulása és az egyneműsödés itt is kimutatható tendenciaként jelentkezik, akárcsak a megszólítások esetében.

A köszönési stílusok megválasztásában többnyire az életkori sajátosságoknak van jól kimutatható szerepük, de meghatározó jelentőségű az iskolázottság is. A nem hagyományos, újabb keletű formák használata a közép- és felsőfokú iskolai végzettséggel rendelkezők körében elterjedtebb, és ők azok, akik a tegező alakokat is gyakrabban használják a szülők megszólításában. Ez természetesen összefüggésben van a tegezés terjedési tendenciáival.

III.2.3.3. A gyermekhez intézett szülői köszönési formák az általános tegezést mutatják. Itt is igen gyakori a *Szia!* a *Szervusz!* ellenében.

Használatát befolyásoló egyetlen szociológiai tényező az életkor: a fiatalabb szülők köszöntik így gyermekeiket. Ez a forma figyelhető meg a kisgyermekkor szocializációban is.

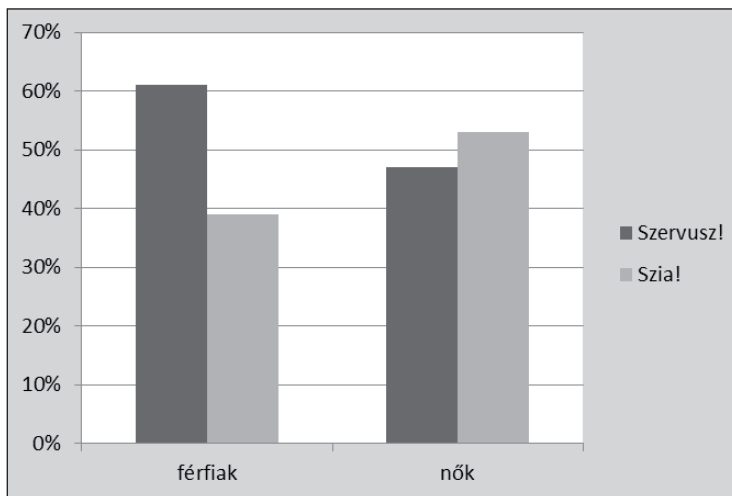
Mindössze két adatközlő számolt be arról, hogy őt *Heló!*-val üdvözli apja. Az idősebb korcsoportokban inkább a *Szervusz!* és alakváltozatai fordulnak elő: *Szerbusz!*, *Szerussz!*, *Szevasz!*, valamint a megszólításos alakok: *Szervusz, fiam/gyermekem!*, *Szervusz, lelkem/lelkecském/aranyom!*. Az idősebbek szóhasználatában előforduló alakok között megvannak még a hagyományos formák is, de ezeknek aránya igen alacsony: *Az Úr áldjon meg!*, *Isten hozott!*, *Maradjatok békében!* *Isten áldjon (álgyon)!* *Mindörökre!* (fogadó köszönésként a *Dicsértessék!*-re). Napszakos köszönésre pedig nem volt adat.

10. ábra

A szülők gyermekeikhez intézett köszönési formáinak százalékos megoszlása

III.2.3.4. A házastársi köszönések túlnyomó részben a *Szervusz!* dominanciáját mutatják. Ezen kívül még előfordul a *Szia!*, de sokkal alacsonyabb arányban és a fiatalabb korcsoportban, főként a nők szóhasználatában. Ezen kívül még használatos a *Puszi!*, *Csók!*, *Helo!*, *Hahó!* *Isten Áldjon/álgyon!*, illetőleg a megszólításos köszönés: *Na, szerussz, Fiam! Szervusz, ... Lelkem, Drá-*

11. ábra

A Szervusz! és a Szia! százalékos megoszlása a házastársak között

gám stb. vagy kedveskedő, egyedi alakok. Alkalmi köszönésként pedig *Adjon Isten részt a szentmiséből!*, amellyel a templomból hazatérő családtag köszönti az otthon maradottakat. A házastársak egymás közt gyakran élnek köszönéspótlókkal: *Na, mit csináltok? (micsináltok), Vigyázz/ügyelj magadra!* Halmozott köszönésekkel: *Szia, szia! Szervusz, szervusz!* stb.

III.2.3.5. A testvérek egymás között használt köszönésformái kizárólag a szolidaritást és a kölcsönösségen alapuló bizalmas viszonyt tükrözik, ebben a relációban kizárólag a rokoni, vérségi kapcsolatnak, az interakció gyakoriságának van szerepe a verbális érintés változatainak megválasztásában, a köszönési szokások is ennek megfelelően alakulnak. A bizalmas viszony az üdvözlési formák változatosságát eredményezi még az idősebb korúak esetében is, a kapcsolat bensőségessége, informális jellege az egyes alakok játékos, érzelmi telítettségű stílusjegyei által jut kifejezésre.

Mivel a legtöbb adatközlő több változatot is megjelölt, nagyobb számú adat feldolgozására adódott alkalom, s a változatosság szinte lehetetlenné tette a statisztikai feldolgozást, mivel egy-egy forma előfordulási aránya annyira alacsony, hogy a teljes mintához képest számbeli aránya alig mutatható ki.

A 14–18 éves korcsoportban a fiúk, lányok által egyaránt használt formák gyakoriságuk sorrendjében: *Szia!/Sziija!, Szevasz!, Szióka!, Heló!, Hi!, Báj-báj!, Agyó!, Ahoj!, Helóka!, Csüsz!, Sziamia!, Halihó!, Csáo!, Sok sikert!, Sok szerencsét!, Kéz- és lábtörést!, Jó légy!* Lányok által használt alakok: *Puszi!, Pussz!, Pusszancs!, Pusz-pusz!, Puszi-puszi!, Puszika!, Pá!, Pá-pá!* Fiúk által preferált formák: *Csál!, Cső!, Üdv!, Adiosz!, Ave!, Aláoszolgálja!, Csákány!, Szasz!*

A 19–40 évesek köszönésformáiban már néhány konform alak is található. Mindkét nemre jellemző alakok: *Szia!/Sziija!, Szervusz!, Szevasz!, Szióka!, Heló!, Légy jó!, Isten veled!*

Nők által használt alakok: *Puszi!, Pussz!, Pusz-pusz!, Puszi-puszi!, Puszika!, Pá!, Pá-pá!, Csóki!, Csókollak!* Férfiak által használt formák: *Salve!, Isten, Isten!, Volt (van) szerencsém!*

41–60 és 60 fölöttieknél mindkét nemre jellemző alakok: *Szervusz!, Isten áldjon!, Szia!, Dicsértessék!, Mindörökké!* Csak a nők körében használatos a *Puszillak!, Puszillak, drágám!* Egyetlen előfordulással reprezentált a *Tiszteletem!* mint kizárólag férfiak között használatos alak.

III.2.3.6. A nagyszülőkhöz intézett köszönési formákra 289 adat világított rá. A leggyakrabban előforduló köszönési mód ebben a relációban is a tegező *Szia!/Szervusz!*; együttes előfordulásuk 35%. Külön-külön: 12, illetve 23%-kal a legnépszerűbb alakok közé tartoznak még a nagyszülőkhöz intézett

üdvözlésformák között is. Ez kiegészül a *Csókollak!* szintén tegező formával (6%). A nagyszülők tegezésének megszólításokból kirajzolódó számaránya 48%, a két számadat közötti eltérés nagy valószínűséggel abból adódik, hogy a tegezés és a tegező köszönési formák használata között nincs szoros összefüggés, különösen az unoka–nagyszülő kapcsolatban. Ezt a feltételezést megerősítik az interjúk adatai is.

A nemtegező formák gyakoriságuk szerint: *Csókolom!* (26%), *Jó napot!* (14%), *Kezit csókolom!* (8%), *Kezét csókolom* (6%), *Isten áldja meg!* (6%), *Dicsértessék!* (5%).

A számarányokból levonható következtetés, hogy a tradicionális alakok még a nagyszülők köszöntési formáiból is kiszorulni látszanak, helyüket átveszik az általánosan használt alakok. A nagyszülők iránti érzelmi viszonyulás a köszönéspótló formákban és a megszólításos köszönésekben is megnyilvánul, s ezzel némiképp személyesebbé válik az egyébként semleges alak. Ebben a relációban az egyes köszönési stílusok használata elsősorban az életkorral van összefüggésben, de szerepe van a lakhelynek, kisebb mértékben pedig a nemnek.

A **dédszülők**hez intézett köszönések szinte kivétel nélkül magázó formák, ebben a kapcsolatban leginkább a *Csókolom!* (61%), *Jó napot!* (9%), *Kezit csókolom!* (16%), *Kezét csókolom!* (4%), *Isten áldja meg!* (5%), *Dicsértessék!* (5%).

III.2.3.7. A nagyszülők egymás közt is igen gyakran használják a *Szervusz!*-t (91%). Ez összefügg azzal, hogy a házastársak közötti tegeződés még idős korban is általános. Néhány esetben előfordul a *Isten áldjon (meg)!* (5%), és a *Dicsértessék!* (4%).

III.2.3.8. A nagyszülőknek unokaikkal való érintkezésében a *Szervusz!* a leggyakoribb köszönési mód. Változatossá és érzelmileg telítetté teszik a hozzá kapcsolódó megszólítások, a keresztnévek, becézett keresztnévek és a becenevek, de szép számmal találunk rokon megszólítást: *kis unokám, drága unokám, fiam, leánykám*, valamint becéző, kedveskedő formákat: *angyalkám, szívecském* stb. Az idősebb korúak kapcsolattartásában használják napszakos köszönéseket, de csak megszólítással, valamint a hagyományos üdvözléseket: *Mindörökké!, Tégedet, es fiam!* (vö. áldjon meg), *Isten megáldjon! Isten veled! Isten hozott!* stb.

III.2.3.9. Az anyós, após, vagyis a házastársak szüleivel szemben használt köszönési módok a kapcsolat jellegéből adódóan a formális-tradicionális stílus családon belüli megjelenését mutatják. A köszönési formák megválasztása a viszony minőségének függvénye. A házastárs szüleivel való érintkezés sok esetben csak a kölcsönös tiszteleten alapul, távolságtartó, hiányzik belőle a bi-

zalmasság, s ennek megfelelően az esetek nagy többségében az aszimmetrikus tegezés vagy a szimmetrikus nemtegezés jellemzi; ebben a relációban nem az életkornak van kizárólagos szerepe a tiszteleti formák megválasztásában, hanem a kapcsolatminőségnek. A vizsgálatba bevont három korcsoportban 178 adatközlőtől származnak adatok. A 19–40 évesek csoportja értelemszerűen kevesebb adattal reprezentált, a csoporton belüli teljes mintának fele. A preferált köszönési formák az após esetében a napszakos köszönések: *Jó napot!* (42%), *Jó napot kívánok!* (26%), *Isten áldja meg!* (11%), *Dicsértessék!* (4%). Viszonylag magas előfordulási aránya van a *Csókolom!* (7%), és a *Kezét/Kezít csókolom!* (6%) formáknak, jöllehet ezeket inkább nők használják, és túlnyomórészt urbánus környezetben.

Az anyósokhoz intézett köszönési szokások inkább a *Csókolom!* (39%) *Kezét/Kezít csókolom!* (19%) dominanciáját mutatják, ez jóval magasabb előfordulás, mint az após esetében, a további alakok: *Jó napot!* (17%), *Jó napot kívánok!* (11%), *Isten áldja meg!* (10%), *Dicsértessék!* (3%). A számadatok összevetéséből világosan látszik, hogy gyakorlatilag a két köszönési stílus kétféle alakváltozata a leggyakoribb, ezeknek használatát és előfordulási eltéréseit a nem (ki köszön kinek) határozza meg. Az egyes alakok választásában szerepe van a kornak és a lakóhelynek is: a tradicionális és egyházi jellegű formákat a falun élők használják. Mindkét relációban előfordul a tegező alak is, az apóst az adatközlők 4%-a, az anyóst pedig 2%-a köszönti *Szervusz!*-szal. Érdekes, hogy a tömegköszönéssé vált *Szia!* itt egyáltalán nem szerepel. Ez magyarázható az életkori sajátosságokkal is, de legfőként az interakcióban megnyilvánuló tiszteleti fokkal. A házastársak szüleivel való kapcsolatokban jellemző aszimmetrikus tegezés dominanciájának eredményeképpen a **vők és menyek köszöntésére** általában a *Szervusz! / Szevasz!*, önmagában vagy megszólításos köszönésként használatos. Ez a stílus az urbánus környezetben élők 98%-ának a választása, falusi körülmények között 70% használja. A további előfordulások: *Jó napot!* (12%), *Jó napot kívánok!* (2%), *Isten áldja meg!* (12%), *Mindörökké!* (4%); utóbbival főként az idősebbek élnek.

III.2.3.10. A nagybácsik, nagynénik, keresztszülők, távolabbi rokonok a családi kapcsolathálózat távolabbi pontjain helyezkednek el, a velük folytatott társas interakció ritkább, alkalomhoz kötöttebb, s ennek következményeként a kapcsolat is általában távolságtartóbb, formálisabb.

Roger Brown (1975: 361) a státus és a szolidaritás normája mellett említi az alternatív szolidaritás normáját, amely a fatikus viselkedés szabályozásában a partnerek státusa helyett a közöttük levő kapcsolat intimitását veszi figyelembe,

és a formális udvariassági alakok alkalmazását írja elő minden olyan személlyel szemben, akivel a beszélő nincs intim viszonyban. De ugyanez a norma szabályozza az informális, családi forma választását azokban az esetekben, amikor az interakcióban lévő felek között a viszony intim, bizalmas, közeli.

A távolabbi rokonok közötti kapcsolatrelációkban az alternatív szolidaritás normája hozza működésbe azokat a tényezőket, amelyek a kapcsolatra irányuló nyelvi viselkedésben a választást befolyásolják. Nagy szerepe van a választásban az interakció gyakoriságának, s ezzel összefüggésben az intimitás fokának. Ugyanebben a kapcsolati relációban nem elhanyagolható tényező az életkor sem, amely végső soron az előbbiekkal szoros összefüggésben határozza meg a kapcsolat jellegét. A korban egymáshoz közel állók között gyakoribb az interakció, s ezzel egyenes arányban növekszik a bizalmassági mutató is. Különösen érvényes ez a nagybácsikkal, nagynénikkel keresztszülőkkel való érintkezésre, a fiatalabb, korban egymáshoz közel állók kapcsolatát többnyire az általános tegezés, míg a korban egymástól távolabbiakat az aszimmetrikus nemtegezés jellemzi.

A köszönési formák megválasztása a tegező–nemtegező relációnak megfelelően történik. A reláció minősége pedig itt első sorban az életkor függvényében változik: a fiatalabb korúaknál gyakoribbak a tegező alakok, míg ezeknek aránya az idősebb generáció körében csökken. Általában elmondható, hogy ezekben a rokoni relációkban sokkal kisebb mértékű a tegezés, mint a közelebbi rokoni kapcsolatokban. Bár az általános tegezés tendenciái itt is megmutatkoznak, a szülőkkel és nagyszülőkkel szemben itt jelentősen csökken a szolidaritáson alapuló kapcsolatot jelző alakok aránya. Ez a jelenség egyébként a megszólítások megoszlásában is kimutatható.

A köszönési stílusok megválasztásában szerepe van továbbá a lakhelynek: a falusi környezetben élők gyakrabban használnak nemtegező alakokat, mint a városiak. A tradicionális-formális köszönések előfordulása is falun gyakoribb. A tegező alakok nagyobb formaváltozatosságot mutatnak, mint a többi rokoni relációban. Itt a *Szia!* és *Szervusz!* mellett előfordulnak még: *Csók!*, *Csó-kollak!*, *Heló!*, *Helóka!*, *Szióka!*, *Sziaka!*, *Puszi!*, *Puszillak!*, *Öllelek!*.

A nemtegező formák között a *Csókolom!* található az első helyen, majd a napszakos köszönések és a tradicionális alakok és a *Viszontlátásra!*, amely kapcsolatzáró forma a családi viszonylatokon belül csak itt jelentkezett.

A nagybácsik, nagynénik köszönési formái között több tegező alakot találunk, különösen a fiatalabb korcsoportok körében. Közelebb állnak a szűkebb családhoz, tehát a velük tartott kapcsolat is intimebb, ezen kívül közelebb

állnak a szülőkhöz életkorban is, s ez együtt indokolja a lazább, informálisabb stílust. A keresztszülőkhöz intézett köszönési módok már formálisabbak.

III.2.3.11. Ebben a kapcsolati rendszerben a **gyermekhez, keresztyermekhez** intézett köszönések a kizárólag a tegző formák, s ezen belül is leggyakoribb a *Szia!*, *Szervusz!*, *Heló!*, *Helóka!*, *Szióka!*, *Sziacska!*, *Sziaka!*. Többen is megjelölik a *Na* társalgásszervező, akarati mondatszót: *Na, szia!* Ez az alakváltozat meglehetősen terjedőben van a székelyföldi beszélt nyelvben, a *Sziá!*-val kapcsolatos adatoknak mintegy 21%-a ezt a formát rögzíti, különösen a fiataloknál, és a hozzájuk intézett köszönések esetében.

III.2.3.12. A **távolabbi rokonok** üdvözlése szintén a kapcsolat minősége szerint alakul, ebben a relációban sokkal több a formális jegy, a köszönési sorrend inkább a konform-tradicionális formák használatát diktálja. Ebben a viszonylattípusban gyakrabban előforduló formák mind találkozáskor mind távozáskor a *Jó napot kívánok!*, (37%) *Jó napot!* (18%) és a *Viszontlátásra!* (csak távozáskor 29%), *Szervusz!* (16%).

III.3. MEGSZÓLÍTÁSOK, KÖSZÖNÉSEK A BIZALMAS, BARÁTI VISZONYLATOKBAN

III.3.1.1. A társadalmi csoportok az egyén szempontjából koncentrikusan rendeződnek, a primer csoportok direktebb, a szekunder csoportok pedig közvetettebb módon kapcsolódnak az egyénhez, rendszerint a primer egységek révén vagy azokkal építik magukba az egyént, s ily módon az egyes csoportok hatásait is közvetítik az egyén felé.

A lehetséges nyelvhasználati szinterek közül a nyilvánossági fokozat szerint a barátság közvetlenül a család (mint csoport) után következő, még elsődleges, primer formáció, az a közösség, amelyben az egyéneket szoros érzelmi szálak fűzik össze, és amelynek a szocializáció szempontjából igen jelentős szerepe van. A barátságot a szociálpszichológia általában olyan kapcsolatnak tekinti, amelyre az egymást többé-kevésbé egyenlőnek tekintő emberek közti vonzódás, kölcsönösség és elkötelezettség jellemző. A szocializáció szempontjából is fontos kapcsolat: a gyerek elsajátíthatja és tökéletesítheti a kommunikáció, az együttműködés és a társadalmi csoportokba történő belépési képesség alapvető társas készségeit, és modellként szolgál az élet későbbi szakaszaiban kialakuló, bizalmon alapuló, intim relációknak.

A barátság kialakulásának egyik fő meghatározója a közelség, a közös alapon végzett tevékenység, az egymásra irányuló kommunikáció, a kölcsönös bizalom. Ez a kapcsolat leggyakrabban diádikus, ennek ellenére ugyanúgy jellemzi a dominancia-megoszlás, a tagok közötti szereposztás, mint a nagyobb csoportot. Baráti, bizalmas viszonylatok létrejöhetnek a tanintézményekben, a közvetlen lakókörnyezetben, munkahelyen, de ez csak részben befolyásolja a kapcsolat bizalmasságát.

III.3.1.2. A privát, intim jellegből adódóan a baráti relációkban a fatikus kommunikáció is sajátos módon realizálódik, a kapcsolatra utaló nyelvi elemek változatosabbak a szimmetrikus viszonynak megfelelően. Az önfeltárátkozás, a bensőségeség a becenevek, a keresztnév-használat tekintetében is változatos-ságot eredményez: „a nagyobb mérvű intimitás összetettebb és változatosabb diádikus kapcsolatokra vezet a beszélők között, melyet a beszélők áltál fejezhetnek ki, hogy a megszólítási változatok nagyobb készletéből válogatnak (...) a viszonylag gyakoribb interakció valamennyi rendszerben változatosabb megszólításokban jut kifejezésre” (Ervin-Tripp 2001: 514).

A baráti kapcsolatokban megvalósuló fatikus kommunikációt két relációban vizsgálhatjuk: a személyes, direkt baráti kapcsolatban, valamint a családtagok barátaihoz való viszonyulásban, vagyis a közvetett/közvetített baráti kapcsolatokban.

III.3.2.1. A vizsgálat a teljes minta alapján történt, az adatközlőknek teljes megnyilatkozásaiból nyert adatokkal, indirekt kérdezősi módszerrel.

A személyes baráti viszonylatban a kapcsolatra utaló **személyjeles** nyelvi elemek a nagyrészt a szolidaritást jelenítik meg: a tegező viszonyt, kortól függetlenül, mindkét nem esetében. A 60 fölötti adatközlők körében azonban négy adatközlő vallotta azt, hogy legjobb barátjával nincs tegező kapcsolatban, s ugyanez két interjúalany vallomásaiban is megjelenik. Itt a viszony szimmetrikus nemtegező; kizárólag a *maga* megszólító névmás használatáról számoltak be a megkérdezettek, mert azt bensőségebbnek tartották minden más nemtegező formánál, különösképpen az *ön* távolságtartó alaknál.

Az anonim relációkból barátsággá alakuló kapcsolatokban, a tegeződésre való átváltás az első lépés a szorosabb viszony kialakulásához. Megfigyelések szerint a tegeződő relációkban is előfordul időnként a magázódás, de ez kizárólag a játék, az ironia kedvéért történő rendhagyó nyelvi érintésként.

A **vokatívuszi** megszólítások közül legtipikusabb a becézett keresztnév-használat, amely minden korcsoportban a legdominánsabb kapcsolatra utaló

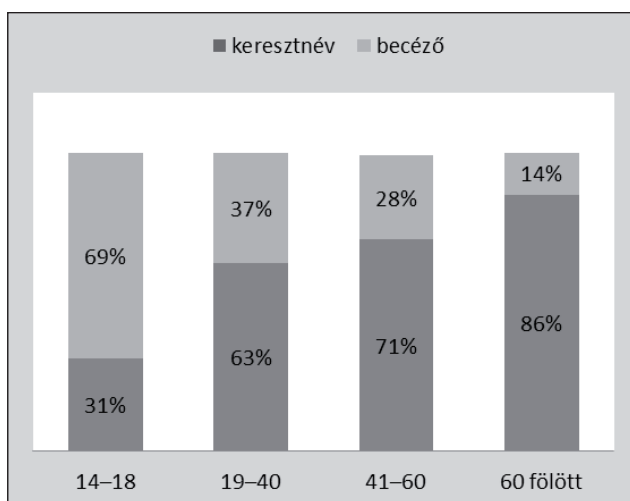
elem, ezt követi sorrendben a keresztnév, a becenevek, valamint a nonkonform, szlenges változatok.

A gyerekek egymás közötti megszólításában már differenciáltabb a kép, amennyiben ők nagy számban használják a ragadványneveket, a diáknyelvi stílusnak megfelelő névváltozatokat, szlenges kifejezéseket. Ezek a csoportnyelvi kifejezések magukon viselik a diáknyelv játékos szóalkotásának minden leleményét, amellyel a saját csoporthoz tartozás szándéka kifejeződik.

Az életkor előrehaladásával változik a kép: az idősebbek nyelvében már sokkal kevesebb becéző vokatívuszi elem található.

A nemek szerinti differenciáltság azt mutatja, hogy a férfiak kevesebb becéző alakot használnak a nőknel, de a becézett keresztnévi formák az ő nyelvhasználatukban is dominánsan megtalálhatók (*Karcsi, Laci, Pisti, Jenci* stb.), gyakrabban élnek szerepfőnevekkel: *barátom, haver, édes barátom, haverkám, komám, ember, ecsém* (vö. öcsém), *öregem* stb.

A nők körében az ilyen fajta megszólítások ritkábban fordulnak elő, kivéve a *barátném* alakot, amelyet több adatközlő is megjelölt. Itt nagyobb hangsúllyal vannak jelen az érzelmi töltetű kifejezések: *lelkem, lelkecském, szívem, szívi, szívikém*, valamint azok a keresztnévi becézések, amelyeket ritkábban használ a környezet: *Katka, Katyusa, Ircike, Ancsi* stb. vagy a birtokos személyes formák: *Katikám, Zsuzsám, Erzsikém* stb.

12. ábra

A keresztnévi és becéző nominális formák megoszlása korcsoportok szerint a baráti viszonylatokban

III.3.2.2. A közvetett, illetőleg közvetített baráti kapcsolatok esetében az a tapasztalat, hogy egy bizonyos életkorig a gyerekek barátait a szülők tegezik, és úgy szólítják meg, amint azt a gyerekeiktől hallják. Ez az élekor előrehaladásával azonban egyre inkább átvált formális kapcsolatba, a kritikus életkori határ a megszólított esetében 25–30 év.

A gyerekek részéről is hasonló jelenség figyelhető meg: a kisgyermekek többnyire azt a megszólítási formát használják szüleik barátaival szemben, amit a környezetüktől hallanak, később, a szocializáció előrehaladottabb fázisában már formálisabb megszólításokkal élnek, kivéve azokat az eseteket, amikor a megszólított lehetővé teszi a tegeződést, vagyis felajánlja azt: *Szüleim barátait inkább magázom, de vannak, akiket tegezek, mert azt mondták, hogy ők még nem olyan öregek, hogy magázzam.* (N-1-v) *Inkább tegezem őket, mert így könnyebb, de ezért nem haraguszna.* (F-1-v)

Az adatok azt bizonyítják, hogy a szülők barátainak tegezése sokkal gyakoribb városban, mint falun. A falusi adatközlőknek csak 8%-a jelölte meg, hogy tegezi a szüleikhez közel álló felnőtteket; az iskolai végzettségnek is befolyásoló szerepe van: a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők hajlamosabban a szimmetrikus viszony kezdeményezésére.

III.3.3.1. A köszönési stílusok baráti relációkban szintén a kapcsolat bensőségességére utalnak. A direkt baráti viszonylatokban szinte kizárólagosan a tegező köszönési forma terjedt el, az interjúalanyok bevallása szerint azonban „nem törvényszerű, hogy az ember a barátjának, akivel tegező viszonyban van, Szervusz!-t köszönjön.” (F-4-v-F) Ez az adatközlő a következő formákat sorolta fel: *Adjon Isten!, Tiszteletem!.* A tegeződő viszony tehát nem zárja ki a nemtegező köszönési módok használatát sem, jóllehet csak igen szűk körben figyelhető meg a jelenség.

A köszönési stílusok megválasztásában az életkori sajátosságoknak van nagy szerepe. A fiatalabb korcsoportok körében ugyanis igen népszerűek a korcsoportnak megfelelő nonkonform alakok, míg az idősebbek inkább a hagyományos formák mellett maradnak. Ugyanakkor itt már jelentkeznek a nemspecifikus eltérések is: a férfiak egymás közt, nők egymás közt eltérő alakokat is használnak.

A **gyermekek, fiatalok** köszönési szokásait illetően tehát a tegező, nonkonform alakok előfordulása magasabb. A hagyományos, gyakran az életkori sajátosságoknak és a kapcsolatnak is inadekvát formák: *Alázatos szolgája!, Tiszteletem!, Hódolatom!* stb. a játékoságot tükrözik. A fiatalok körében leggyakoribb köszönés a: *Szia!*, előfordulási gyakoriságuk szerint pedig a: *Csao!, Na,*

Szia! Csákány! Na, csá! Cső! Heló! Szász! Szassz! Puszi! Sziamia! Háj! Ezeket a formákat mind érkezéskor, mind pedig távozáskor használják. Csak távozáskor használt formát az adatközlők nem rögzítettek, de itt gyakoribbak a köszönéspótlók: *Aztán híuj! Még beszélünk! Légy jó! Kellemes délutánt, Jó kajázást! Ügyelj magadra! Legyetek jók, ha tudtok!* Találkozáskor: *Na, mi a pálya? Mizújs? Mizu?*⁶⁶ *Mi a dörgés? Mi a hézag? Hogy ityeg a fityeg?*

Az idősebb korúak baráti relációjában a *Szervusz! Szia!* használata a leggyakoribb, de árnyalja a képet, hogy nemek szerint különböző alakok használatosak.

Férfiak nőkhoz intézett köszönései között találjuk például a *Kezét (kezit) csókolom! Kezicsókolom! Kézcsókom! Kezedet Csókolom! Csókolom a kezedet! Csókollak!* alakváltozatokat is, ritkábban a napszakos köszönéseket. A nőknek erre adott válaszköszönése rendszerint a *Szervusz!*, vagy a *Szia!*, a *napszakos köszönések*, ritkábban a *Puszillak!*, vagy a *Pál!*, jöllehet, ebben a viszonylatban ez a forma csak egy adatközlőnél fordult elő, használata tehát értelmezhető játékos szándékúnak is. Ezek a köszönési stílusok a középkorúaknál fordulnak elő leginkább, valamint a 60 fölötti korcsoportban, és túlnyomórészt városi környezetben. A falusi adatközlők is inkább a *Szervusz!*-t preferálják ebben a kapcsolatban. A napszakos köszönésre kevesebb adatot tartalmaztak a kérdőívek: az idősebb korosztály körében az *Adjon Isten!* is használatos, bár baráti viszonylatokban ez jóval ritkább.

A **férfiak egymás közötti** köszönésében is gyakori a *Szervusz!*, *Szerussz!*. Itt a *Szia!* csak szórványosan (7%) fordul elő. A korban egymástól távolabb levők gyakran üdvözlik egymást megszólításos köszönéssel, ahol a megszólításban ott van a korkülönbséget jelző tiszteleti utalás: *Szervusz, Pista bácsi/bátyám*. A megszólításos köszönési formák előfordulási aránya egyébként is igen magas: az adatközlők 32%-a jelölte meg ezt a változatot. A megszólítások között többnyire névelemű alakok vannak, de előfordulnak szerepfőnevek, sőt foglalkozást, rangot jelölők is: *Szervusz, haver, barátom, édes barátom, tanár úr! doktor úr, dokikám!* stb. A férfi–férfi köszönések közül barátok között ritkábban, távolabbi kapcsolatokban annál gyakoribb a *Tiszteletem!*, *Alászolgálja!*, *Adj Isten!* is. A köszönéspótlók közül kapcsolatkezdő helyzetben: *Mi újság? Merre, merre?, Hát hol jársz, hé!, Hova mész/mensz? Merre jártál?*; kapcsolatzáráskor: *Gyertek/jertek hozzánk/hezzánk/nálunk!, Tërz bé hozzánk/hezzánk/nálunk, ha arra jársz!*

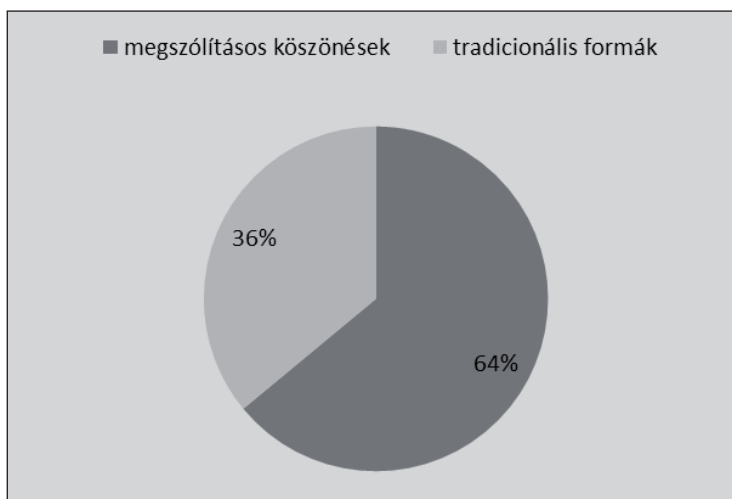
A **nők egymás közötti** köszöntésében nagyon gyakoriak a megszólításos formák.

⁶⁶ Ez a forma különösen az utóbbi két évben, Fluor Tomi tini sztár elhíresült dalszövege óta.

A megszólítás rendszerint névelemű, birtokos személyjeles vagy jeltelen, többnyire a keresztnév becézett változata. A köszöntés az esetek nagy többségében *Szervusz!*, de a nők nagyobb arányban élnek a *Szia!* változattal is. Mindkét alakot használják férfiakkal szemben, akárcsak a *Heló!-t*. Utóbbi előfordulása 13%

Az egymást köszöntő formák között a *Szia!*, *Szervusz!* mellett használatos a *Puszi!*, *Puszillak!*, *Puszikállak!*, *Pá-pá!*, *Csókkollak!*, és a megjelenésre vagy a találkozás tényére utaló kijelentések, köszönéspótlók: *Milyen jól nézel ki!*, *Jó, hogy jössz!*, *De jó, hogy találkoztunk!*, *Hova voltál elveszve?*

Általában elmondható, hogy az üdvözlési formák megválasztásában meghatározó jelentőségű tényező a lakhely, az életkor és az iskolai végzettség. Urbánus viszonylatban az egymást üdvözlők nyelvhasználatában gyakoribbak a polgári jellegű alakváltozatok, a bizalmasabb stílusváltozatot képviselő formák, a megszólításos köszöntések. Falusi viszonylatban az egyszerűbb, érzelmileg semlegesebb formákat használják. Itt férfiaknál, nőknél egyaránt előfordul az *Adj Isten!*, *Isten Áldjon!*, jóllehet nagyon alacsony arányban.

13. ábra

A megszólításos formák előfordulása a nők üdvözlési szokásaiban

Az életkori sajátosságok annyiban befolyásolják a köszönésválasztást, hogy a fiatalabbak gyakrabban élnek a nonkonform alakváltozatokkal, az érzelmileg telítettebb formákkal, az idősebbek körében a hagyományos és a semleges ala-

kok dominanciája figyelhető meg. A magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők között pedig megnő a lazább, kötetlenebb formák aránya.

III.3.3.2. A családtagok által közvetített baráti kapcsolatokban a köszönési szokások ugyanazt a kapcsolatminőséget tükrözik, mint a megszólítások is: a felnőttek gyerekeik barátainak köszöntésében a tegező *Szervusz!*, *Szia!* alakokat használják mindaddig, amíg ez az életkor által indokolt. Az esetek nagy többségében más interakció nem is jön létre közöttük, mint a köszönés. A gyerek barátai a szülőknek általában *Csókolom!*-mal válaszolnak.

Az interjúalanyok közlései azonban ráirányítják a figyelmet arra a jelenségre is, amikor a fatikus kommunikációban zavar keletkezik különösen a különböző neműek verbális interakcióiban: a felnőtt kor határán álló barátnő zavarban van, amikor köszönnie kell a családfőnek, akinek már nem illik a *Csókolom!*, *Kezét csókolom!*, de a napszakos forma használatát is bizonytalan-ság veszi körül. A köszönés elkerülésére ilyenkor használatos köszönéspótlók: *Hogy tetszik lenni?*, *Mit tetszik csinálni?*, *Pista itthon van?* kérdések szolgálnak, vagy a nonverbális kommunikáció: biccentés vagy: „*mormogok valamit a fogaim között.*” (N-1-v)

Általánosan azonban a napszakos köszönési módok fordulnak elő, az anyák köszöntésében pedig a *Csókolom!*, *Kezét csókolom!*, a szülők részéről pedig a napszakos formák.

A gyermekek szülei barátainak köszöntésében leggyakrabban a *Csókolom!* felnőtteknek kijáró alakot használják vagy a napszakos alakokat, tegező viszonylat esetén leggyakoribbak: *Szervusz!*, *Szia!*, *Heló!*.

III.4. MEGSZÓLÍTÁSOK, KÖSZÖNÉSEK AZ ISKOLÁBAN

III.4.1.1. A gondolkodás fejlődésének első, átmeneti időszaka, amely ket-tő, és hétesztendő kor közé esik, Piaget (1961) szerint az egocentrikus gondolkodás ideje. Fejlődése során a gyermek fokozatosan ismeri fel azt a tényt, hogy más emberek gondolatai, nézőpontjai nem azonosak az övével, és rájön arra, hogy ő maga a környezetének szociális objektuma. Ettől kezdve gondolkodása fokozatosan célirányítottá, vagyis szociálissá válik: értékrendje, döntései, álláspontjai, gondolatai tartalmazzák a környezetében élők szempontjait.

A kognitív, művelti szintű gondolkodás kialakulásában Piaget nagy szerepet tulajdonít az interperszonális kapcsolatoknak, a szociális, és morális szfé-

rának, a szociális tapasztalatoknak. Ez az a korszak, amikor a gyermek iskolás korba kerül, s bár korábban, az óvodai oktatásban is tapasztalhatta a kortárs-csoportba való tartozás különféle hatásait, ekkor kitágul előtte a világ, a perszonális viszonyok szélesebb skálája. Ebben a periódusban alapozódik meg a kapcsolatteremtő önreprezentációs tudása, amely elvezet majd a szimbolikus reprezentatív gondolkodáshoz.

Kétségtől, a szerepátvétel alapvető fontosságú mechanizmusa az egyén közösségi viselkedésében, ennek segítségével érthető meg, és látható előre mások viselkedése, ez segít hozzá a pragmatikai tudás kialakulásához. Az iskolának ilyen értelemben a szocializációban betöltött funkciója, hogy sokkal pontosabb modellje a felnőtt társadalomnak, mint a család: sokkal több szereprelációt mutat fel annál. A gyerek számára az apa és anya pozíciója saját személyéhez viszonyítva másodlagos, ám a pedagógus esetében fordított a helyzet: a pozíció válik elsődlegessé, tehát a perszonális azonosulás mellett a gyermek megismeri a pozicionális azonosulást is. A tanári státus önmagában is tekintélyt képvisel, a gyerekeknek ezt el kell fogadnia az iskola érték- és normarendjével együtt. Mindehhez még hozzájárul a gyermekcsoportban elfoglalt hely, és az ebből származó különféle szerepkörök betöltésének lehetősége.

A gyermekcsoportoknak sajátos törvényeik, összetartó szabályaik vannak, az egyénnek pedig ezekhez alkalmazkodnia kell, hisz idejének legnagyobb részét tölti ezekben a közösségekben. A csoportba való tartozás alakítja önértékelését, önképét, a pozitív énkép és a jó önértékelés növeli a gyermek esélyeit arra, hogy tekintélyt szerezzen a kortársközösségben. A szocializáció szempontjából nem lényegtelen az a tény sem, hogy a gyermek nemcsak egy kortárs csoportnak lehet tagja, hanem egyszerre többnek is, és alkalmazkodnia kell mindegyik szabályrendszeréhez.

Az iskolai szocializáció egyik tényezője a pedagógus, a másik pedig az iskolai osztály, a korcsoport mint társas közeg. Az iskola tulajdonképpen formális csoport, mely független az egyén akaratától, de ezen a formális csoporton belül megindul az informális csoportok képződése, kialakulnak a személyes barátságok, amelyek már az egyén szabad választásának alapján kötődnek.

A tanintézmény más közlési helyzeteket állít az egyén számára, mint a család és az informális közösségek, a helyzetek kívánta közlési szabályokat pedig meg kell tanulni: „A mindennapok nyelviségébe a kisgyermek eléggé könnyen nő bele. Csak a magasabb szint nehéz, ott sok mindent hozzá kell tanulnia, sőt sok mindent újra. Az ösztönösen használt szabályokat tudatosítani, az értékárnyalatokat felismerni és tekintetbe venni bizony nem könnyű dolog” (Deme 1978: 65).

III.4.1.2. Az iskolai fatikus nyelvhasználat vizsgálatát illetően két viszonylattípust célszerű elkülöníteni: pedagógus–diák különrangú kapcsolatát (vö. Domonkosi 2002: 113), valamint a kortárscsoportban létező egyenrangú kapcsolatokat.

Ehhez a vizsgálathoz összesen 285 iskoláskorú értékelhető nyelvi adatai szolgáltak, ebből 204 adat a megszólításokra, 81 adat pedig a köszönésekre vonatkozott. A felnőtt korú adatközlők visszaemlékezései, tudása is részét képezte a vizsgálatnak (250 + 229), ugyanis érdekesnek tűnt, hogy az ők egykori iskolai fatikus nyelvhasználata mennyiben tér el a mai iskoláskorú gyerekek nyelvhasználatától. A 41–60 és 60 fölötti korosztály esetében azt tételeztem fel, hogy a válaszokban megjelennek az előző politikai rendszer szervezeti megszólítási formái: a *tanár elvtárs*, *tanár elvtársnő*, ezzel szemben ezekre viszonylag kevés adat érkezett, ami azt bizonyítja, hogy: egyrészt a megkérdezettek tudatában összemosódnak a különböző életszakaszokból származó emlékek,⁶⁷ másrészt pedig elképzelhető, hogy ezekhez az alakokhoz az előző, totalitárius rezsim rossz emlékei tapadnak, a ma válaszaiban pedig a hozzájuk kapcsolódó attitűd is megnyilvánul.

A megkérdezetteknek ezúttal is teljes megnyilatkozásokban kellett választ adniuk arra, hogy adott helyzetben hogyan szólítják/szólították általános és középiskolai tanáraikat, az iskola pozícióban levő pedagógusait, valamint az iskolai személyzetet.

A kérdőív külön rákérdezett arra is, hogy miként használják a kapcsolati formákat nők és férfiak, illetve hogyan az idősebb és fiatalabb pedagógusok esetében. Külön kérdések vonatkoztak az elemi, általános iskolai és középiskolai pedagógusokra is.

A tegezés-nemtegezés viszonylatain kívül inkább a nemtegező formák megoszlására voltam kíváncsi, a nominális formákra, valamint az iskolai kapcsolatrelációkban használt köszönési stílusokra.

III.4.2.1. Az iskola kapcsolatrelációkban is megmutatkozó hierarchikus rendjének megfelelően a személyjeles/ragos megszólítási alakokban megmutatkozó tegező-nemtegező formák közül minden esetben a nemtegező alakok teljes körű használata érvényes.

Az elemi oktatásban tanító pedagógusokat is magázzák a gyerekek, bár a tanítók elmondása szerint a gyerekek első osztályba kerülésekor ez nem min-

⁶⁷ „Ahogy a korral előrehaladva egymásra rakódnak a különböző életszakaszokból egymásra rakódó emléknymok, úgy veszt élességéből egy-egy konkrét időszakra vonatkozóan a retrospektív felidézés.” (Angelusz–Tardos 2003. 304).

dig teljes körű és természetes: az elsősök kb. 6–10%-a még téveszt, de ez rövid időn belül stabilizálódik. A székelyföldi iskolákban egyáltalán nem igazolódott vissza az, amit Deme László a 90-es évek tegeződő tendenciáiról megjegyzett, hogy egyes tanintézmények azáltal hirdetik intézményük demokratikus szellemiségét, hogy megengedik a gyerekeknek a pedagógus tegezését. (Deme–Grétsy–Wacha 1999: 77).⁶⁸

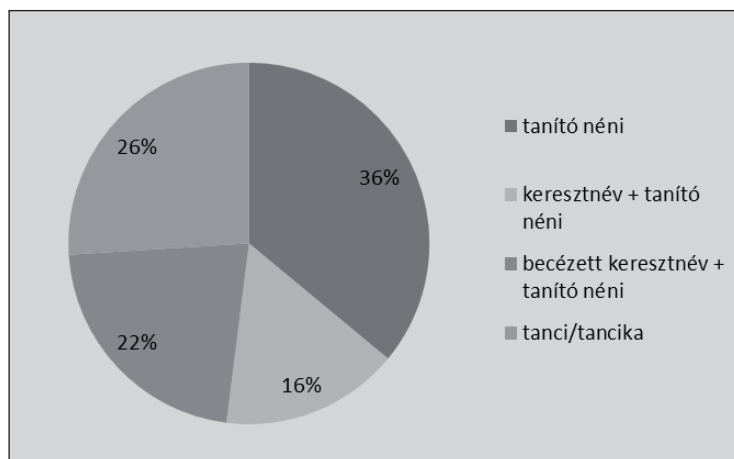
III.4.2.2. A nemtegező formák használatában a nominális, vokatívuszi megszólításokon kívül, jóllehet sokkal alacsonyabb előfordulással, megjelennek a magázó névmások is. Az elemi tagozatos gyerekeknek erre vonatkozó megszólítási szokásairól részben a próbafelmérésből (98 adatközlő), részben pedig a tanítónők elmondásából kaptam információkat. Az adatok egybehangzón bizonyítják, hogy a gyerekek 92%-a a tetszikelést használja, vagy önálló formában vagy pedig a vokatívuszi megszólítással együtt: *Tessék megnézni a füzetemet! Tanító néni, tessék megnézni a füzetemet/tessék szíves megnézni a füzetemet/tessék szíves lenni megnézni a füzetemet!* formák közül mindenik használatos. Ez egybehangzik a Domonkosi megfigyelésével, miszerint: „a gyerekeket nem zavarja a tetszikelő formák bonyolultsága, nehézkessége, grammatikai értelmetlensége. 14–15 éves korig általánosnak tartható az a vélemény, hogy ezzel a fogalmazásmóddal elkerülük a felnőttek megsértését” (2002: 117). Az elemi tagozat felsőbb osztályaiban már előfordulnak a foglalkozásnévvel való névmáskeléses szerkezetek. Önözésre ebben a korosztályban nincsenek adatok.

III.4.2.3. A gyerekek tegezése az osztálytanító részéről általános, de a parancsoló módú megszólításokban nagyon gyakoriak a tetszikelő magázó szerkezetek mind az egyénenkénti, mind pedig a globális megszólításban: *Tessék kimenni szünetre!/tessék beadni a dolgozatokat!, Nyissa ki a füzetét!* vagy a személytelen formák, többnyire vezényszavakban: *Leülni/felállni!*, illetőleg a névemlítéses szerkezetek: *Kovács Péter hozza ki az ellenőrzőjét! Jancsi törölje le a táblát!* további nominális alakzatok: *Kisasszony..., Ifjú hölgy..., Fiatalember, hozza ki a füzetét!* Szintén a tanári utasítások nyelvére jellemző a többes szám első személyű igei személyrag használata többes szám második személyű alanyra vonatkozóan: *Nyissuk ki a füzteket.../Vegyük elő a házileckét!*

III.4.2.4. Az általános iskolások pedagógushoz intézett nominális megszólításai között ma leggyakrabban használt formák a *tanító néni/bácsi*, keresztnévvel vagy anélkül, valamint a *tancitancika*. Utóbbi a férfitanítók megszólításában is, de keresztnévvel együtt és *-ka*, *-ke* kicsinyítő képző nélkül:

⁶⁸ Jóllehet, az alternatív pedagógiai modellt követő iskolákban (Waldorf, Step by Step) nem végeztem vizsgálatokat.

Barna tanci, Misi tanci. A kicsinyítő képzős változatok csak a tanítónők megszólítására használatosak, névelemmel vagy anélkül: *Klárika tanci, Erzsébet tancika*, annak megfelelően, hogy a pedagógus megszólításában mit használ a környezet.

14. ábra
A tanítónőhöz intézett nominális formák

Megfigyelhető továbbá az is, hogy míg az általános iskolai tanárok megszólításában gyakoribb a családnév + foglalkozásnév, az elemisták körében ez az alakulat nemigen használatos, inkább a keresztnév, a becézett keresztnév és a foglalkozásnév fordul elő. Ez azzal magyarázható, hogy a kisiskolások érzelmileg közelebb állnak a tanító személyéhez, az interakció is gyakoribb, mint a felsőbb osztályokban, ahol tanáraikkal hetente 1–4 alkalommal találkoznak.

A nominális megszólítási stílusok közötti választást azonban nagy mértékben meghatározza az is, hogy milyen környezetben élnek a megkérdezettek. A falusi iskolákban megkérdezett adatközlők nem, vagy csak nagyon szórva nyosan használják a tanci/tancika becéző alakváltozatokat, de az osztálytanító iránti bizalom, az intimitási fok megnyilvánul abban, hogy ők nagyobb számban élnek a becézett keresztnév + tanító néni/bácsi szerkezetekkel.

Az általános és középiskolás adatközlők (VIII-XII. osztály) bizonyos mértékig megerősítették ezeket az adatokat, bár néhány esetben ellent is mondtak ezeknek. Emlékeik szerint, ők ritkábban használták a *tanci/tancika* alakváltozatot, inkább a *tanító néni/bácsi* formát jelölték meg (87%). Ezekből az ada-

tokból differenciáltabb kép nem rajzolódik ki, és ilyen irányú árnyaltságot nem mutat a felnőtt adatközlők vallomása sem. Az viszont kimutatható, hogy a 35–40 évesek gyerekeik tanítóját ugyanazokkal a nonkonform alakokkal szólítják meg, mint csemetéik, amelyek már a nagymamák nyelvében is megjelennek, bár az erre vonatkozó adatok egyelőre nem tűnnek megbízhatónak, százalékos feldolgozásuk sem lehetséges.

A pedagógusokhoz intézett nominális formák nemcsak vokatívuszi funkcióban vannak jelen a közlésben, hanem indirekt megszólításként is használatosak: Pl. *A tanító néni is jön velünk?* Ugyanakkor a pedagógusokat: tanítókat, tanárokat nemcsak a diákok szólítják foglalkozásnévi megszólítással vagy megszólításos szerkezettel, nemcsak szülők, hanem közvetlen környezetük is: az iskolai kisegítő személyzet (takarítónő, kapus), valamint távolabbi ismerősök.

III.4.2.5. Az általános iskolai osztályokban végzett vizsgálatok azt mutatják, hogy a pedagógusok megszólításában itt is a tiszteleti formák használata és a nemtegezés teljes körű.

	Maga		Tetszik+igenév		Ön		Névmáskerülés	
Nő	7	3%	76	71%	4	2%	18	15%
Férfi	12	6%	63	64%	2	0,8%	22	21%
N=	19	9%	139	68%	6	3%	40	19%

18. táblázat
A nemtegező formák megoszlása

A magázó formák használatában már eltérések vannak az előbb ismertetett korcsoport megszólítási szokásaitól. Itt is dominánsan jelen van a tetszikelő szerkezet, a megkérdezettek 68%-a használja ezt tanáraival szemben, de a *maga* és a névmáskerülő formák is megjelennek.

A 18. táblázat adatai jól mutatják, hogy a *maga* és az *ön* megszólító névmásoknak alacsony az előfordulása. Falusi viszonylatban az *ön* nemigen használatos, az összes adat városi iskolából származik, 4 Sepsiszentgyörgyről, 2 pedig Gyergyóból. A *maga* névmásváltozatot inkább a székelyvársági iskolások jelölték be, de előfordul gyergyói, sepsiszentgyörgyi, erdővidéki adatközlőknél is, bár a hozzá fűződő attitűd feltűnő módon negatív (*durva, falusias, parasztos*). A tetszik + igenév minden gyűjtőközponton előkelő helyen jelenik meg. A névmáskerülő változattal kapcsolatban megjegyzendő, hogy nem válik szét teljesen a tetszikeléstől, gyakran együtt fordul elő azzal, tehát akár együtt is tárgyalható a kétféle megszólítási mód.

A felmérésben többnyire gimnáziumi tanulók vettek részt, a szakközépiskolai és szakmunkásképzős iskolások csak 10 adattal képviseltek. Ez az aránytalanság bizonyos mértékben torzíthatja a tanári megszólításokról alkotott képet, mivel az említett iskolák tanulói zömmel falusi környezetben szocializálódtak, tehát elképzelhető, hogy nyelvhasználatukban a környezeti hatás jobban megmutatkozik.

A nemtegező alakok előfordulását a kontrollcsoportként tekintett felnőtt adatközlők körében is megvizsgáltam, ennek eredménye: a megkérdezettek 60%-a jelölte meg a *maga* névmást a tanárok megszólításaként, és mindösszesen csak 18% a tetszikelő formákat. Ez azt jelenti, hogy a széles körben terjedő tetszikelés a mai fiatalok körében vált általánossá, a korosabb adatközlők még tiszteleti formának tartották a *maga* névmást és ma is annak tartják, ha gyerekeik tanáraihoz fordulnak. Érdekességgént megjegyezhető, hogy minden korcsoport esetében a nők élnek a választékosabbnak tekintett s egyben bonyolultabb formákkal, a férfiak kevésbé, jóllehet nagy eltérések nincsenek.

A *maga* névmás használatát befolyásoló demográfiai tényezők: az életkor, lakhely (urbánus körülmények között ritkább), valamint a megszólított neme. Ez utóbbit a táblázatok nem jelenítik meg, de a felnőtt adatközlők körében a tanárnőket csak 32% illeti ezzel a névmással, a férfi pedagógusok körében pedig jelentősen nő az arány: 87%.

	Maga		Tetszik+igenév		Ön		Névmáskerülés		
Nő	69	53%	27	21%	8	6%	24	19%	128
Férfi	81	66%	19	16%	6	5%	16	13%	122
N=	150	60%	46	18%	14	5,5%	40	16%	250

19. táblázat

A pedagógusokhoz intézett nemtegező alakok használata a felnőtt adatközlők körében

A diák adatközlőknél a két mutatót illetően nincs látványos elmozdulás.

III.4.2.6. A régi idők iskolai megszólítási szokásairól egyik idősebb adatközlőtől származnak adatok: *Az iskolában az oktatók megszólítása: Kántor úr, istálom (instálom), Tanító úr, Tanító néni kérem! tanyittó úr, tanyittó bácsi, tanyittóné asszony, tanyittó kűsasszony.* (F-4-f-A)

A mai gyerek adatközlők a pedagógusok megszólítására az alábbi stílusváltozatokat adták: *tanárnő/tanár úr, tanár néni/tanár bácsi, név + tanárnő/tanár úr, név + néni/bácsi,* illetve a névelemű megszólítások további árnyalatai

aszerint, hogy a keresztnév vagy a vezetéknev vesz részt a szerkezetben. Bár az osztályfőnök megszólítását külön nem vettem fel a kérdések közé, a tanulói válaszokban erre is találtam adatot. Az osztályvezető tanárnak diákjai részéről általában az *oszi* jár ki, mind említő névként, mind pedig vokatívuszi alakként, a megszólított nemétől függetlenül. A pedagógus nemére utaló forma az *oszinéni*, *oszibácsi*; ebbe már nagyfokú kedvesség, bensőségesség is vegyül. Szintén a bizalom, az informálisabb kapcsolat jele, ha a tanárt keresztnévén és társjelölő *bácsi/néni* szerkezetű megszólítással illetik: *Laci bácsi*, *Dani bácsi*, *Kati néni*, de ez nem általános jelenség.

A felnőtt adatközlők ugyanezeket a formákat adták meg, itt a *tanár elvtársnő/elvtárs* is szórványosan előfordult. A vizsgálatban 157 felnőtt és 204 diák adatközlő vett részt, a bejött adatok használhatósága függvényében.

A 19 év alatti adatközlők körében leggyakrabban használt forma a *tanárnő*, *tanár úr*, szemtől szembeni kommunikációban többnyire egymagában, névelem nélkül. Előfordulási aránya nagyjából mindkét nem esetében 65%. A *tanár néni/bácsi* alakoknak az előfordulása 22%. A névelemmel együtt inkább megkülönböztető funkcióval, említő névként használják, a keresztnév és *tanárnő/tanár úr* szerkezettel megszólításként pedig csak 6% él, a családnév és foglalkozásnév kombinációt pedig 4% használja. A név és társjelölő *néni/bácsi* forma előfordulása mindössze csak 3%. Ez a megoszlás némiképp ellentmond Domonkosi Ágnes kutatási eredményeinek, miszerint a magyarországi diákok körében a keresztnév és társjelölő *néni* előfordulása az alsó tagozatosok között 48%, a felső tagozatosok esetében pedig 42%. Erdélybe ez a megszólítási szokás nem gyűrűzött be, minthogy az sem, hogy a megszólítás igés szerkezetben forduljon elő: *tanárnő kérem*, *Margit néni kérem*!

A felnőtt adatközlők körében is magasan a *tanárnő/tanár úr* vezet (42–39%), de itt az adatközlők nagyobb arányban jelölték meg a *tanító néni* (19%), *tanító úr* (17%) *tanár néni* (25%), *tanár bácsi* (29%) formákat, és rögzítették a *tanár elvtársnő/tanár elvtárs* alakot is (14–15%).

III.4.2.7. Az igazgatót, igazgatóhelyetteseket a gyerekek általában az *igazgató úr*, *igazgató bácsi* alakokkal szólítják meg. Az igazgatóhelyetteseket leginkább: *tanár úr*, *tanárnő*, de ebben a relációban előfordul a néven nevezés is: *Attila bácsi*, *Dóra néni*. Ennek oka talán az lehet, hogy az iskolai vezetésben a szerepkörök megoszlanak, az igazgatóhelyettesek gyakrabban tárgyalnak a gyerekekkel, ezért rendszerint közelebb kerülnek hozzájuk, az *igazgató néni/bácsi*-t formálisnak érzik, a funkciómegnevezést pedig bonyolultnak, tehát az érzelmi viszonyulást is kifejező megszólítást választják.

Az iskolai kisegítő személyzet megszólításban pedig általános a *titkár néni*, név + *titkár néni*, *könyvelő néni*, *takarító néni*, *szakács néni*, de gyakran élnek keresztnév és társjelölő szerkezettel. Így szólítják meg a kapust és a karbantartó személyzetet is.

III.4.2.8. A pedagógusok diákokhoz intézett megszólításaiban dominánsan a tegező formák találhatók. A felnőtt adatközlők arról számoltak be, hogy őket a középiskolai tanárok gyakran magázták. Ezt a jelenséget saját nyelvi tapasztalataim, valamint az interjúalanyok vallomásai is alátámasztják. A rendelkezésre álló adatok alapján elmondható, hogy ezelőtt 30–40 évvel a pedagógusok jó része még magázta diákjait, jóllehet, többnyire az idősebb korosztályhoz tartozók. Ahogy visszafelé haladunk az időben, ez az arány egyre nő, a század elején még általános volt a magázás. A mai adatok azonban mást mutatnak: a gyerek adatközlők mindössze csak 7 esetet említettek a tanári magázásra, ez az összes adatközlőnek 4%-a. Minthogy a kérdések a tanárok hozzávetőleges életkorára is utaltak (fiatal, középkorú, idős), a gyerekek válaszából kiderült, három esetben idős férfi tanárról van szó, négy esetben pedig fiatal pedagógusról.

Az alkalmi nemtegezésnek az aránya ennél jóval magasabb. A tegező relációkban előforduló magázás része a tanári dikciónak, vezényszóknak, de stílusértéke is van, lehet az irónia, a fegyelmezés, a feszültség, harag kifejezése, és lehet a játékosságé is. Utóbbi esetben előfordul a *kegyed*, *maga*, *ön*, *uram*, *kisasszony*, *ifjú hölgy*, *ifjúság*, *úrfi* stb. névmási, illetőleg nominális megszólítás is (vö. III.4.2.3.: 212).

A diákok nominális megszólításában a keresztnévi alakok dominanciája figyelhető meg. A nyelvhasználat azonban itt is eltéréseket mutat a mai állapot és a múltbéli megszólítási szokásokat illetően: a felnőtt adatközlők nagyobb számban számoltak be arról, hogy diákként családnévükön szólították őket, különösen a férfi tanáraik. Ez ma is megfigyelhető, de a mutatók szerint használata visszaszorulóban van, ez a tanár-diák kapcsolat demokratizálódásával, a diákok tegezésének elterjedésével hozható összefüggésbe. A vezetéknév és keresztnév együttes használata formális helyzetekben történik: feleléskor, jegyek beírásakor, dolgozatok kiértékelésekor, vagy éppen fegyelmezéskor (ilyenkor a magázó formával együttes előfordulásban is). A becézett keresztnév is egyre gyakoribb a tanári megszólításban, sőt az osztályvezető tanár gyakran átvesszi a diákok csoportnyelvi megszólításait, a ragadványneveket, ezzel is mintegy jelezve az osztállyal való összetartozást.

A *kislányom*, *kisfiam* megszólításokra nagyon kevés adat érkezett, de a *gyermek*, *gyermekem*, *édes gyermekem*, *fiam*, *édes fiam*, gyakrabban előfordul.

A globális megszólításban pedig nagyon gyakori a *gyermek*ek, *gyerek*ek, *drág*alátos *gyermek*eim, *édes fia*im, *ifjú*ság, *köly*kök. A stílusértékkel bíró megszólítások között találjuk: *jómadár*, *gazember*, *kölyök*, *kisasszony*, *úr*fi formákat.

III.4.2.9. A gyerekek egymás közötti megszólításai csakis tegezők. A nominális alakok között a becézett keresztnéven, keresztnéven, becenéven kívül számba vehetetlen a ragadványnevek, névferdítések, elvonással, kicsinyítő képzővel alkotott formák száma: *Bici* (*Gabici*), *Guca* (*Ágica*), *Gaga* (*Ágnes*), *Szasza*, *Szacsi* (*Szabó*), *Kelcsi* (*Kelemen*), *Jójó* (*Jocó*), *Dati* (*Dániel Attila*), *Zati* (*Szabó Attila*), *Nóci* (*Noémi*) stb.

III.4.3.1 Az iskolában használt köszönési módok tökéletesen tükrözik azt a viszonyrendszert, amelyet a megszólítások is kirajoltak: a diákok egymás közötti köszönéseiben a szimmetrikus viszonylatot, a tanár–diák köszönésekben pedig az aszimmetrikus kapcsolatot. Ennek megfelelően tehát a köszönési stílusok differenciált előfordulása tapasztalható.

A kisiskolások által használt köszönési formák még meglehetősen egyenmű képet mutatnak: a pedagógusnak *Csókolom!*, *Kezét/kezit csókolom!* használatos, függetlenül attól, hogy az nő vagy férfi. Ezekkel az alakokkal üdvözlük az igazgatót és az iskolai kisegítő személyzetet is.

A tanítók elmondása szerint formális helyzetekben pl. az osztályban a nap kezdetén elhangzik a napszakos köszönés is, de informális érintkezésben, utcán, udvaron, folyosón való találkozáskor csak a fentebb említett alakokat használják a gyerekek.

Ami a köszönési szokásokba való belenevelést illeti, megfigyeléseim szerint a pedagógusokra következtetlenség jellemző, amennyiben a nevelői munka során deklaráltan sokszor elhangzik a napszakos köszönések használatára való figyelmeztetés, de gyakorlatban szinte rossz néven veszik, ha a diák a napszaknak megfelelően köszön, rosszabb esetben ezt ki is kéri maguknak.

Az elemi osztályosok egymáshoz intézett köszönési formája kizárólag a *Szia!*, más tegező alakra nem érkezett adat.

III.4.3.2. Az általános és középiskolai tanulók által használt köszönési stílusok már árnyaltabb képet adnak. A másodlagos szocializáció szakaszának végére a gyerekeknek változatosabb köszönési repertoárjuk alakul ki, s ezzel együtt már az a kommunikációs készségük is, amelynek birtokában különbséget tudnak tenni az egyes kommunikációs szintek és beszédhelyzetek között.

A 12–14 évesek még gyakrabban élnek a *Csókolom!*, *Kezét/kezit csókolom!* formával, ebben a korcsoportban még csak szórványosan jelenik meg a napszaknak megfelelő, formálisabb üdvözlési mód: az adatközlők (98) csak 11%-a

vallotta azt, hogy ezzel köszön tanárainak. Az alaposabb vizsgálat rávilágított arra, hogy a napszakos köszönést az általános iskolások legfeljebb csak férfi tanáraik irányában használják, és főként azoknak köszönnek így, akik közömbösebbek a számukra, akiket pedig szeretnek, annak továbbra is kijár a *Csókolom!* A napszakos köszönés használatát többnyire azok a gyerekek kezdik el hamarabb, akik értelmiségi, városi családból származnak, tehát ebben az értelemben nemcsak az iskolának, hanem a családnak is megvan szocializációs szerepe.

A falusi és városi gyerekek köszönési szokásai között nem mutatkozott nagy eltérés, a *Csókolom!* használata kicsit gyakoribb falun, de ez mindössze csak egy-két adatközlővel jelentett többet.

A tanárnők köszöntésében még a 14 éves kor után is tartja magát a *Csókolom!*, *Kezét/kezeit csókolom!*. Ebben a korcsoportban azonban megjelenik a *Viszontlátásra!* is mint távozó forma, előfordulása azonban 5%.

A vallás tanárok üdvözlésére a diákok általában az egyházi köszönéseket használják. A *Békesség Istentől!*, *Isten megáldja!*, *Dicsértessék (a Jézus Krisztus)!* ezt még komolyan gyakorolják, hiszen ekkor járnak a különböző egyházi vallásórákra is, konfirmációs, bérmlási felkészítőkre, tehát szorosabban kötődnek az egyházhoz.

A diákok egymáshoz intézett köszönései között ebben a korcsoportban is a *Szia!* vezet, mellette megtalálható a *Csá!*, *Császtok!*, *Háj!*, *Heló!*, *Helósztok!* *Szász!* *Sziasztok!* A *Szia!-t* az adatközlők 79%-a használja osztály- és iskolatársaival szemben, míg a *Csá!*, *Császtok!* alakokkal csak 21% él.

A falusi adatközlő gyerekek körében nonkonform alakok preferáltsága alacsonyabb: mindössze 4%.

III.4.3.3. A középiskolások tanárokat üdvözlő köszönési formái már sokkal differenciáltabbak. A *Csókolom!*, *Kezét/kezeit csókolom!*, és a napszakos köszönések között oszlik meg a választás, búcsúzó alakként pedig a *Viszontlátásra!* fordul elő, eléggé magas arányban. Ez a korcsoport gyakran él köszönéspotlókkal is, különösen távozáskor.

Az egyes formák használati szokását illetően az figyelhető meg, hogy a diákok másféle köszönési stílusokkal élnek férfi, illetőleg női nevelőikkel szemben, tehát ez indokolja a kérdés külön tárgyalását. A napszakos alakok használata inkább a férfi tanárok üdvözlésében gyakoribb, de az adatközlők 21%-a megjelöli a *Csókolom!* formát is.

Itt érdemes kitérni arra, hogy a kérdőíves kikérdezés során a köszönési bizonytalanságokra, a nem megfelelő köszönési mód használatából adódó szankciókra vonatkozó kérdésekre adott adatközlői válaszokban ez a reláció fordul

elő leggyakrabban, mint olyan, amelyben a köszönőnek problémái adódtak a normasértést illetően. A lányok arról számolnak be, hogy férfi tanáraiknak *Csókolom!*-mal köszöntek, az megszólította, vagy így válaszolt: *Én is!* Vannak, akik azt vallották, hogy életükben először köszöntek napszakos köszönéssel egyik férfi tanáruknak, és ez zavarba hozta őket. De arra vonatkozóan is vannak adatok, hogy a köszönő inkább megszólítja valamivel tanárát, köszönéspótlót használ, semmint a számára még idegen napszakos alakot használja.

A statisztikai feldolgozásból azonban kiderül, hogy a középiskolások férfi tanáraiknak többnyire a napszaknak megfelelően köszönnek (79%). Ez az arány az életkorral arányosan egyre növekszik: a 17–18 éves adatközlők körében már általános.

A napszakos formák használatán belül is megfigyelhetők további differenciálások a *Jó napot kívánok!* és a *Jó napot!, Kívánok!* alakváltozatokat illetően. A hosszú formát választékosabbnak, tisztelettudóbbnak tartják, ennek előfordulási aránya is magasabb (78%).

A rövidebb, *Jó napot!* alakot nyeglének, tiszteletlenebbnek ítélik, de 18% él vele, fiúk, lányok egyaránt.⁶⁹ A *Kívánok!* az adatközlők véleménye szerint bizalmasabb, ezt csak 4% használja.

A *Viszontlátásra!* használati aránya 77%, elköszönő formaként előfordulnak: *További szép napot!, Egy kellemes napot!*⁷⁰, *Kellemes délutánt! Jó napot kívánok!, Jó napot!*

A köszönési zavarokból adódó köszönéspótlók között ezeket találtam: *Tanár bácsi, lesz óra?* (Ez kérdésként értelmezve teljesen redundáns, tekintve a körülményeket), vagy: *Hogy tetszik lenni? Kísérletezünk ezen az órán?* stb.

A tanárnők üdvözlésére leggyakrabban használt forma a *Csókolom!, Kezét csókolom!* Ezeknek előfordulási aránya 68%.

A napszakos köszönési formák használata függ a köszöntött életkorától, a köszönő nemétől, az ismertségi foktól (a tanárnő tanítja vagy nem a diákot) és függ a tanári elvárástól is. Vannak tanárnők, akik vagy saját példával (ők maguk is így köszönnek a viszonylattól függetlenül) vagy pedig deklaráltan ezt az alakot várják el diákjaiktól. Megfigyeléseim szerint azonban igen kevesen.

Az ide vonatkozó adatok azt bizonyítják, hogy a napszakos alakok használata gyakoribb azokban az esetekben, amikor a tanárnő korban közelebb áll

⁶⁹ A vizsgálat óta eltelt időszakban igencsak megnőtt a rövid forma preferáltsága, különösen a *Jó reggelt kívánok!* formát váltotta fel a *Jó reggelt!* egy sajátos intonációval.

⁷⁰ Egyre általánosabbá válik ez a köszönés, a kétnyelvűségi környezetben a román *O zi frumoasă!* hatására a névelős változat is.

diákjaihoz. Továbbá pedig az is nyilvánvaló, hogy leginkább lányok használják ezeket a stílusokat (86%), a fiúk nagyon kevés számban (14%).

A tanárok felé a tegező köszönések előfordulására ugyan nem érkezett adat, de a jelenség létezik, a középiskolások használják azokkal a tanáraikkal szemben, akik ezt megengedik nekik. A tegező alak előfordulása 4%, és kizárólag a 17–18 évesek körében fordul elő, mint kiderült minden esetben ugyanannak a tanárnak a személyéhez kötődik, szociolingvisztikai szempontból irreleváns.

A vallástanárok üdvözlésében itt jóval alacsonyabb az egyházi köszönések használata, mint az előző korcsoportban. Kivéve persze azt az esetet, amikor a vallást oktató lelkész is. Ez esetben kijár neki a felekezetnek megfelelő köszönési stílus.

Az adatlapos kitöltést sajnálatos módon felekezeti iskola nem vállalta, tehát ez kimaradt a felmérésből. Pótolandó a hiányt interjú módszerrel sikerült ennek az iskolatípusnak a köszönési szokásáról rögzíteni azt, hogy itt a diákok többnyire a felekezeti köszönési stílusokat használják tanáraikkal szemben, függetlenül, hogy azok világi vagy egyházi emberek, nők vagy férfiak. Az adatközlő véleménye szerint *vannak tanárok, akik néha megfélekeznek a szabályokról és Szervusz!-t köszönnek, azoknak mi is Csókolom!-ot vagy Jó napot kívánok!-ot köszönünk, de ez nagyon ritka.* (N-1-v)

A felnőtt adatközlők visszaemlékezései a régi idők köszönési szokásairól felemlés, az egyik idős interjúalany a következőképpen fogalmaz: *A felekezeti iskolákban a diákok azt köszönték, hogy: Dicsértessék a Jézus Krisztus!, a tanár pedig azt felelte, hogy: Mindörökké! Ámen. A Mikóban, vagy más református kollégiumban a Békesség Istentől! járta. A Kezét csókolom! használata megvolt, de a köszönő mind a két szót nagyon kihangsúlyozta. Ha a lány gimnáziumba járt vagy polgári iskolába, azt általában magázni kellett. A tanárnők és az asszonyok tegezhettek. Szabály volt, hogy a lány akármilyen idős volt, Jó napot kívánok!-ot köszönt a felnőtteknek. Leányok és asszonyok egymás között Pál-t is köszöntek.* (F-4-f-A)

A kérdőívben rögzített adatok már csak szórványosan utalnak az interjúalany által megjelenített köszönési normákra. Az egyházi köszönéseket mint tanárokhöz, nevelőkhöz intézett alakokat az adatközlők 6%-a említette, a leggyakrabban használt formák pedig a napszakos köszönések (68%), valamint a tanárnőknek használt *Kezét/kezeit csókolom!* (26%). Mivel az adatok nem tűntek megbízhatónak, ezért a további százalékos lebontástól eltekintettem.

III.4.3.4. Az iskolai kisegítő személyzet üdvözlésére használt formák között visszaszorulni látszik a *Csókolom!*, *Kezét csókolom!*, a titkárnőket, köny-

velőket még nagyobb számban köszöntik így, de a takarító személyzetet felé a napszakos forma használatos (64%).

III.4.3.5. A diákköszönések előfordulása, megoszlása nagyjából megfelel annak, ami a baráti viszonylatokat is jellemzi. A korcsoporton belül a rétegnyelvi, nonkonform alakok széles választéka mutatkozik meg. Az adatközlők 32%-a egyetlen formát jelölt meg, és ez a *Szia!*, természetesen ez a dominánsan használt alak.

Az alábbiakban diákok által használt köszönési alakokat megpróbálom rendszerezni előfordulásuk sorrendjében, megjegyezve azt is, hogy milyen alkalmakkor és kik használják:

Szia!//Na, szia! (32%) találkozáskor, távozáskor, fiúk, lányok vegyesen, kötetlen, informális helyzetben.

Helo!//Hello! (21%) találkozáskor, távozáskor, fiúk, lányok vegyesen, kötetlen, informális helyzetben.

Szervusz!//Szerbusz!//Szerussz! (18%) találkozáskor, távozáskor, fiúk, lányok vegyesen, formális és informális helyzetben.

Szevasz!, Szasz!//Szevasztok!, Szasztok! (8%) többnyire érkezéskor, fiúk, kötetlen, informális helyzetben.

Csá, Csao! (6%) többnyire távozáskor, fiúk, kötetlen, informális helyzetben.

Puszi! (6%) többnyire távozáskor, lányok, kötetlen, informális helyzetben.

Cső! (3%) találkozáskor, távozáskor, fiúk, lányok vegyesen, kötetlen, informális helyzetben.

Csákány! (2%) többnyire távozáskor, fiúk, kötetlen, informális helyzetben.

További előfordulások: *Hahó!, Hi!, Agyő!, Good-bye!*, az első kettő találkozáskor, az utolsó kettő pedig távozáskor használatos, mindkét nem részéről.

A diákok egymás közti köszönéspótlóiból: találkozáskor elhangzó kérdések: *Mi a pálya? Mi a hézag? Mi zújs? Mit még csinálsz?*⁷¹ *Meg sem ismeresz? Meg sem ismered a szegény embert? Mi ez a hanyag elegancia? Hova lesz a séta?*

Találkozáskor elhangzó megállapítások: *De jól nézel ki! Jó, hogy találkozunk...*

Távozáskor leggyakrabban elhangzó kijelentések, felszólítások: *Még beszélünk!, Gondolj reám! Szoríts!* (pl. óra előtt, ha feleltetés várható), *Ha nem írok, ne válaszolj!, Hívlak!, Hívjál!* (mobilon).

⁷¹ Román nyelvi hatás, tükörfordítás: *Ce mai faci?*

III.5. MEGSZÓLÍTÁSOK, KÖSZÖNÉSEK A LAKÓKÖRNYEZETBEN, MUNKAHELYEN, A HIVATALOKBAN ÉS AZ UTCÁN

III.5.1. A nyilvános nyelvhasználati szintér és a fatikus nyelvhasználat

III.5.1.1. A nyilvános nyelvhasználati szintér kiterjedt társadalmi-társas mező kialakulását vonja maga után, amelyben az egyént a távolabb állókhoz lazább szálak, gyengébb kötések, a közelebb állókhoz pedig szorosabb kötelékek kötik, és amely nap mint nap anonim relációkban való interakciókat is feltételez.

A beszélők fatikus nyelvhasználatát a nyilvános, formális nyelvhasználati szintér négy tipikus szférájában és kétféle kapcsolattípusban vizsgálta a felmérés: ismertségi kapcsolatokban a **közvetlen lakóköznyezetben**, ismertségi kapcsolatokban a **munkahelyen**, anonim relációkban a **hivatalokban** és az **utcán** azt feltételezve, hogy a beszédhelyzet és az interszónális kapcsolatok minősége meghatározza az interakció jellegét, s ezzel együtt az azt kísérő fatikus kommunikációt is.

III.5.1.2. Akárcsak a bizalmas, informális megnyilvánulásokat, a formális verbális interakciókat, beszédhelyzeteket is két kapcsolatminőség elkülönülése határozza meg nyelvileg, s ez a köszönésekben, személyhasználatban, nominális, vokatívuszi megszólításokban realizálódó tegező és nemtegező fatikus nyelvi elemek révén ragadható meg.

A magyar nyelvben a **nemtegező formákon** belül kialakult differenciált változatok a nyelvi udvariasság fokozatainak kifejezését teszik lehetővé a beszélők számára: „A magyar udvarias beszéd a névmások megválasztásában is különbséget tesz (...) A mai magyar nyelvhasználat az udvarias beszédben elkülöníti egymástól a *maga* (*maguk*) és az *ön* (*önök*) formákat, bár mindkettő a kevésbé intim viszonyra utal” (Guszkova 1981: 43). Fülei-Szántó Endre a verbális érintés, vagyis a beszédpartner megszólításának tiszteletfokát, érzelmi tartalmát kétféle paramétersor realizációjának megvalósulásától teszi függővé: a) **elkerülés**; b) **tegezés, magázás, önözés, tetszikezés**; c) **vokatívusz**, vagy egyéb szintaktikai funkcióval is rendelkező **nominális megszólítás** (vö. Fülei-Szántó 1994: 45).

Az úgynevezett magázás, vagyis a *maga* megszólító névmás használatának elterjedtségéről a szakirodalomban azt találjuk, hogy „Mind Erdélyben, mind Felvidéken, mind a Vajdaságban teljesen elfogadott, és természetes a magázódás és a *maga* megszólító forma fölfelé és oldal irányban is” (Deme–Grétsy–Wacha 1999: 459). Ennek a megszólító névmásnak elterjedtségét vajdasági vizsgálatok bizonyítják (Vö. Raffai 1996/98: 176–188) az ott élők beszédében.

A *maga* székelyföldi használatával kapcsolatos megállapítások a jelen vizsgálatok tükrében árnyaltabb képet mutatnak. Napjainkban már nem jellemző ennek a névmási alaknak a széles körű elterjedtsége. A vizsgálatban minden adatközlő részt vett, tehát a gyerekek, a fiatalabb korosztály preferenciái is befolyásolják a táblázatban megjelentett mutatókat.

	Maga		Tetszik+igenév		Ön		Névmáskerülés		
N	74	32%	78	36%	27	2%	47	20%	226
F	122	53%	51	22%	20	9%	35	15%	228
N=	196	43%	129	28%	47	10%	82	18%	454

20. táblázat

A nemtegező formák nemek szerinti megoszlása az összes adatközlő körében

	Maga		Tetszik+igenév		Ön		Névmáskerülés		
Falu	132	58%	53	23%	4	2%	37	16%	226
Város	64	28%	76	33%	43	9%	45	20%	228
N=	196	43%	129	28%	47	0%	82	18%	454

21. táblázat

A nemtegező formák használata lakóhely szerint az összes adatközlő körében

Az adatok azt bizonyítják, hogy a *maga* megszólító névmás a többi nemtegező formához képest csakugyan „vezet”, de a várt eredménynél alacsonyabb százalékban. A tetszikelés előretörő tendenciát mutat, különösen, ha korcsoportonkénti leosztásban vizsgáljuk (l. az előző fejezetek). A falun élők nyelvhasználatában egyértelműen magasabb a *maga* használatának arányszáma, de a *tetszikelés* és a névmáskerülés együtt viszonylag magas előfordulási százalékot mutat, tehát itt is megfigyelhető a nyelvi változás. Az *ön* falun szórványosnak nevezhető, noha megfigyeléseim szerint egyre gyakoribb a használata bolti eladók, a hivatalnokok részről is. Városon inkább a *tetszikelés* népszerűbb, de az *ön* előfordulása jóval magasabb, mint falusi környezetben, ahol csak néhány

adat utalt a használatára. A férfiak nagyobb számban használják a *magá*-t, a nők pedig az *ön*-t. A nők körében az *ön*-nel kapcsolatos vélemények is kedvezőbbek: választékosabbnak, tiszteletteljesebbnek ítélik.

A kérdőívben a *maga* megszólító névmással kapcsolatos attitűd vizsgálat azonban azt jelzi, hogy ezt kevésbé tartják udvariasnak, vannak, akik a falu nyelvhasználatában érzik inkább helyénvalónak. Az interjúalanyok vallomásai utalnak arra is, hogy anonim relációkban a *maga* formával csak akkor élnek, ha az illető megjelenése ezt indokolja. Leggyakoribb előfordulásai: nők használják férfiak megszólítására különösen anonim kapcsolatokban, vagy ha korban közel állnak egymáshoz, de még nem tegeződnek; férfiak egymás közt, fiatalabbak idősebb emberekkel szemben is, illetve alacsonyabbnak ítélt társadalmi rang esetén kortól függetlenül. Tehát a használatát meghatározó tényezők a nem, az életkor, a társadalmi hovatartozás és a lakóhely, illetőleg az ismertség. Elkerülésére pedig inkább a nominális formákat, általános társjelölőket, személytelen szerkezeteket használnak: *néni/bácsi*, középkorúak esetében újabban: *fiatalember, fiatalasszony, úr, hölgy*.

A gyerekek anonim relációkban, felnőttek megszólítására inkább a tetszikelést preferálják vagy az elkerülő formákat (vö. *Le tetszett ejteni a zsebkendőjét! Elnézést, leesett a zsebkendő!*).

A tegezés elterjedése felnőttek körében, anonim relációkban nem általános. Újabban megfigyelt jelenség, hogy a Magyarországon vendégmunkásként dolgozó fiatalok és középkorúak letegezik az ismeretleneket utcán, hivatalban is, de megfigyeléseim szerint Székelyföldön ez az esetek nagy többségében szankciót von maga után: kiigazítják a beszélőt.

A gyerekek egymás közötti tegeződése még ismeretlen viszonyok esetében is természetes jelenség, akár csak az, hogy a gyermekekkel való érintkezésben egy bizonyos életkor (kb. 14–16 év) az aszimmetrikus tegezés elterjedt.

III.5.2. Lakókörnyezet, szomszédság

III.5.2.1. A közvetlen lakókörnyezet, a szomszédság a társadalmi viszonylatoknak azt a formáját jeleníti meg, amely kívül esik a bizalmas, baráti relációkon, még ismertségi kapcsolat, és nem jellemzi hierarchikus szerveződés, mint a munkahelyi közösségeket.

Falusi viszonylatban még mindig él a szomszédolás szokása vagy esténként, vasárnaponként a kapuban álldogálás, a szomszédsággal folytatott beszélgetés, kapuba kiülés. Ennek a kapcsolattartási szokásnak megvannak a közösség ál-

tal jól bejáratott normái, ritualizált beszélési szokásai, melyeknek jó részében megnyilvánulnak a kapcsolatra utaló nyelvi elemek, köszönések, a fatikus beszéd (vö. Lammel 1981: 167–191; Biró 1992: 131–134). Itt a személyközi kapcsolatoknak alapját elsősorban az ismertség jelenti. Városi, lakótelepi viszonylatban is a szomszédsággal való érintkezésben meghatározó az, hogy létezik-e beszélő viszony, alakult-e ki szorosabb ismertségi kapcsolat.

A szomszédi megszólításokra vonatkozó nyelvi adatok összegyűjtésében a teljes értékű megnyilatkozásokban az adatközlőknek szomszédjukhoz kérést kellett megfogalmazniuk, valamilyen kölcsönkért tárgy ügyében. A szomszéd életkorát illetően három lehetőség volt adott: fiatal, a kérdezővel egykorú és a kérdezőnél idősebb személyhez szólás szituációja. A megadott beszédhelyzet eleve ismertségi, sőt valamilyen mértékben bizalmasabb viszonyt feltételezett. Az így rögzített megnyilatkozásokból körvonalazódtak a tegezés nemtegezés viszonylatai és a nominális megszólítások használati szokásai.

III.5.2.2. Városi viszonylatban az adatközlőknek 94%-a magázza a nála idősebb szomszédjait. 64% pedig magázza a vele nagyjából azonos korúakat, 28% pedig a nála fiatalabbakat. A gyerekek természetesen tegeződnek egymással, de az idősebbeket magázzák. A gyerekek válaszaiban a felnőttek tegezésére is van adat, általában a fiatalabb vagy középkorú szomszédokat tegezik, de csak akkor, ha azok felajánlják nekik.

Falusi viszonylatban is magas az idősebb szomszédok magázási aránya, azokat, akik 10–15 évvel idősebbek, már az esetek nagy többségében magázzák, de az egykorúak közötti szimmetrikus reláció gyakoribb, mint városon (89%), a fiatalabbakat pedig általában tegezik, kivéve akkor, ha idegen. Itt leginkább az ismertség, valamint az interakció gyakorisága a döntő tényező.

Városon a nők egymás között, férfiak egymás között gyakrabban tegeződnek, a nemek közötti tegeződés alapja azonban már a barátság, a gyakori interakciók.

Falun ez másképp alakul: a férfiak és nők közötti tegezés itt nagyobb arányban van jelen, az esetek nagy többségében ennek alapja a jó ismertség, a közösen eltöltött gyerekkor.

III.5.2.3. A szomszédok **nominális megszólításai** a keresztnév használatának elterjedtségét mutatják, bár városon a családnévi megszólítás előfordulása is igen magas (47%). A családnévhez férfiak esetében általában hozzátapad az *úr* (*Kiss úr*) vagy *-né, -né asszony* (*Kissné, Kissné asszony*) vagy a *bácsi, néni*. Szintén városi viszonylatban a keresztnévi megszólítás elterjedése 38%. Ez valamivel nagyobb a nők esetében, a családnévi szerkezet nehézsége miatt;

13% használja a *szomszéd (úr)*, *szomszédasszony* formákat, 2% foglalkozásnévi megszólítással él (*tanár úr*, *doktor úr*).

Falun a keresztnévi, bizalmasabb megszólítás tűnik gyakoribbnak, idősök esetében pedig a *néni*, *bácsi* társjelölőkkel együtt. Ennek a jelenségnek is a hátterében az ismertség áll.⁷² Itt a *szomszédasszony*, *szomszéd* megszólítás is gyakoribb, az adatközlők 24%-a jelölte meg. A családnév + *úr*, *bácsi*, *néni* formák előfordulási aránya azonban igen alacsony, mindössze 11%.

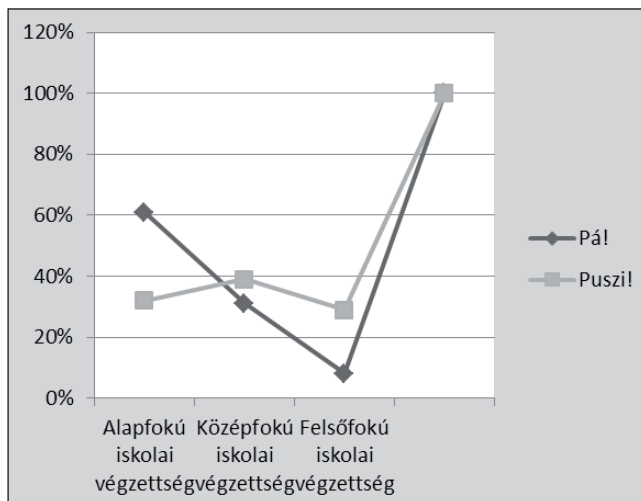
Általában elmondható, hogy a szomszédi viszonylatokban a városiak távolságtartóbbak, mint falun, több adatközlő is jelezte, hogy nem tartja a kapcsolatot szomszédjaival.

III.5.2.4. A köszönési formák használata is megerősíti a kapcsolatok természetét: városi viszonylatban leggyakrabban használt köszönési mód a napszaknak megfelelő forma. Ez találkozáskor semleges köszönés azokban a relációkban, amelyekben a felek nem is mennek túl egymás köszöntésén. Interakciót követően távozó köszönés a *Viszontlátásra!* Ezeket az alakokat férfiak és nők egymás köszöntésére egyaránt használják, bár a nőknek nagyobb számban köszönnek *Csókolom!*, *Kezét/kezit csókolom!*-mal. Tegező viszonylatot jelöl a *Szia!*, *Szervusz!*, *Helo!* A gyermekek tegező köszönései a korcsoportnak megfelelően ugyanazt a használati szokást rajzolják körül, mint ami a baráti relációkban is megmutatkozott.

Nők között szomszédi relációban a 30–60 fölötti korcsoportokban használatos a *Pá!* Ez egy urbánus szubkultúra köszönési formája, pragmatikai értéke többnyire azokban a relációkban nyilvánul meg, amelyeket kapcsolattartási bizonytalanság jellemez, és ingadozó aszimmetrikus viszony. Tehát korban közel álló, de nem egykorú, iskolai végzettség vagy társadalmi státus tekintetében eltérő rétegbe tartozó hölgyek között használatos, akik túl nyersnek és távolságtartónak érzik a napszakos formákat, de a tegeződő viszony kialakulását s ezzel együtt a tegező köszönési stílusok használatát is az egymással ütköző tiszteleti normák akadályozzák (vö. életkor ↔ társadalmi rang). Általában felfelé használt alak, alapfokú, középfokú iskolai végzettséggel rendelkező nők gyakrabban élnek vele, az iskolázott, értelmiségi hölgyek körében kevésbé vagy egyáltalán nem használatos. Szintén nők között használatos forma a *Puszi!* Mind tegező, mind pedig magázó viszonylatban előfordul, többnyire a 30–60 fölötti korcsoportokban; stilisztikai értéke és használati köre nagyjából megegyezik a *Pá!* formával, sőt újabban annak egy kevésbé stigmatizált,

⁷² „A beszélő rendszerében a keresztnév használata csak jó ismertség esetében megengedett, az összetartozás ehhez még nem elegendő feltétel.” (Ervin-Tripp 1972: 339).

elfogadottabb változata, de bizalmas köszönésként is megfigyelhető, egyre szélesebb körben használják, a magasabb iskolai végzettséggel rendelkező nők között is elfogadott.

19. ábra

A Pál és Puszi köszönési formák előfordulása iskolázottság szerint a 30–60 fölötti korcsoportokban 60 fős mintán

A férfiköszönések közül szomszédok között is használatos a *Tiszteletem!*, *Alászolgálja!*, *Egészséget!*

A falusi szomszédi közösségekben a tegező relációk köszönési alakja a *Szervusz!*, *Isten megáldjon!*, és a napszakos formák. Utóbbiak a magázó kapcsolatokban is preferált köszönési stílusok. Itt nagyobb előfordulással vannak jelen a köszönéspótlók, betoppánások (vö. Balázs 1993: 45) is *Na, mit csinálnak?*, *Jó étvágyat!*, *Gyere, ülj le!*, *Szívesen látunk!* Bizalmas viszonylatokban búcsúzó formaként: *Aludjatok jól!*, *Szép álmokat!*, *Gyertek nálunk!*, *Jöjjenek nálunk!*

III.5.3. Munkahelyi környezet

III.5.3.1.1. A **munkahelyi csoportok** mindegyike hierarchikus elrendeződést mutat, s ezt az elrendeződést a fatikus nyelvi elemek, a megszólítások, köszönések egyértelműen meg is jelenítik. A különböző munkahelytípusok különbözőféleképpen érvényesítik az alá- fölérendeltségi viszonyokat, s ennek nyelvi megnyilvánulásai is különbözőek lehetnek (Domonkosi 2002: 131).

Egy munkahelyi csoportot a hatalom vagy státusz-orientált és szolidaritás-orientált viszonylatok egyaránt jellemeznek, a kérdés csak az, hogy milyen mértékben és hogy milyen szociológiai tényezők állnak az egyes viszonylatok mögött: „Az egyes munkahelyeken ugyanis a különböző társadalmi változók eltérő mértékben szólnak bele a megszólítási mód választásába, s az általános érvényű társadalmi változókon (nem, életkor, beosztás, iskolázottság) kívül olyan tényezők is szerepet kaphatnak, mint az interakció gyakorisága, a munkavégzés helye, a közösen végzett feladatok száma” (Domonkosi i. h.).

A státusz-orientált csoportokban csak az egymással azonos iskolai végzettségű és munkahelyi pozícióba tartozók között megengedett az általános tegezés, kölcsönös tegeződés, a szolidaritás-orientált csoportokon belül pedig az általános tegezés, tegeződés elfogadott.

III.5.3.1.2. Az egyes munkahelyi csoportok fatikus nyelvhasználatára vonatkozóan a kérdőíveken az adatközlőknek válaszolniuk kellett, hogy különböző szerepviszonylatokban (főnök-beosztott, beosztott–főnök, beosztott–beosztott) hogyan élnek a kapcsolattartási formákkal. A megadott szituációk a nem és az életkori sajátosságok szerinti differenciáltságot is tartalmazták. Ilyen módon nagyon sok munkahelytípus megszólítási és köszönési formáira érkeztek adatok, de a sokféleség lehetetlenné tette az egyes viszonylatok rendszerezését, így az adatok feldolgozást is. Célravezetőbbnek bizonyult tehát két, különbözőnek feltételezett munkahely fatikus viselkedési mintáinak összehasonlító vizsgálata. Ehhez a szociolingvisztikai interjú és a kérdőíves felmérés szolgált rétegzett mintavétellel, a következő társadalmi változók mentén: nem, életkori csoport, iskolai végzettség, illetőleg a vizsgálat jellegéből adódóan: beosztás, munkahelyi státusz.

Két sepsiszentgyörgyi, a hierarchikus szerveződés szempontjából feltételezhetően eltérő munkahelyi csoportban végeztem a felmérést: egy gimnáziumban, valamint az egyik idegen érdekeltségű, profitorientált képzőhelyen, feltételezve, hogy a két munkahelyi csoportban eltérő módon szerveződnek az alá- fölérendeltségi viszonyok. A fatikus viselkedés nyelvileg is megragadható mintáit a főnök–beosztott, beosztott–főnök, beosztott–beosztott viszonylatokban vizsgáltam.

III.5.3.2.1. A gimnázium az összes lehetséges munkahelyek között egyike azoknak, ahol a legtöbb felsőfokú végzettséggel rendelkező egyén található, sőt, a vezető beosztásban lévők is ugyanazzal a végzettséggel, tanári fokozattal rendelkeznek, mint a legtöbb beosztott. Egy nagyobb tanintézményben létezik más munkakörök is, amelyekben a dolgozók közép- és alacsonyabb fokú végzett-

séggel rendelkeznek: iskolai könyvtáros, titkárok, könyvelők, vagyis az iskolai adminisztráció, valamint az egyéb kisegítő személyzet: kapusok, takarítók, karbantartó munkások, konyhai személyzet.

Ezen kívül az életkor tekintetében is igen nagy a változatosság: az egészen fiataloktól a 60–65 éves korig.

Az iskolában végzettség szerint alapvetően háromféle csoport különíthető el: felsőfokú végzettség (tanárok, vezetők), középfokú végzettség (tanítónők, titkárok, adminisztráció), alacsony végzettség (fizikai dolgozók). Ennek a három munkahelyi csoportnak a viszonyrendszere és a közöttük interakció során megmutatkozó kapcsolatminőség a fatikus nyelvi viselkedésben jól kirajzolódik.

A tanárok közötti szolidaritás-alapú tegeződés beosztástól függetlenül általánosnak mondható. A főnök, aki maga is a közösségből kerül ki és mandátuma lejártával esetenként oda is tér vissza, azonos végzettségű kollégáival többnyire tegeződő viszonyban van. Ebben a csoportban a kapcsolatminőségek és a tegezés–nemtegezés alakulásában általában a kornak és nagyon kis mértékben a nemnek van kizárólagos szerepe. Az igazgató–beosztott között csak abban az esetben nemtegező a kapcsolat, ha az egyik fél jóval fiatalabb, még kezdő, vagyis, ha különböző generációhoz, korcsoporthoz tartoznak. Azonos neműek között gyakoribb a tegeződés, ebben az esetben az életkornak csak másodlagos szerepe lehet. Aszimmetrikus reláció a főnök és tanár beosztott között legfeljebb különböző neműek között jöhet létre, vagy csak akkor, ha a főnök idősebb nő.

A tanári kar tagjaira elmondható, hogy egyike a legdemokratikusabb munkahelyi csoportoknak, szolidaritás-alapú közösség, amennyiben itt nagyon alacsony a nemtegező viszonylatok előfordulási aránya. Ez esetben is meghatározó az életkor és a nem, de csak nagyon kevés mértékben befolyásolja a tegeződés kialakulását.

Az iskolai munkát segítő, középfokú iskolai végzettségű személyzettel való kapcsolattartásban is általában a szimmetrikus tegeződés jellemző. Ez a kategória nagyon közel áll a tanári karhoz, a végzettségnek mint szociológiai tényezőnek kevés szerepe van a viszonylatok minőségének alakulásában. Itt is az életkori sajátosságok és a nem az, amely a szolidaritás-orientált vagy státus-orientált kapcsolatoknak az alapja lehet. A főnök–beosztott viszonyban árnyaltabb a kép: ez esetben a státusorientáltság működteti a kapcsolatot, az adminisztrációs személyzettel már gyakoribb a kétoldalú magázódás.

A fizikai dolgozók és tanárok, illetve a főnök és fizikai dolgozó beosztott viszonyában szinte megfordul a helyzet, a szimmetrikus magázódó viszonylat

válí dominánssá. Itt az életkornak nincs, a nemnek pedig kis mértékben van meghatározó szerepe. A csoporton belül pedig a szolidaritás alapú kapcsolatok és az általános tegeződés válí általánossá.

A nemtegező nyelvi formák közül a tetszikelés tűnik elterjedtebbnek. A *maga* megszólító névmás előfordulása csak a fizikai dolgozók és tanárok közötti érintkezésben mutatható ki, de leginkább lefelé. A főnökség irányában szintén a tetszikelést használják.

III.5.3.2.2. A nominális megszólítási módok a tegező, diád alapú relációkban a keresztnévi megszólítások. A gyűléseken, a deklaratív megnyilatkozásokban az általános érvényű és jelentésű a semleges *kollégák, kolléga/kolléganő, kedves kolléga*. Az igazgatót függetlenül a kapcsolatminőségtől általában szerepfőnévi megszólítás illeti meg: *igazgató úrligazgatónő*, de nem ritka a néven nevezés sem. Az igazgatóhelyetteseket mindig keresztnévükön szólítják meg. A keresztnévi megszólítás használata általános oldalra és lefelé is, egymás között, illetve a kisegítő személyzettel való kapcsolattartásban is, függetlenül az életkortól, nemtől. Ugyanez használatos minden mellérendelő viszonylatban a titkárság, könyvelőség dolgozóival szemben is. Az idősebb kollégák keresztnéve mellé odakerülhetnek az általános társjelölők, a *néni/bácsi*, még a tegező kapcsolatokban is. A fizikai dolgozók, a státus-orientált kapcsolatban lévők esetében felfelé a *tanárnő/tanár úr* használatos.

III.5.3.2.3. A köszönési stílusok megválasztását szintén a kapcsolatminőségek határozzák meg. A tegező viszonylatokban a *Szervusz, Szerbusz!, Szia!* használatos, utóbbi lényegesen alacsonyabb előfordulással. A nemtegező kapcsolatokban általános köszönési formák a napszakos üdvözlések, távozáskor pedig a *Viszontlátásra!*, mind az alá- mind pedig a fölérendelő viszonylatokban. A tanárnőknek a *Kezét csókolom!/Kezedet csókolom!* tiszteleti forma is használatos a tegező viszonylatokban is, az esetek nagy többségében férfiak részéről, de előfordul, hogy a takarító személyzet női tagjai is élnek ezzel a formával, még abban az esetben is, ha a kor nem indokolja a hierarchikus irányt: fiatalabb nők idősebb tanárnőknek, idősebb nők minden tanárnőnek, a náluk fiatalabbnak is. Ez teljesen eltér a mai társadalmi normáktól, egyfajta önsüllyesztő magatartásként értelmezhető.

III.5.3.3.1. A készruhágyárban végzett kutatás során a szociolingvisztikai interjú kérdései a következő kategóriákra irányultak: főnök–beosztott (ezen belül a hierarchiának megfelelően: munkás, csoportvezető, termelési igazgató), beosztottak közötti relációk. Az adatok megerősítették a feltételezést, miszerint a készruhágyár a státuszorientált munkahelyi csoportokra jellemző

szerveződési rendszer, s ez a fatikus nyelvi formákban is jól megmutatkozik. Az itt dolgozók több mint hetven százaléka nő.⁷³ Az azonos végzettségű csoportokban a szakképesített munkások között a tegeződő kapcsolatok aránya viszonylag magas, különösen az egykorúak vagy egymáshoz korban közel álló, azonos neműek között. Tehát ebben a csoportban a kornak és a nemnek van elsődleges szerepe a kapcsolatminőségek formálódásában és a tegező viszonylatok kialakulásában. Tekintve, hogy a környező falvakból is sokan ingáznak a városi munkahelyre, a közös utazgatások, az együtt eltöltött munkaidőn kívüli idő, az interakciók gyakorisága kisebb referenciacsoportok kialakulásához vezet, melyeken belül baráti kapcsolatok is szövődnek. Ez szintén hozzájárul a bizalmas, szimmetrikus viszonylatok alakulásához. Az azonos neműek között tehát az életkor és a nembeli tényezők mellett az ismertség, a fizikai közelség is döntő tényező lehet. Az interjúalanyok beszámoltak arról is, hogy a más-más munkafolyamatokat végző, más helyiségben dolgozó, a város másik végéről, vagy éppen más településekről származó munkásnők között gyakran felületes ismertség van, vagy nem is ismerik egymást. Ez esetben a kapcsolat rendszerint szimmetrikus nemtegező. A férfi–férfi relációkban azonos státusban levők között a tegeződés aránya valamivel magasabb, mint a nőknél. Ők kevesebben vannak, az életkori különbségek sem annyira élesek. A férfiak közötti tegeződés alapja leginkább az ismertség.

Az adatközlők arról is beszámoltak, hogy mindkét nembeli csoporton belül létezik az aszimmetrikus tegeződés, ennek hátterében az életkori tényező áll. A férfi–nő viszonylatokban a legalacsonyabb a tegező formák előfordulási aránya, a tegeződő párok kapcsolatát kizárólag az ismertség, az életkor határozza meg. Az idősebb nők rendszerint tegeznek a fiatalkorúakat, de ez fordítva már nem általános.

A főnökséggel való érintkezésben a nemtegező formák használatosak. Ebben a viszonylatban a pozíció és az iskolai végzettség befolyásolja a kapcsolatminőséget. A főnök magázza a beosztottat, a beosztott magázza a főnökét. Ugyanez a viszony jellemzi az adminisztrációban levők és a fizikai dolgozók kapcsolatát is. A nemtegező formák közül legáltalánosabban használt a *maga* megszólító névmás és a névmáskerülés. Az önözést csak a városi munkások használják felfelé, de ők is csak igen elenyésző arányban.

III.5.3.3.2. Mind a tegező, mind pedig a nemtegező relációkban a legáltalánosabban használt vokatívuszi megszólítási mód a keresztnévhasználat.

⁷³ Erre vonatkozóan sajnos nincsenek pontos, megbízható adatok, az adatközlőktől származó hozzávetőleges számadat.

Az idősebbeket a keresztnév + *bácsi/néni* megszólítással illetik, de a férfiakhoz fordulásban előfordul a családnévi megszólítás is. A közvetlen főnököt, művezetőt, csoportvezetőt *főnök, főnök úr/főnöknő*-vel, az igazgatót pedig *igazgató úr* megszólítással illetik, ritkább a néven nevezés.

III.5.3.3.3. A köszönési formák nemtegező relációkban a napszakos köszönések, tegező relációkban pedig a *Szia!, Szervusz!, Hello!*

Elkülönülnek ugyanakkor a nőket köszöntő alakok: a *Csókolom!* a leggyakrabban használt köszönés; a főnökséghez tartozó nőknek többnyire *Kezít csókolom!*-ot köszönnek. A férfiak egymás között használják az *Erőt, egészséget!, Egészséget! Minden jót! Tiszteletem!* formákat is. A nők egymás között nemtegező viszonylatban *Pál, Puszilom!* a tegező *Puszillak!* alakokat is használják, ezeknek a formáknak alacsonyabb előfordulása van a munkásnők körében, az adminisztrációban dolgozók között valamivel magasabb.

Leggyakrabban használt elköszönő alakok: *Jó éjszakát!, Viszontlátásra!*

III.5.3.4. A két munkahelyi csoport kapcsolatrelációit összevetve levonható a következtetés, hogy a két egymással szemben álló kapcsolatrendszerű és két egymástól eltérő hierarchiára szerveződő munkahelyi közösség fatikus nyelvhasználatában eltérő módon és eltérő mértékben realizálódnak a hatalom és szolidaritás dimenziói. Az iskolában a relációk minőségét meghatározó szociológiai demográfiai tényezők fontossági sorrendje: életkor, nem, beosztás, iskolai végzettség, a kézügyágban pedig: a beosztás, iskolai végzettség, életkor, nem, ismertségi fok, interakciók gyakorisága.

III.5.4. Utca, tömegközlekedés, szolgáltatások

III.5.4.1.1. Az utcán, a tömegközlekedésben és a hivatalban, valamint a szolgáltatások színterein az anonim relációk a kapcsolatteremtésnek egy sajátos módját feltételezik. Az ismeretlenekkel felvett nyelvi kapcsolat az urbánus életmódra jellemző kommunikációs helyzetnek tekinthető (vö. Domonkosi 2002: 138), ilyen értelemben a falusi környezet ismertségi kapcsolatokat feltételez, ahol a **közösség**, a személyes kapcsolatok szabályozzák a társadalmi életet. Ezzel szemben városi környezetben személytelen kapcsolatok veszik körül az egyént.

A falusi közösségekben, az utcán, hivatalban, a szolgáltatások színterein az interperszonális kapcsolatok nagyobb teret engednek a fatikus kommunikáció számára; itt a köszönő reláció általános, sőt kötelező, még akkor is, ha esetleg „idegen téved a faluba,” vagyis, ha ismeretlenek találkoznak.

Ladó János 1958-ban tett megfigyelése, miszerint „Lassanként néprajzi érdekességgé válnak a kisebb falucskák mindenkit ismerő s így mindenkinek köszönő és ezt a családi szokást az arra járó idegenekre is kiterjesztő parasztemberek” (Ladó 1958: 422), a székelyföldi falvakban ma sem érvényes, ugyanis itt még mindig él a mindenkinek köszönés szokása, sőt az utcán való „szóbaállás”, („*kettőt szólunk*”)⁷⁴ egymás megszólítása, akár egy-egy csupasz fatikus rítus erejéig.

Falusi környezetben kevés olyan kommunikációs alkalom adódik, amikor anonim relációkban kell kapcsolatot kezdeményezni, ezzel szemben a városi életforma számos olyan alkalmat teremt, amikor ismeretlenekkel kell szóba állni, alkalmyszerűen nyelvi kontaktust teremteni.

III.5.4.1.2. A vizsgálatba bevont városi és falusi adatközlőknek az idegenek megszólítására vonatkozóan olyan szituációkra kellett részben feleletválasztásos, részben pedig teljes megnyilatkozással választ adniuk, amelyek arra irányultak, hogy milyen verbális viselkedést tanúsítanak, milyen tiszteleti formák közül választanak idegenekkel szemben a tömegközlekedésen, utcán, boltban, hivatalban. A kérdések a megszólított nemére és életkorára vonatkozó differenciáltságot is tartalmazták, amennyiben a társadalmi tényezők befolyásolhatják leginkább a megszólítási stílusok megválasztását. A feleletekből következtetni lehetett a személyhasználatban megragadható tegező–nemtegező relációk megoszlására, a nemtegező formák használatára, valamint a nominális megszólításokra. Az idegenekkel szemben használt köszönési módok vizsgálatában a kérdések közvetlenül irányultak a preferált köszönési formákra.

III.5.4.2.1. Az idegenekkel való kapcsolattartásban a felnőttek körében (30–60 fölött) a nemtegezés mondható általánosnak. A 14–19 évesek körében a saját korcsoportban használt tegező formák elterjedtsége teljes körű, egyetlen adat sem utalt arra, hogy ismeretlen egykorú fiatalok nemtegező formákat használnának egymás között.

Az alábbi táblázatban levő értékek azt mutatják, hogy az idegenekkel való kapcsolatteremtésben egyes korcsoportokon belül kizárólagos a nemtegező formák használata, az azonos neműekkel való kapcsolat mutat némi elmozdulást a tegezés irányába. Az egyes korcsoportok közötti aszimmetrikus kapcsolatra is rálátás nyílik: az idősebbek tegezik a fiatalabbakat, azok pedig magázzák az idősebbeket.

⁷⁴ Adatközlői kifejezés.

		14–18		19–40		40–60		60 fölött	
		F	N	F	N	F	N	F	N
14–18	F	0%	0%	62%	78%	91%	100%	100%	100%
	N	0%	0%	74%	68%	98%	100%	100%	100%
19–40	F	0%	11%	46%	82%	98%	100%	100%	100%
	N	2%	0%	71%	79%	100%	100%	100%	100%
40–60	F	2%	9%	89%	98%	100%	100%	100%	100%
	N	6%	1%	91%	96%	100%	100%	100%	100%
60 fölött	F	0%	5%	97%	100%	100%	100%	100%	100%
	N	3%	0%	100%	95%	100%	100%	100%	100%

22. táblázat

Az ismeretlenekkel szemben használt nemtegezés százalékos megoszlása korcsoportok és nemek szerint

III.5.4.2.2. A nemtegező formák használatában a teljes mintát tekintve a *maga* és a *tetszik* aránya igen közel van egymáshoz (37%–34%), az *ön* előfordulása 18%-os, a névmáskerülés (vö. *Elnézést, leesett a zsebkendő, Elnézést, leszáll a következőnél?*) 11%. A kontrollként használt, interjúalanyoktól kapott adatokkal összevetve ezeket a számarányokat nem teljesen igazolódik vissza a jelenség, ugyanis a személytelen formák és az *ön* aránya itt magasabb volt, alacsonyabb a *magázás*, és nagyjából megegyező a *tetszikelés*. Ez azt bizonyítja, hogy a *maga* dominanciája inogni látszik, választását az életkor és a nem mellett más szociológiai változók is befolyásolják, mint például a környezet, iskolázottság, a partner külső megítélése, az *ön* pedig terjedőben van. A nők, gyerekek körében nagyobb arányú a *tetszikelés*, és ugyancsak az ő nyelvhasználatukban dominánsabb az *ön* is.

A nominális formák használata ritkább: az adatközlők 18%-a jelölte meg a következő alakokat: *uram, hölgyem, bácsi, néni, bácsika, kisasszony, fiatalember, fiatalasszony, kisleány, kislány, öcsi*. A többség az *elnézést, bocsánat, bocs, ne tessék haragudni, tessék mondani, légyszi, halló* közhelyszerű, kapcsolattartó elemeket használja.

III.5.4.2.3. A köszönési stílusok megválasztását a kapcsolat távolságtartó jellege határozza meg. A semleges, napszakos formák igen magas előfordulási aránya azt jelzi, hogy a gyerekek körében is ez a preferált stílus. A *Csókolom!, Kezét csókolom!* előfordulása ebben az érintkezésben alacsony. Ha a 14–18 éves korcsoportot életkor szerint lebontjuk, akkor elmondható, hogy a fiatalabb gyerekkorra jellemzőek ezek a formák, a 16 éves kortól azonban már helyüket

a napszakos köszönések veszik át. A gyerekeknek többnyire *Szervusz!-t* köszönnék a felnőttek, de ezúttal is a 16 év a kritikus korhatár, amikor a napszakos formára való átváltás történik. A *Csókolom!*, *Kezét csókolom!* nőknek 30-35 év fölött használatos, de a 60 fölötti nők esetében már visszaesik az arány 12%-kal, ez azt jelenti, hogy itt is a napszakos alakok kerülnek előtérbe.

Megjegyzendő, hogy mind a *Csókolom!*, mind pedig a *Kezét csókolom!* megszólítási formaként is használatos. (vö. *Leszáll, Csókolom/Leszáll Kezítcsókolom?*).

III.5.4.3.1. A szolgáltatások színterein a nyelvhasználó a szituációs, úgynevezett passzazsér szerepek révén vesz részt a kommunikációban. A leggyakoribb beszédszínterek ebben a vonatkozásban: a hivatali ügyintézés (bank, posta), bolt, orvosi rendelő és a lelkész. Bár az utóbbi nem tartozik kifejezetten a „szolgáltatások” közé, a kommunikáció jellegénél fogva besorolható ebbe a kategóriába.

Mindenik szituációban falusi és városi beszélőktől is származnak adatok, a falu-város szokásrendje eltér egymástól, elsősorban is abban, hogy falusi viszonylatban az ügyintézés is ismert, alkalmasint lehorgonyzott viszonyok keretében zajlik.

III.5.4.3.2. A hivatali ügyintézésben (bank, posta) a kommunikáció távolságtartó, tehát ennek megfelelően realizálódnak a kapcsolati formák is. Az adatközlők 89%-a nem tegezi a hivatalnokokat a nemtegező formák közül pedig az elkerülő szerkezeteknek, alakoknak van nagyobb elterjedtsége 47%, a *maga* 18% és a tetszikelés aránya pedig 29%; 6% pedig az *ön* névmást jelölte meg. A feleletekből az derült ki, hogy leggyakoribbak a személytelen kérést előadó megnyilatkozások, amelyekben nincsenek fatikus elemek. A nominális alakformák használatára is igen kevés adat van, itt a *hölgy, hölgyem, úr, uram, bácsi, néni* fordulnak elő, többnyire inkább a hivatalnokok részéről, akik a nemtegező alakok közül nagyobb arányban élnek a tetszikeléssel (42%), nagyobb előfordulása van az *ön* névmásnak is (21%), a *maga* 12%, az elkerülés pedig 25%.

A megszólítási stílusok megválasztását nagyon kis mértékben befolyásolja az életkor, a nem egyáltalán nem bizonyult meghatározó tényezőnek, de ennek az is lehet az oka, hogy a hivatalos ügyintézésben többnyire női munkacserőt foglalkoztatnak.

A hivatalban használt köszönési formák a napszakos köszönések, ezek közül is a *Jó napot kívánok!*, alacsonyabb arányban a *Kezét csókolom!* Nagyon kevés adat érkezett a napszakos rövid forma használatára, amelynek az lehet

az oka, hogy a nyelvhasználók ezt az alakot nem tartják a beszédhelyzethez és a nyelvhasználati színtérhez képest eléggé formálisnak. A búcsúzó köszönés *Viszontlátásra!* szintén általánosan használt. Az interjúalanyokkal való beszélgetésből az is kiderült, hogy a köszönés legtöbbször elmarad ezekből az interakciókból, a kapcsolatot nyitó forma a *Tessék!*, záró formája a *Köszönöm!*

A falusi adatközlők esetében már nagyobb arányban jelenik meg a tegezés, itt az ismertségi viszony következményeképpen a fatikus nyelvhasználat a falu kommunikációs normáihoz igazodik.

III.5.4.3.3. A bolti eladókhoz fordulás esetében már informálisabb a stílus. A tegező alakok aránya 26%, választásukat pedig az életkor befolyásolja. A tetszikelő formák aránya mindkét fél részéről nagyon magas, 72%, az elkerülő alakok és a *maga*, az *ön* szintén előfordulnak ebben a relációban, de nagyon alacsony arányban. A nominális formák csak ismertség esetén használatosak: szerepfőnevek, keresztnévi megszólítás, amely anonim relációkban egyáltalán nem fordul elő. Az idősebb adatközlők még emlékeznek a *kedves vevő* formára, de a mai nyelvhasználatra már nem jellemző, legfeljebb ironikus színezettel, ezzel szemben a *kuncsaft* gyakrabban hallható a bolti eladóktól. A mai nyelvhasználatban a *Segíthetek? Miben segíthetek? Tessék?* szinte mindent helyettesít, még a köszönési alakokat is!

A köszönés legtöbbször elmarad, a vevő köszönését egyre ritkábban fogadják. A köszönési módok a napszakos alakok, női eladókkal szemben férfiak használják a *Csókolom!, Kezit csókolom!* formákat. Falusi környezetben ez az interakció is az ismertségi relációknak megfelelően a helyi normákhoz igazodva zajlik.

III.5.4.3.4. Az orvoshoz fordulás egy-két ismertségi kapcsolatot kivéve kizárólag nemtegező formákkal történik. Ebben a relációban differenciáltabb kép rajzolódik ki, amennyiben a nem, az életkor, és a lakóhely is meghatározó tényező a kapcsolati alakok megválasztásában. Legalacsonyabb előfordulási aránya itt az elkerülő formáknak van, a fiatalabbak körében elterjedtebb a tetszikelés, de ez az életkorral csökken. Az idősebbek a *magázással* élnek, ez azt is jelentheti, hogy bizalmasabb kapcsolatuk a háziorvossal, feltételezhetően az interakció is gyakoribb. A nominális formák: *doktor úr, doktornő*, több adat is vall arra, hogy a megszólítás elé bizalmassági jelző kerül: *drága doktor úr, kedves doktornő*. A gyermekek nyelvhasználatában nagy gyakorisággal jelenik meg a *doktor bácsi/néni*. A nemtegező alakok használatát még befolyásolja a nem is: orvosnők esetében jóval nagyobb a tetsziklés aránya; és nem kis mértékben a lakhely: a falusi adatközlők nyelvhasználatában gyakoribb a *maga*.

Az orvos beteghez fordulása általában személytelenebb, mint fordítva, kivéve azokat az eseteket, amikor az interakció gyakoribb, tehát a háziorvossal való kapcsolattartásban már tényezővé válik az ismertség, a bizalmasság. Interjúalanyok adatai szerint a szülészek, nőgyógyászok használják gyakrabban a keresztnévi megszólítást, feltételezésem szerint ez a helyzet intimitásával hozható összefüggésbe, feszültségoldó hatása van.

A köszönési alakok formális, napszaknak megfelelő formák, nők esetében pedig a *Kezét csókolom!*. Érdekes, hogy ennek a falusi adatközlők esetében megnő az előfordulási aránya, sőt arra is van adat, hogy a férfi orvosnak is így köszönnek. Ebben a választásban az iskolázottságnak van szerepe: az alacsonyabb képzettségűek élnek vele.

III.5.4.3.5. A lelkész megszólításban a nemtegező formák aránya 94%.⁷⁵

A nominális megszólítások itt nagyobb változatosságot mutatnak, különösen a gyerekek nyelvhasználatában: *pap bácsi, plébános úr, tiszti, atya, tisztelendő, atyám, tisztelendő úr, plebi, név + tiszti, tiszteletes úr, tiszteletes, tiszteletes asszony (úgy is mint a tiszteletes felesége és úgy is mint női lelkész)*.

A felnőttek a hagyományos alakokkal élnek: *tiszteletes úr, tisztelendő úr, atya/atyám, plébános úr*. A *pap bácsi* alakot katolikus és protestáns gyerekek egyaránt használják, ez az egyetlen bizalmasabb megszólítási mód a protestáns lelkészhez fordulásban, ezzel szemben a katolikusok sokkal több rövid alakkal élnek, ez arra enged következtetni, hogy a katolikus lelkészekkel bizalmasabb a viszony.

A nemtegező formák közül a tetszik használatának aránya nagyobb, de falusi környezetben a *maga* gyakoribb. Az elkerülő formák, illetve az *ön* előfordulási aránya szinte kimutathatatlan. A lelkészek üdvözlésében a hagyományos köszönési módok használatosak mind a gyermekek, mind pedig a felnőttek körében: *Békesség Istentől! (ref.), Dicsértessék a Jézus Krisztus! Mindörökké! (kat.), Isten áldja! (unit.), Erős vár a mi Istenünk! (evang.)* A protestáns gyerekeknél kötelező köszönési mód a konfirmációt követően a *Békesség Istentől*, a konfirmációt megelőzően elfogadottak más, felnőtt felé irányuló köszönésmódok is.

III.5.5. A fatikus viselkedés és a kapcsolati formák használatának problémái kétnyelvű környezetben a nyilvános beszédszíntereken

III.5.5.1. A kisebbségi kétnyelvűség körülményei között, az anyanyelv-államnyelv viszonylatában, az ország kisebbségi és államnemzet-politikájának következményeként a kisebbségi beszélők anyanyelvhez való érzelmi kötő-

⁷⁵ A tegező adatok kivétel nélkül gyermekektől valók, akik a fiatalabb lelkészeket tegezik.

dése a nyelvmegtartás érdekében természetes védekező következmény. Nemcsak a szórványban, hanem az úgynevezett „tömbmagyarságú” területeken is az államnyelv kiemelt, fölérendelt státusa, gyakorlati szerepe több mint két évtizeddel a rendszerváltás után is domináns, noha a nemzetközi jogi szabályozások lehetővé teszik az anyanyelv használatát az élet minden területén, beleértve a közsférát, a hivatalokat is.

Biztató előrelépések vannak, de a magyar nyelv teljes körű használatának még vannak buktatói: a nyelvismeret hiánya, például, valamint az erőteljesen ható sztereotípiák, attitűdök, az egymás iránti intolerancia, az etnocentrizmussal is kapcsolatba hozható negatív vagy pozitív elfogultság mind a román mind a magyar anyanyelvűek részéről.

Ebből következik, hogy a nyilvános nyelvhasználati színtereken, formális és alkalmi kommunikációs helyzetekben a magyar anyanyelvű beszélők, miután első lépésben felmérik saját helyzetüket a kódválasztást illetően, a következő stratégiákat kénytelenek követni: a hivatalban ülő személy nyelvének kezdik meg a társalgást (román nyelvre váltanak, román nyelven kezdik az interakciót, esetleg megválasztják a hivatalnok személyét, kivárlják, míg magyar anyanyelvű hivatalnokhoz kerülnek), vagy kitartanak anyanyelvük mellett, s ezzel alkalmasint vállalják a feszültséget, a konfliktust. A nyelvi feszültségek megnyilvánulhatnak magyar részről a közbeszédben elhangzó: *tanuljon meg magyarul, ha háromszéki kenyeret eszik*; román részről pedig a *ce anume?, nu știu ungurește! vorbiți/vorbește românește*⁷⁶-féle elzárkózó magatartást tanúsító nyelvi viszonyulási módokban.

De vajon mennyire általános ez a kijelentések szintjén megmutatkozó elutasító magatartás a mindennapi gyakorlatban? Mennyire elutasító vagy mennyire toleráns, netán saját érdekeit tekintve mennyire konform a székelvöldi magyar anyanyelvű beszélő akkor, amikor bizonyos nyelvhasználati színtereken, formális beszédeseményekben, beszédsszituációkban, beszédaktusokban az adott kommunikációs helyzetnek megfelelően kódot kell választania? Az alkalmi, úgynevezett passzazsér vagy sszituációs, illetőleg organizációs szerepekben milyen lélektani, mentalitásbeli motivációk befolyásolják a nyelvvlasztást a kommunikáció fatikus, vagyis kapcsolatteremtő, kapcsolatfenntartó mozzanataiban, a székelvöldi beszélő hogyan viszonyul a románság beszélési szokásaihoz, milyen attitűd jellemzi a románság beszéd- és magatartáskultúráját illetően?

III.5.5.2. A felmérésben 72 sepsiszentgyörgyi adatközlő vett részt, 60-an kérdőívet töltöttek ki, 12 adatközlővel pedig szociolingvisztikai interjú ké-

⁷⁶ Micsoda? Nem tudok magyarul! beszélj, beszéljen románul!

szült. Az adatgyűjtési formától függetlenül minden adatközlőnek ugyanazokra a kérdésekre kellett válaszolnia, de az interjú kötetlenebb, spontánabb beszélgetésre, véleménynyilvánításra adott lehetőséget. A megkérdezettek válaszai csak néhány, a legszükségesebbnek tekintett társadalmi változó figyelembe vételével kerültek elemzésre: férfi–nő, életkor, iskolai végzettség (ezen belül: alapfokú, 10 osztályos; középfokú–középiskolai; felsőfokú, főiskolai/egyetemi képzés). 39 nő és 33 férfi válaszolt a feltett kérdésekre: 28 alapfokú, 31 középfokú, 13 főiskolai végzettségű, 82% az aktív korosztályba tartozó, 19–66 év közötti adatközlő.

A kérdések arra irányultak, hogy a mindennapi életben, a bevásárláskor, ügyintézéskor, a szomszédokkal való kapcsolatteremtésben az úgynevezett passzazsér szerepekben milyen nyelvi viselkedést, attitűdöt mutatnak a beszélők. Hogy nyelvi magatartásukban mennyire erős a sajátcsoport-identitás, a formális beszédszíntér nyelvi viselkedési szokásain túl informális helyzetben, anonim relációkban, illetőleg ismerősökkel, szomszédokkal való interakció során milyen beszédmódokat használnak a székelyföldiek.

III.5.5.3. A *Milyen nyelven köszön és szólít meg egy idegent a városban (pl. az utcán, tömegközlekedési eszközökön)?* kérdésre a válasz az volt, hogy: természetesen magyarul. Itt nem működik semmiféle önszabályozás, nincs helyzetdefiníció, alku: ha Sepsiszentgyörgyön vagyunk, akkor az utcán, egyéb nyilvános informális helyen a magyar nyelv használata általános. Kicsit árnyaltabb a kép akkor, ha ismerősökkel, szomszédokkal kell érintkezni, a köszönés, üdvözlés szintjén kapcsolatba lépni.

Az Ön román ismerősei milyen nyelven köszönnek Önnek az utcán, lépcsőházban? Ön milyen nyelven köszön nekik? kérdésre a válaszadók 17%-a jelölt meg olyan kölcsönös viszonyt, amelyben a felek egymás nyelvén köszöntik egymást. A válaszadók többsége a román nyelvet jelölte be az egyedüli kapcsolattartó nyelvként.

Arra a kérdésre viszont, hogy: *Ha belép egy boltba, milyen nyelven köszönti, szólítja meg az eladót?* a magyar nyelv volt a megjelölt válasz, mindössze három adatközlő nyilatkozta azt, hogy románul, bár megjegyezték azt is, hogy boltja válogatja, ugyanis a kisebb ábécékben már ismerős a kiszolgáló személyzet, a nagyobb központi boltokban (Ilka, Merkúr, részben a Profi) magyar anyanyelvű eladók is dolgoznak. A kódválasztást ebben az esetben tehát az ismertség befolyásolja. A város bevásárlóközpontjaiban már más a helyzet: itt ugyanis személytelenebb a kiszolgálás, a tapasztalat pedig az, hogy a magyarul nem beszélő eladók vannak többségben. Ennek ellenére mindössze csak

heten nyilatkozták azt, hogy mindkét nyelven próbálnak kapcsolatot teremteni. Arra a kérdésre, hogy átváltanak-e románra, ha szükséges, a magyarul köszönő adatközlők csak 9%-a válaszolt nemmel, főként az idősebb, 50 év felettiek, akik azzal indokolták válaszukat, hogy azt gondolják, joguk van egy többségében magyar városban magyarul beszélni. A férfi és női adatközlők válaszai között általában nem volt szignifikáns különbség, bár az anyanyelv iránti pozitív elfogultságuk erőteljesebbnek mutatkozott a nőkénél. Két fiatalabb korú, 10 osztályt végzett adatközlő pedig azt nyilatkozta, hogy azért nem vált kódot, mert románul nem tudná megértetni magát. A tapasztalat tehát az, hogy a mindennapi gyakorlatban inkább a kommunikáció sikerességére irányuló érdek befolyásolja a beszélőt döntéseiben, semmint az anyanyelve iránti elfogultság. A természetes viselkedési forma általában az, hogy a beszélő előbb anyanyelvén szólal meg, a fatikus beszédtevékenység révén megtörténik a helyzetdefiníció, majd a sikeres interakció érdekében kódot vált, tudomásul veszi a beszédpartner felsőbbrendűségét. További nyelvi viselkedését pedig ez határozza meg.

A következő kérdés az ügyintézés nyelvére irányult. *Milyen nyelven köszön és szólítja meg az alábbi hivatalok személyzetét?* Nyelvhasználati színterek: polgármesteri hivatal, adó-és pénzügyi hivatal, lakossági nyilvántartó, rendőrség, útlevélosztály, bank. A válaszadók többsége a magyar nyelvet jelölte meg a polgármesteri hivatal, a lakossági nyilvántartó, az adó- és pénzügyi hivatal, valamint a bank esetében. Ezekben a hivatalokban többnyire magyarok ülnek vagy magyar tisztviselők is, a beszélőknek nem lehetnek nyelvi nehézségeik. Az útlevélosztály, és a rendőrség esetében a román nyelven való kapcsolatteremtést jelölték meg az adatközlők. Arra a további kérdésre, hogy tudatában vannak-e annak, hogy itt is használhatnák anyanyelvüket, a válasz az volt: *igen, de az ember nem keresi a bajt, ha nem muszáj; az ember többel éri utol; kevés rendőr tud magyarul; ha tolmáchoz fordul az ember, a ferdítés lehetősége is felmerül* stb. vagyis a tartózkodás okai egyrészt pragmatikus okok, másrészt pedig a rendőrségnek az állammal, a politikai hatalommal való összekapcsolásából kialakult sztereotípiák, lélektani motivációk.

A kérdőív a román és/vagy a magyar nyelven való kapcsolatindítás lehetőségeit adta meg, ennek ellenére mindkét nyelven történő, úgynevezett halmozott köszönési formát is megjelölték az adatközlők. Ennek számaránya viszont alacsony.

Nyelvhasználati szintér	R	M	R/M
polgármesteri hivatal	5	64	3
lakossági nyilvántartó	22	41	9
útlevélosztály	61	9	2
adó-és pénzügy	6	63	3
rendőrség	58	3	11
bank	11	52	9

23. táblázat

Nyelvválasztás a hivatalos nyelvhasználati szintereken

Arra a kérdésre, hogy: *Minek alapján dönt a választott nyelvről?* a megkérdezetteket válaszaik és a válaszok mögött rejlő motivációk alapján a következőképpen lehetett csoportosítani: a **tudatosan konform** beszélők csoportja, akik azon a nyelven indítanak interakciót, ahogy az adott helyzet megkívánja. Ők tudatos helyzetdefiníció alapján döntenek, ebben segítségükre van a mindennapi tapasztalat, az ismertség is: *Milyen nyelven fogadják a köszönésemet; A köszönés nyelve szerint; Hogy milyen nyelven szólnak hozzám; Hivatalos helyeken általában nem tudnak magyarul; Helyzettől függően, de legtöbbször ott, ahol nem ismerek senkit, románul értekezek; A helyzettől függően; Ismerős környezet, hivatalos vagy idegen környezet; Név után; Attól függ, hogy mit ír a kitiűzőjén; Inkább román anyanyelvűek dolgoznak az intézményben, pl. rendőrség, útlevélosztály, bank; Tudom, hogy magyarok; Tapasztalatból tudom, hogy hol, milyen nyelven beszélnek; Ismerem a hivatali alkalmazottak hovatartozását; Ha bemegyek egy hivatalba, egyszer körültekintek, és figyelek, hogy milyen nyelven beszélnek.*

A helyzetdefiníció szubjektív tapasztalatok, benyomások, sztereotípiák által kialakított imázs alapján is történhet: *Megnézem a személyt, és próbálom felismerni, hogy magyar vagy román. Messziről a képükre van írva, ha nem magyarok, ilyenkor románul szólok. Azt, hogy mit jelent: messziről a képükre van írva, nem tudták mással magyarázni, mint: románképű, vagy: öltözete alapján.*

A **spontán konform** beszélők csoportja, nem törekszik helyzetdefinícióra, ők a kódválasztást az esetlegességgel magyarázzák: *Véletlenül; Spontán; Megérzés alapján; Az alkalmazottak feltételezett nyelve szerint, tipp; Legtöbbször véletlenszerű döntés van, amikor tudatosan magyarul kezdem, és ha kell, átváltok románra.*

Végül vannak, akik tudatosan **csak magyar nyelven** szólalnak meg, és ezt a következőképpen indokolják: *Elvből, természetesen használom anyanyelvemet,*

bárhol, ahol tehetem; A többségi lakosságnak nyelvi hovatartozása, ennek százalékos aránya (Sic!); Anyanyelvem magyar; Saját nyelvem alapján döntök: magyarul. Magyarul jobban ki tudom fejezni magam és könnyebb a kommunikálás; Mert ez az anyanyelvem, és úgy érzem, jogom van használni; A magyart jobban szeretem, és jobban ki tudom fejezni magam magyarul.

A férfi válaszadók indoklásai erősebb pozitív elfogultságot mutatnak: *Magyar vagyok, tehát magyarul; Más nyelvet nem beszélek; Székelyföldi településeken én csak magyarul beszélek, aki akar, megért, aki nem, az úgys mindegy; Anyanyelvem alapján; Alapban bennem van, hogy magyarul, mert magyarul gondolkodom. Székelyföldön minden hivatalban kellene, hogy tudjanak magyarul; Megnézem a személyt, és megpróbálom felismerni, hogy milyen nemzetiségű. Meglátásból, az emberek kinézete alapján; Általában megfigyelem, hogy ő milyen nyelven köszön és szólít meg, de ha nem jön ez be, akkor magyarul szólok; Anyanyelvem magyar.*

A *Mit tesz abban az esetben, ha magyarul köszönt valakinek, de az románul válaszol?* kérdés esetében az adatközlőknek három lehetséges válasz közül kellett választaniuk: 1. *átvált románra*, 2. *folytatja magyarul*, 3. *kioktatja beszédpartnerét, hogy tanuljon meg magyarul*. A kérdőíves felmérésben részt vett 60 megkérdezett közül 57-en nyilatkozták azt, hogy átváltanak románra, mindösszesen 3-an jelölték be a *folytatja magyarul* változatot. Mindhárom adatközlő férfi és 50 év fölötti. Senki nem jelölte be a 3. válaszlehetőséget, vagyis senki nem oktatja ki beszédpartnerét, hogy tanuljon meg magyarul. Ezzel szemben a spontán beszélgetés során kiderült, hogy a 12 megkérdezett mindenikének volt már olyan élménye, hogy ő vagy valaki a környezetéből rendre utasította a hivatalnokot vagy bolti eladót, hogy a megértés szintjén legalább sajátítsa el a magyar nyelvet. A szóban történő kikérdezéskor 7-en (58%) nyilatkozták azt, hogy nem váltanak kódot.

Arra kérdésre, hogy mi a megkérdezettek véleménye, kik udvariasabbak, a románok vagy a magyarok, vagyis nyelvi magatartás tekintetében melyik etnikum iránt mutatnak pozitív vagy negatív megítélést, mennyire etnocentrikus a viszonyulás a saját vagy idegen csoport iránt – *Őn szerint kik udvariasabbak itt Székelyföldön?* – csak két bejelölendő válaszlehetőséget kaptak az adatközlők: *magyarok, románok*. A válaszok 32%-a az volt, hogy a magyarok, 24%-a románok. Az indoklás elsősorban a nyelvi repertoár szűkösségére irányult: kevesebb udvariassági szintagmát tartalmaz a nyelvük, köszönési formáik szegényesebbek, sok a rövid forma, ezek kevésbé árnyaltak; többen

kifogásolták a *măi, mă, bă*⁷⁷ megszólítási forma gyakori használatát. A válaszokban megjelentek a románsággal kapcsolatos sztereotípiák is: hangosak, szemtelenek, neveletlenek, gátlástalanok, bosszantóan magabiztosak.

Bár köztes alternatívát a kérdőív nem adott meg, 44%-a az adatközlőknek azt a szöveges választ adta, hogy: *embere válogatja, az udvariasság nem etnikum-függő*.

III. 5.5.4. A fentiek alapján elmondható, hogy a személyközi kapcsolatok erősen függenek a társadalmi tértől, amelyben létrejönnek. A társadalmi tér pedig kapcsolathálózati rendszer, amelyben a csoport – kisebbségi kétnyelvű környezetben –, az etnikai közösség jelent referenciaalapot. Az interakció elindításához szükséges a közös kód ismerete, ennél fogva a beszélők részéről fontos annak a kódnak a helyes megválasztása, amely sikeressé teszi a kommunikációt. A kódválasztás azonban szociális attitűd kérdése is, a kapcsolattartási szokásokban, a társadalmi érintkezést kísérő úgynevezett relációs kommunikációban megmutatkoznak a nyelv választást motiváló kognitív és szociálpszichológiai tényezők.

A székelyföldi magyarok etnikai csoport-öntudata erős, az anyanyelv a maga szimbolikus értékén túl gyakorlati értékkel is bír számukra, igény van arra, hogy az élet minden területén használhassák anyanyelvüket az itt élők. De igény van a balansz kétnyelvűségre, minthogy arra is, hogy az itt élő más etnikumú lakosságban is legyen hajlandóság a magyar nyelv tanulására, mely alapja lehetne a harmonikus kultúrák közti kapcsolatoknak. A többségi nemzet iránti viszonyulásukban deklaratív helyzetben kimutatható ugyan az etnocentrikus szemlélet, de a mindennapi gyakorlatban inkább a kommunikáció sikerességére irányuló érdek befolyásolja a beszélőt döntéseiben, semmint az anyanyelve iránti elfogultság. A nyilvános nyelvhasználati színtéren, a formális beszédhelyzetekben az egyén általában anyanyelvén szólal meg, a kommunikáció fatikus mozzanatában megtörténik a helyzetdefiníció, majd a sikeres interakció érdekében dönt arról, hogy a rendelkezésére álló nyelvi repertoárból (anyanyelv, államnyelv) melyiket választja. A jellemző magatartás az, hogy románul folytatja a társalgást.

⁷⁷ Hé!

IV. FATIKUS NYELVI ELEMÉK A MOLDVAI CSÁNGÓ GYEREKEK NYELVHASZNÁLATÁBAN

IV.1.1. A moldvai csángó magyarok körében kérdőíves felméréssel jutottam olyan nyelvi adatokhoz, amelyek érdekesek a feldolgozásra, és kiegészíthetik a jelen munka vizsgálati körét. Az adatgyűjtést közvetett úton sikerült megszervezni, a moldvai csángó falvakban missziót teljesítő magyar pedagóguskollégák segítségével, akik vállalták a kérdőívek kitöltését.

Noha tudatában voltam annak, hogy ez esetben a kérdőíves módszer nem mindig célravezető, a résztvevő megfigyeléssel hitelesebb nyelvi adatokhoz juthat a kutató, mégis kíváncsi voltam, hogy a magyar nyelvterület peremvidékén, ahol az anyanyelv már csak foszlányaiban létezik, a magyarul csak szűkebb családi, baráti körben beszélő, anyanyelvükön írni–olvasni alig tudó csángó gyerekek szunnyadó vagy újraélesztett anyanyelvhasználatában milyen mértékben vannak jelen a fatikus szókészlet elemei, és hogyan nyilvánul meg az azok használatát meghatározó normatudat.

Szándékom az volt, hogy a gyerekek szüleivel is töltessek ki kérdőívet, de az erre a célra átdolgozott (rövidített, egyértelműsített) 120 elküldött kérdőív-ből (60 gyerek, 60 felnőtt) csak 39 érkezett vissza, ebből 33-at gyerekek, hatot pedig felnőttek töltöttek ki. Utóbbiak nem szolgáltak olyan nyelvi adatokkal, amelyek feldolgozásra alkalmasak lettek volna, így ezekről teljesen lemondtam, de a felnőttek nyelvhasználatára, a gyermekeket megszólító formákra, a fogadott köszönésekre rálátás nyílik a gyerekek válaszaiból is.

A 33, gyerekek által kitöltött kérdőív összességében korántsem reprezentatív, részleteiben azonban tartalmaz olyan adatokat, amelyekről érdemes szólni, még akkor is, ha figyelembe vesszük a megfigyelői paradoxont, valamint azt a tényt, hogy a közvetett kitöltés során nem mindig releváns nyelvi adatok kerültek rögzítésre. Ha nem is pontosak az adatok, arra azért rálátást engednek, hogy a megkérdezettek tudatában milyen kognitív kép él a kapcsolati normákról, illetve mennyire vannak birtokában annak a magyar nyelvi kommunikatív kompetenciának, amely képessé teszi őket anyanyelvi környezetben a verbális kapcsolatteremtésre.

Az így nyert adatokat azért tartottam szerencsésebbnek külön fejezetben tárgyalni, mert nem azonos körülmények között történt a gyűjtőmunka, más kikérdezési szempontok érvényesültek és más szociológiai változók mentén lehet csak a feldolgozást végezni.

IV.1.2. A kitöltést 11–15 éves gyerekek végezték, általános iskolai tanulók, akik részt vesznek a magyar nyelvű oktatásban. Tizenöt adatlapot Koste-lekről, tizenkettőt Klézséről, három Lészpedről és kettőt Lábnyikról kaptam vissza.

A személyi adatok (nem, életkor, iskola, nemzetiség, vallás, lakóhely, szülők foglalkozása, családtagok száma) ez esetben csak orientatívák, hiszen szociológiai változóként nemigen használhatók, amennyiben ez esetben mélységi vizsgálatot nem lehetett végezni. A fiú–lány megoszlás sem mutatott releváns eltéréseket, tehát ezt sem vettem figyelembe.

Tanulságos azonban, hogy kivétel nélkül mindenik adatközlő nemzetiségeként feltünteti a csángót, vannak, akik csángó magyarként, mások csángó románként határozzák meg magukat. A felekezetek szerint nincs megoszlás, hiszen mindenik adatközlő római katolikus.

Egy kérdés a nyelvhasználatra vonatkozott: arra voltam kíváncsi, hogy a megkérdezettek melyik nyelvet használják a családban, a közvetlen lakókörnyezetükben és a nyilvánosság beszédszínterein. A gyerekek az alábbiakat jelölték meg: a családban a szülőkkel, nagyszülőkkel 17-en beszélnek magyarul (51%), 7-en „csángóul/csángósan” (21%), 5-en „románul, csángósan” (apával románul, anyával „csángósan”) (15%), 4-en pedig románul (13 %). Barátokkal rendszerint románul, magyar tanítóval magyarul, az élet más színterein románul.

A fatikus elemeket három nyelvhasználati szintér kapcsolat- és szerepviszonylataiban vizsgáltam: **család** (gyerek–apa, anya, nagyszülők–testvérek egymás közt, dédek, nagybácsik, nagynénik, unokatestvérek); **iskola**: tanárok, gyerekek egymást közt; **utca, nyilvános beszédszintér** (ismerősök, ismeretlenek). A lelkész, orvos, rendőr, illetve a hivatali személyekkel való érintkezés viszonylatainak vizsgálata irreleváns, amennyiben ez kizárólag az állam nyelvén történik.

IV.2.1. A szülők megszólításában a tegező és nemtegező viszonyt a kötött megszólítások: a **személyhasználat**, valamint a **névmásos alakok** jelenítik meg, de a családon belüli hierarchikus viszonylatokat a köszönési formák is alátámasztják.

A moldvai csángó gyerekek 60%-a tegezi édesanyját, 49%-a pedig az apját (1. táblázat). A szülőket megszólító névmások a *te*, *maga* és a *kedl/kend*, a tetszik + igenév használatával az adatközlőknek csupán 3%-a él; a *magá*-t 80%; a *kend*-et 9% használja.

Viszonylatok	Tegezi		Magázza		
Apa	16	49%	17	51%	33
Anya	20	60%	13	40%	33
Nagyapa	3	9%	20	91%	23
Nagyanya	4	12%	29	88%	33
Dédek	–	–	28	100%	28
Keresztszülők	2	6%	27	94%	29
Nagynénik	8	25%	23	75%	31
Nagybácsik	8	25%	23	75%	31

1. táblázat

A családon belüli tegezés/nemtegezés megoszlása

Az **unoka–nagy szülő** viszonylatban a nemtegező formák előfordulási aránya igen magas a tegező alakokkal szemben. A megkérdezettek mindössze 9%-a tegezi nagyapját, 12%-a pedig nagyanyját. Tetszikelő alakokról nem kaptam egyetlen nyelvi adatot sem, de a *maga* előfordulási aránya 72%, a *kend/ked*-é 28%.

A **déd szülők** megszólítására vonatkozóan kevesebb adat állt rendelkezésre, a megkérdezettek 84%-a válaszolt erre a kérdésre. A kérdőív utasítása szerint ugyanis, ha már nem létezik a megjelölt viszonylat, az adatközlő választhat: vagy emlékezetére, vagy az udvariassági formákra vonatkozó latens tudására támaszkodva ad választ, vagy pedig nem válaszol. A csángó gyerekek dédszüleiket magázzák. Ebben a viszonylatban nem fordul elő egyetlen tegező forma sem.

Kevesen tegeznek a **kereszt szülőket** is: mindössze 6%, valamivel többen a nagybácsikat, nagynéniket (8%). Ebben a viszonylatban is a *maga* megszólító névmásnak van előfordulása: 91%, a *kend* 9%-ban van jelen.

A **testvérek, unokatestvérek** közötti tegeződés általános, a gyerekeket a családban mindenki tegezi.

IV.2.2. A számadatok azt mutatják, hogy a szülőket általában többen tegeznek, a nagyszülői és egyéb rokon relációkban ez az arány jelentősen csökken, a déd szülőket mindenki magázza. Ez azt bizonyítja, hogy a szűkebb családba már betörni látszik az egész nyelvterületre jellemző általános tegezési jelenség, jóllehet, a tegezési arány csak az anyákkal való kapcsolattartásban viszonylag magas, a többi rokon esetében, beleértve az apát is, a hierarchikus kapcsolat tartja magát, úgy tűnik, a hagyományos családi szerepviszonylatok még meg-

örzödtek, a családon belüli gyermek–felnőtt viszonylatok is még aszimmetrikusak. A hagyományos, hierarchikus családmodell többé-kevésbé fennmaradt, és ez alakítja a személyközi kapcsolatokat. A családon belüli tegezés hátterében tehát az intimitás fokozata, valamint az életkori sajátosságok állnak (anyát tegezi 60%, a nagyanyát pedig csak 12%, apát 49%, a nagyapát 9%. A dédek tegezése 0%), de a tegezés–magázás megoszlását befolyásolja a rokonsági fokozat is, például többen magázzák a keresztszülőket (94%), akik távolabbi rokonok, és nincsenek is minden esetben vérségi kapcsolatban a megkérdezettekkel. A nagybácsikat, nagynéniket 75% magázza, ők közelebb állnak a szűkebb családhoz. A magázás aránya a szülőkkel való kapcsolatban a legalacsonyabb.

A nyelvi régiség megőrződésének példája a *kend–ked* megszólító névmás, amely még megtalálható a gyermekek nyelvhasználatában, jóllehet csak alacsony százalékban.

A **grammatikailag szabad, nominális** megszólítások igen nagy változatosságot mutatnak.

A szülőket, nagyszülőket, nagybácsikat, keresztszülőket megszólító nyelvi alakok elkülöníthetők aszerint, hogy hagyományos magyar, rokoni, családi szerepfőnevek vagy kölcsönszók.

A hagyományos, szülőket jelölő szerepfőnevek: *édesanya/édesanyám, édesapa/édesapám, anyuka, apuka, anyja/anya, apja, anyuci, apuci*, kölcsőnelemek: *mámi, táti, máamá, tátá, mámika, tátika, tataj*.

A szülők, **apa, anya** megszólításában leggyakoribb az *édesanya, édesapa* és ennek birtokjeles formája: az *édesanyám, édesapám*.

Az adatközlők 45%-a rögzítette ezeket, gyakori előfordulású még az *anyja, annya/anya, apja* (12%), *mámi* (12%), *táti* (12%).

A **nagyszülők** megszólításai: *nagymama, nagymámá, nagytátá, dédi, tátá, tática, mamuka, máamája, mámi, tátája, tátika, öregbuna, nagybuna*. Leggyakoribb formák: *tátá* (35%), *mámika* (18%), *mámájá, tátája* (14%), *tátika* (15%), *mámá* (15%).

A **keresztszülők** esetében: *keresztmama, keresztata, keresztnéni, keresztanyó, keresztapó, kereszt* (a keresztapára), *nása, násu*.

A **nagynénik, nagybácsik** megszólításában igen gyakori a név + általános társjelölő *néni, bácsi*, előfordul a *nénje, nénye, ángyi, néni, bátyya, bácsikám, nénike, néne, tánti és matus, matusa, mósuly* (vö. 'nagybácsi' Márton–Péntek–Vöő 1977: 254–265).

Az **idősebb, távolabbi rokonok** megszólítására általában a név + *bácsi, néni* szolgál, a fiatalabb rokonokat nevükön szólítják.

Az **unokatestvér** megszólításában is dominánsan a keresztnév és annak transzformációi, kicsinyítő képzős, becéző formák használatosak, de előfordult a *nyepot* (unokaöcs) valamint a *viršár*, *viršór*, *versár* (sic!), *vésár* formák (vö. i. m. 401).

A családon belül a **gyerekek** keresztnéven, becéző néven illetik egymást, a szülők, nagyszülők is általában ezt használják, de előfordul a *leánka*, *cinka*, *cinkacska*, *keresztleánkám* a lányok megszólításában, fiúknál: *gyermek*, *gyermekecske*.

A távolabbi kapcsolatokban – **szomszédság**, **utca**, **ismeretlenek** – a megszólítási alakok változatainak használatát a kor és az ismertség befolyásolja. Az idősebb szomszédokat magázzák, vokatívuszi megszólításként a név + *néni/bácsi* általános társjelölők szolgálnak.

A magyar nyelvet tanító **pedagógusok** és az anyanyelvet tanuló diákok közötti kapcsolat más, speciálisabb az erdélyi magyar tannyelvű oktatási intézmények tanár–diák relációjához képest. A missziót teljesítő, többnyire fiatal pedagógus szinte családtagnak számít egyes faluközösségekben, ezért ez a kapcsolatminőséget is nagymértékben átformálja, bizalmasabbá teszi. A státus mássága és a kor befolyásolhatja, hogy a csángó gyerekek 12%-a tegezi a pedagógust, és keresztnévet használ nominális megszólításként. A többség szerepnév + általános társjelölő formával él: *tanár* + *bácsi*, *tanító* + *bácsi/néni*.

A **távoli ismerősök és ismeretlenek** esetében az idősebb korosztályt a gyerekek magázzák, de kerülik a tetszik + főnévi igenév használatát. Az *ön-* nincs az aktív szóképletükben, az idegenek megszólításakor a *bácsi*, *néni*, *tánti*, *nene* vokatívuszi alakok fordulnak elő gyakrabban, és a megszólítást kerülő formák: *bocsánat*, *elnézést*.

IV.2.3. A beérkezett adatok a következő **köszönési formák** használatára mutatnak: *napszakos köszönések*, *Adjon (a) Mária!*, *Beszélgetnek?*, *Csókolom!*, *Dicsértessék!*, *Egészséget!*, *Hello!*, *Jó napot!* *Jó reggelt!* (sic!), *Mit csinálsz?*⁷⁸, *Isten áldja meg!*, *Megjárta?*, *Szevasz!*, *Szia!* Ezeknek előfordulási aránya változó, a leggyakrabban használt formák a *napszakos köszönések*, a *Szia!*, a *Csókolom!*, és a *Dicsértessék!* Ritkább előfordulások: *Helo!*, *Egészséget!*, *Szevasz!*

Érdemes megjegyezni, hogy bár adatgyűjtéskor a köszönéspótlók fogalmát tisztáztuk az adatközlőkkel, mégis a *Beszélgetnek?*, *Mit csinál?*, *Megjárta?* köszönési formaként fordul elő az adatok között, bizonyítva azt, hogy ezek része a csángó gyerekek köszönési szóképletének.

⁷⁸ Vö. Ce faci? Tükörfordítása a román nyelvű köszönési módnak.

IV.2.4. A köszönések megoszlása pragmatikai szempontból, a kapcsolat-tipológiának megfelelően a következőképpen alakul: **érkező vagy kapcsolatkezdő** köszönések: *napszakos formák* (Jó napot!, Jó reggelt!), *Szia!*, *Csókolom!*, *Dicsértessék!*, *Mit csinál?/Mit csinálsz?/Mit csánsz?* (sic!), *Beszélgetnek?*, *Megjárta?*; **kapcsolatzáró formák**: *Adjon a Mária!*, *Szia!*, *Csókolom!*, *Isten áldja!*, *Mindörökké (ámen)!*

A köszönésformák megoszlása a társas kapcsolatokban a következő: a napszakos köszönések előfordulása családi környezetben nagyon ritka, testvérek között nem is fordul elő, szülők, nagyszülők felé pedig igen alacsony százalékban (7%). Ezt a formát inkább idegenekkel (83%), tanárokkal (71%), távoli rokonokkal (52%), idősebb rokonokkal (26%) szemben használják.

A *Szia!* testvérek között általános, barátok között bizalmas és egyenrangú viszonyt jelző köszönés, a szülők, nagyszülők esetében csak alacsony arányban a tegezői viszonyt meg megfelelően használják. Fiatalabb rokonokat, egy esetben a nagybácsit köszöntik így, illetve három adatközlő a tanító bácsit is megjelöli.

A *Csókolom!* általánosabban használatos családi köszönési mód a gyerekek körében. A közelebbi, vérségi kapcsolatokban a szülők, nagyszülők (különösen nagymama) köszöntéseként használatos (72%), távolabbi rokonok esetében: nagynénik, nagybácsik (25%) köszöntéseként és a tanárnők, tanítónők üdvözléseként fordul elő.

A *Dicsértessék/Dicsértessék a Jézus Krisztus* köszönési formát a nagyszülők, nagynénik, nagybácsik, tanárok, alacsonyabb arányban a távoli ismerősök felé intézik. Többen megjelölik magyar nyelvű köszönési formaként, lelkészt köszöntő formaként is, de itt leginkább a román nyelvű változat jelenik meg.

Az *Isten áldja meg!* nagyszülők és rokonok viszonylataiban található meg, a köszönéspótlók közül a: *Megjárta?*, *Beszélgetnek?* csak felnőttek esetében használatos a *Mit csinálsz?*, *Mit még csinálsz?*, *Mit csánsz?* bizalmas köszönési mód egyenrangúak között.

A nonkonform köszönési formák használata ritka, a szimmetrikus, bizalmas viszonylatban viszonylag elterjedt a *Szia!*, de a *Helo!*, *Szerbusz!*, *Szevasz!* is egy-egy adattal előfordul.

IV.2.5. Az emberélet fordulóihoz a naptári év ünnepeihez, illetve a közösségi szokáscselekményekhez fűződő frazeologizmusok, köszöntések között sok az általánosan használt forma: *Boldog új évet/új esztendőt!*, *Kellemes húsvétot!*, *Boldog karácsonyt!*, koccintáskor: *Egészségedre/Egészségünkre!*, de előfordulnak tipikusabb, a beszélőközösség körében használatos alakok is. Ezek főként a felnőtt adatközlőktől származnak, de a gyerek adatközlők is ismerik, használják.

Templomból kijövet, illetve templomból hazatérve az otthon maradt családtagoknak mondják: *Részt a szentmiséből/Részt a miséből!, Isten adjon kenteknek is részt a szentmiséből!, Dicsértessék Jézusnak a szent neve!* Keresztelő alkalmából a templomból hazatérve a beköszönés: *Pogányt vittünk, keresztényt hoztunk!* Haláleset alkalmával: *Isten bocsássa meg bűnjait/bűneit!* Koccintáskor toron: *Isten tegyen részt a holtakért es! A jóisten nyugtassa meg a halottat!* Húsvétkor használt leggyakoribb köszönési forma: *Krisztus feltámadt!* Koccintás utáni jókívánságként több adatközlőnél is megjelenik az *Ennyi rosszat, ami maradt a pohárba!*

A köszönéspótlók használatát illetően több adat mutat arra, hogy ezeket használják, sőt, köszönési formaként értelmezik, főként a gyermek–felnőtt relációban. Ezen kívül, a köszönéspótlókat vizsgáló kérdésekre adott válaszokban előfordulnak még a következő adatok:

– érkezéskor, találkozáskor a pillanatnyi tevékenységre utaló kérdések: *Vigyázkodnak? Vízet húz? Kapál? Elindult? Hova járkal?*

– búcsúzáskor: *Menek!* (Megyek), *Álmoggyatok bajuszos angyalokkal!*

IV.2.6. A bemutatott fatikus nyelvi szerkezetek egy részében kimutatható a román nyelvi hatás következményeként az interferencia-jelenség. A csángó nyelvjárásban a fatikus nyelvhasználatában jelentkező kontaktushatások: lexikai – *viršór, vérsár/vésár, nyepot, vérje, mosuly, tanti, néni nadzsbunika, öregbunyika nagydzsbunikullya* (tükörfordítás); szintaktikai: *Mit még csinálsz?* (tükörfordítás); frazeológiai: *Mit csinálsz?* (vö. köszönésként: Ce faci?), *Hova jártál?* (vö. Unde ai fost?), *Krisztus feltámadt!* (vö. Christos a înviat), *Dicsértessék Jézusnak szent neve!* (vö. Sfîntească-se numele lui Isos Christos).

IV.2.7. Összegzésként elmondható, hogy a csángó gyerekek fatikus nyelvhasználatára tükrözi annak a hagyományos családmodellnek a meglétét, amely a nyelvterület többi részén – beleértve a Székelyföldet is – felbomlóban van. A nyelvi változások azonban már itt is érezhetők, amennyiben a tegezés-nemtegezés aránymutatói jelzik: a szülő–gyerek kapcsolatban itt is lassan teret hódít az általános tegezés. A nagyszülők, dédek, valamint a távolabbi rokoni relációkban használt kapcsolatra utaló nyelvi elemek még erősen státusorientált viszonyt mutatnak.

A nemtegező formák között találjuk még az archaikus *kend* megszólító névmást, igen nagy előfordulási aránya van a *maga* alaknak is. A csángó gyerekek a felnőttekhez fordulva gyakrabban élnek hagyományos köszönési alakokkal, köszönéspótló kifejezésekkel székelyföldi társaiknál, és a tiszteleti formákban erőteljesebben megmutatkoznak a regionalitás jegyei, főként a megőrzött régiségek és a kontaktusváltozatok terén.

V. FÜGGELÉK

A szociolingvisztikai interjúk adatközlőit jelölő kódok:

Férfi: F, Nő: N

14–18 év: 1

19–40 év: 2

41–60 év: 3

60 fölött: 4

Falusi környezet: f

Városi környezet: v

Alapfokú iskolázottság: A

Középfokú iskolázottság: K

Felsőfokú iskolázottság: F

FELHASZNÁLT FORRÁSOK

GYÓRI KLÁRA

1975. NAGY OLGA (szerk.) Kiszáradt az én örömem zöld fája. Emlékezés. Kriterion. Bukarest.

ILLYÉS GYULA

1969. Puszták népe. Budapest.

JÁVOR KATA

1980. Kézfogás. In: ORTUTAY GYULA (főszerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. 186.

JÁVOR KATA–MORVAY JUDIT

1982. Viselkedési szokások. In: ORTUTAY GYULA (főszerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon*. V. 574.

MNL = MAGYAR NÉPRAJZI LEXIKON

1990. DÖMÖTÖR TEKLA–HOPPÁL MIHÁLY–BARNA GÉZA (szerk.) Népszokás. Néphit. Népi vallásosság VII. Budapest. 104–259.

OLÁH SÁNDOR

1996. Rituális beszéd a homoródalmási temetésen. *Néprajzi Látóhatár*. V. 3-4. 151–65.

PILlich LÁSZLÓ–VETÉSI LÁSZLÓ

1987. Leírtam életem... Népi önéletírások. Kriterion. Bukarest.

TAMÁSI ÁRON

1972. Bölcső és bagoly. Ion Creangă Könyvkiadó. Bukarest.

1980. Zeng a magosság. I-II. Kriterion. Bukarest.

TAMÁSI GÁSPÁR

1971. Vadon nőtt gyöngyvirág. Emlékezés. Kriterion. Bukarest.

IRODALOM

- A. JÁSZÓ ANNA–BÓDI ZOLTÁN (szerk.)
2002. Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- ANGELUSZ RÓBERT–TARDOS RÓBERT
2003. A megszólítási formák szociokulturális jellegzetességei a rendszerváltáskor (Az elvtárs-tól az úr-ig). In: KONTRA MIKLÓS (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltáskori Magyarországon*. Osiris. Budapest. 297–313.
- ARGYLE, M.–BURGESS, P.–NICHOLSON, H.–SALTER, V.–WILLIAMS, M.
1970. The communication of inferior and superior attitudes by verbal and non-verbal signals. *British Journal of Social and Clinical Psychology*. 9. 222–231.
- ARONSON, E.
1972/1976/1980. A társas lény. Budapest.
- AUSTIN, JOHN R.
1990/2001. Tetten ért szavak. In: PLÉH CSABA–SÍKLAKI ISTVÁN–TERESTYÉNI TAMÁS (szerk.) *Nyelv–kommunikáció–cselekvés*. Osiris. Budapest. 29–42.
- BAKOS FERENC
1982. A magyar szókészlet román elemeinek története. Budapest.
- BALÁZS GÉZA
1987. A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. In: *Magyar Nyelvőr. Separatium ex. Folklor, folklorisztika és etnológia*. 142. sz. 401–412.
1993. A kapcsolatra utaló (fatikus) nyelvi elemek a magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések* 137. Budapest.
1994. Normaváltás napjaink megszólításformáiban. (Az elvtárs/úr kapcsán). In: KEMÉNY GÁBOR–KARDOS TAMÁS (szerk.): *A nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*. Linguistica. Series A Studia et dissertationes. 16. Budapest MTA NYTI. 75–78.
1998. Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón. A–Z Kiadó. Budapest.
2000. Médianyelv. Az igényes sajtó/média nyelve. Magyar Rádió RT Oktatási osztálya. Budapest.
2001. Magyar nyelvhelyességi lexikon. Corvina Kiadó. Budapest.
- BALÁZS GÉZA–GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.)
2001. Nyelvi illem – nagyszüleink kiskorában. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból. Budapest.
- BALÁZS JÁNOS
1985. A szöveg. Budapest.
- BANCZEROWSKI JANUSZ
2000. A nyelv és a kommunikáció alapkérdései. ELTE BT Kiadványa. Budapest.
- BARTHA CSILLA
1990. A nyelvek közötti érintkezés univerzáléi. In: KOZOCSKA SÁNDOR–LACZKÓ KRISZTINA (szerk.) *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK. 19–28.
1999. A kétnyelvűség alapkérdései. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- BAUKÓ JÁNOS
2002. Köszönés és megszólításformák a révkomáromi Eötvös Utcai Alapiskolában. *Fórum*. IV. Évf. 3. sz. <http://www.foruminst.sk>
- BENKES ZSUZSA–PETŐFI S. JÁNOS
1998. A szöveg megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba. Iskolakultúra. Budapest.
- BEREGSZÁSZI ANIKÓ–CSERNICKSKÓ ISTVÁN
1998. A megszólítás változatai az Ungvári Állami Egyetem magyar szakos hallgatóinak kö-

- rében. In: SÁNDOR KLÁRA (szerk.) *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged JGYT. 171–178.
- BERNSTEIN, B.
1975. Nyelvi szocializáció és oktathatóság. In: PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest. 393–429.
- BALOGH LAJOS
1988/1990. A regionalitás szintjei. In: BALOGH LAJOS–KONTRA MIKLÓS (szerk.) *Élőnyelvi tanulmányok*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest.
- BIRDWHISTELL, R. L.
1970. *Kinesics and Context. Essays on Body Motion Communication*. Ballantine Books. New York.
- BIRÓ ÁGNES–TOLCSVAI NAGY GÁBOR
1987/1999. A köszönés és formái. In: *Nyelvi illemtan*. Szemimpex Kiadó. Budapest. 91–120.
- BIRÓ A. ZOLTÁN
1982/1992. A beszélő ember. In: *Kapcsolat, környezet, közösség. Politika – Kultúra*. Budapest. 194–97.
1986/1992. „Mét nem ülsz le?” In: *Kapcsolat, környezet, közösség. Politika – Kultúra*. Budapest. 194–97.
1986/1992. „Mondja már, szomszédasszony drága...?” In: *Kapcsolat, környezet, közösség. Politika – Kultúra*. Budapest. 131–34.
1992. Tréfa és szocializáció. In: *Kapcsolat, környezet, közösség. Politika – Kultúra*. Budapest. 86–90.
1997. *Hétköznapi humorvilág*. KAM Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Csík-szereda.
- BÓDI ZSUZSA
1994. Üdvözlési formák két oláh cigány közösségben. *Honismeret*. 1. Budapest. 57–62.
- BODÓ JULIANNA
1992. Színes és hangos forgatag. In: *Kapcsolat, környezet, közösség. Politika – Kultúra*. Budapest. 134–37.
- BÖSZÖRMÉNYI GÉZA
1906. A jánosfalvi nyelvjárás. Budapest.
- BRAUCH MAGDA
2001. Nyelvi illem Aradon és környékén. In: BALÁZS GÉZA–GRÉTSY LÁSZLÓ (szerk.): *Nyelvi illem – nagyszüleink kiskorában*. Válogatás a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyanyelvi pályázataiból. Budapest. 35–40.
- BRAUN, FRIEDERIKE
1988. Terms of address: problems of patterns and usage in various languages and cultures. Monton de Gruyter. Berlin–New York–Amsterdam.
- BROWN, R. W.–GILMAN, A.
1960/1975. A hatalom és a szolidaritás névmásai. In: PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest. 359–88.
- BROWN, R. W. – FORD, MARGUERITE
1961. Address in American English. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 375–385.
- BUDA BÉLA
1974/1986. A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. Animula. Budapest.
1976/1997. A szerep fogalma a szociálpszichológiában. In: LENGYEL ZSUZSA (szerk.): *Szociálpszichológia szövegyűjtemény*. Budapest. 109–118.
1993. Kommunikáció és kultúra. In: HIDASI JUDIT (szerk.): *Kultúra, viselkedés, kommunikáció*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest. 9–22.
- BUDA BÉLA–LÁSZLÓ JÁNOS
1981. Beszéd a szavak mögött. TTK. Budapest.

- CRYSTAL, DAVID
1998. A nyelv enciklopédiája. Budapest.
- CSATÓ VALÉRIA–PLÉH CSABA
1987/88. Indirekt megszólítások a magyar nyelvben. *Magyar Pszichológiai Szemle*. 2. sz. 99–115.
- CSEERNICSKÓ ISTVÁN
1998. A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján). Osiris. Budapest.
- CSÜRY BÁLINT
1928. Ön. *Magyar Nyelv*. 203.
- DEME LÁSZLÓ
1971. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata (magyar szövegek alapján). *Nyelvészet tanulmányok* 15. Akadémiai Kiadó. Budapest.
1978. Közösség, beszédmód, nyelvi műveltség. Kossuth Könyvkiadó. Budapest.
1983. Maga, te vagy ön? *Jel-kép*. 4. 96–101.
1997. A nyelvi érintkezésformák problémái a rádiózásban. Magyar Rádió Részvénytársaság Oktatási Osztálya. Budapest.
- DEME LÁSZLÓ–GRÉTSY LÁSZLÓ–WACHA IMRE
1987/1999. Nyelvi illemtan. Szemimpex Kiadó. Budapest.
- DOMONKOSI ÁGNES
1999. A nyelvi viselkedés mintái a televízióban. *Magyar Nyelvőr*. 286–91.
2001a. A megszólítás vizsgálatának módszerei és eredményei a nemzetközi tudományban. *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve*. XXXIX, 87–102.
2001b. Az empirikus nyelvészeti kutatások módszerei és lehetséges feladatai.
[http://www.E-nyelv.hu/cgk- bin/hirek/irasok](http://www.E-nyelv.hu/cgk-bin/hirek/irasok)
2002. Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban. JAKAB LÁSZLÓ (szerk.) *A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai*. 79.
2003. A változatok szerepe a megszólításban. *Magyar Nyelvjárások. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve*. XLI, 109–116.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE
2005. Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban. *Magyar Nyelvőr*. 129. Évf. 3. sz. 299–318.
- ÉKsz. = MAGYAR ÉRTELMEZŐ KÉZISZÓTÁR
2003. JUHÁSZ JÓZSEF–KOVALOVSKY MIKLÓS–SZŐKE ISTVÁN–O. NAGY GÁBOR (szerk.) Akadémiai Kiadó. Budapest.
- EPERJESSY ERNŐ
1999. Szitkok – átkok – káromlások. Adatok a káromlások néprajzához. *Etnographia* 110/2. Budapest. 399–414.
- ERVIN-TRIPP, SUSAN
1972/1988. A szociolingvisztikai szabályokról: változtatás és együttes előfordulás. In: PLÉH CSABA–SIKLAKI ISTVÁN (szerk.): *Nyelv, kommunikáció, cselekvés II*. BTK EK. Tankönykiadó. 145–186.
- FÁBIÁN PÁL–LŐRINCZE LAJOS
1980. Nyelvművelés. Tankönyvkiadó. Budapest.
- FERGE ZSUZSA
1998. A civilizációs folyamat fenyegetettsége.
<http://www.romacentrum.hu>, <http://www.szochalo.hu>
- FORGÁS, P. J.
1985. A társas érintkezés pszichológiája. Kairosz. Budapest.
- FRIEDRRICH, PAUL
1972. Social context and semantic feature: the Russian pronominal usage. In: GUMPERS–HYMES eds.: *Directions in Sociolinguistics*. Holt, Rinehart and Winston. New York. 270–300.

FÜLEI-SZÁNTÓ ENDRE

1994. A verbális érintés. *Linguistica Series C Relationes*, 7. MTA NYI. Budapest.

GAL, SUSAN

1991/2001. Beszéd és hallgatás között. A nyelv és társadalmi nem kutatásának kérdései. *Replika*. 45–46. sz. 163–189.

GÁLDI LÁSZLÓ

1947. A Dunatáj nyelvi alkata. *Documenta Danubiana*. Budapest.

GEERTZ, C.

1988. Sűrű leírás. Út a kultúra értelmező elméletéhez. In: VÁRI ATTILA (szerk.) *Misszionáriusok egy csónakban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GOFFMANN, ERWING

1981. A hétköznapi élet szociálpszichológiája. Budapest.

GUSZKOVA, ANTONYINA

1981. A társadalmi kapcsolatteremtés eszközei a mai magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Értekezések*. 106. sz.

GYÖRFFY SZABOLCS

2002. A beregszászi diákság köszönésformáiról. *Társadalomtudományi Szemle*. IV. évf. 3. sz.

HAJDÚ MIHÁLY

1986. Útmutató az állandó szókapcsolatok gyűjtéséhez. *Honismeret*. 4/1.

HARTLEY, E. L.

1980. A szociálpszichológia alapjai. In: BUDA BÉLA (szerk.) *Kommunikációelméleti Szöveggyűjtemény*. I. Budapest. 23–50.

HOPPÁL MIHÁLY

1970. Egy falu kommunikációs rendszere. Budapest. Szakkönyvtár sorozat. MRT Tömegkommunikációs Központ.

1977. Esemény – elbeszélés – közösség. *Előmunkálatok a magyarság néprajzához*. 1. Budapest. 61–146.

HYMES, D. H.

1962/1975. A beszélés néprajza. In: PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest. 91–146.

1971/1978. Kommunikatív kompetencia. In: HORÁNYI ÖZSÉB–PLÉH CSABA (szerk.): *Kommunikáció 2. A kommunikáció világa*. 333–356.

1972/1973. A nyelv a társadalomban. In: SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *A nyelvtudomány ma*. Budapest. 483–506.

1972a/1988. A nyelv és a társadalmi élet kölcsönhatásának vizsgálata. In: PLÉH CSABA–SIKLAKI ISTVÁN–TERESTYÉNI TAMÁS (szerk.) *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. 2. k. Budapest. 87– 32.

IMRE RUBENNÉ

2005. Köszönés- és megszólításformák Móricz Zsigmond Rokonok című regényében. *Magyar Nyelvjárások. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Évkönyve*. XLIII, 49–69.

IVÁNYI ZSUZSA

2001. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125. évf. 75–93.

JAKOBSON, R.

1969. Hang – jel – vers. Gondolat. Budapest.

JUHÁSZ JÓZSEF

1983. Szövegtani vázlatok. (A megszólítás funkciói a szövegben). In: RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRY ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tanácskönyvkiadó. 152–157.

KELEMEN JÓZSEF

1970. A mondatszók a magyar nyelvben. Akadémiai Kiadó. Budapest.

KERTÉSZ MANÓ

1931/1996 Szállók az Úrnak. Az udvarias beszéd története. Budapest.

KESZLER BORBÁLA

1983. Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. Budapest.

1989. Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: RÁCZ ENDRE–SZATHMÁRI ISTVÁN (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből. Budapest. 2000. (szerk.) MAGYAR GRAMMATIKA Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

KISS JENŐ

1993. Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelvőr*. 117. Budapest. 209–229.

1995. Társadalom és nyelvhasználat. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.

KISS JENŐ (szerk.)

2001. Magyar dialektológia. Budapest. Osiris.

KISS RÓBERT RICHÁRD

1992. A soproni diákság köszönésformái. *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok*. 55. Budapest.

2004. Köszönésformák a magyar nyelvben (különös tekintettel az új informatikai és távközlési technológiák hatásaira és a diáknyelvre). ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke és a Medicom Kft. Budapest.

KOMORÓCZY GYÖRGY

2006. Helyesen. *Székelly Hírmondó*. 2/18. KONTRA MIKLÓS (szerk.)

1988. Beszélt nyelvi tanulmányok. Budapest. MTA Nyelvtudományi Intézete.

KONTRA MIKLÓS

1993. Kik köszönnek ma Magyarországon Heló-val? In: *Emlékkönyv Ország-h László tiszteletére*. Eger. 243–251.

2004. Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon. Osiris. Budapest.

KÖVÉR GYÖRGY

1999. Ranglétra és középosztályosodás a reformkortól az első világháborúig.

<http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/14/kover/htm>

KULCSÁR KÁLMÁN

1981. Szociológia. Kossuth Kiadó. Budapest.

KÜLLŐS IMOLA

1982. A személyes dokumentumok kutatása a magyar folklorisztikában. In: KÜLLŐS IMOLA (szerk.) *Az életrajzi módszer*. MTA Néprajzi Kutató Csoport. Dokumentatio Ethnographica. 9.

LABOV, WILLIAM

1975. A nyelvi változás mechanizmusáról. In: PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest. 255–285.

1979. A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: PLÉH CSABA–TERESTYÉNI TAMÁS (szerk.): *Beszédaktus, kommunikáció, interakció*. TKK. 365–398.

1988. A nyelvi változás és változatok. Egy kutatási terepmunka módszerei. *Szociológiai Figyelő*. 88/4. 22–48.

LADÓ JÁNOS

1958/1959. Köszönés és megszólítás napjainkban. *Magyar Nyelvőr* 82/83. 423–430/23–37.

LAMMEL ANNAMÁRIA

1981. Az interperszonális kapcsolatok rítusai. In: NIEDERMÜLLER PÉTER (szerk.): *Folk-lór – Társadalom – Művészet. Folk-lór és mindennapi élet*. Budapest. 167–91.

LANSTYÁK ISTVÁN

2000. A magyar nyelv Szlovákiában. Osiris–Kalligram. Budapest–Pozsony.

2002a. A nyelvérintkezés szakszókincseről. Száz fogalom a kontaktológia tárgyköréből. In: GYURGYIK LÁSZLÓ–KOC SIS ARANKA (szerk.): *Társadalom – tudomány. Tanulmányok a Mercurius Társadalomtudományi Kutatócsoport műhelyéből*. Kalligram. Pozsony.

- 2002b. Amit a nyelvérintkezésről egy nyelvészpalántának tudni illik. Kézirat.
- LAVER, J.
1975. Communicative Functions of Phatic Communion. In: KENDON, A–HARRIS *Nyelvtudományi Értekezések*. 58. 249–255.
- LUKÁCS LŐRINC
1896. Kegyed és Ön. *Magyar Nyelvőr*. 306–307.
- MALINOWSKI, BRONISLAW
1972. Baloma. Válogatott írások. Budapest.
1993. Magie, știință și religie. Iași.
1953. The problem of meaning in primitive languages. In: OGDEN–RICHARDS, I. A. eds.: *The Meaning of Meaning*. New York, London. 296–336.
- MARTIN, SAMUEL, R.
1975. A beszéd szintjei japánban és Koreában. In: PAP MÁRIA–SZÉPE GYÖRGY (szerk.): *Társadalom és nyelv. Szociolingvisztikai írások*. Budapest. 339–356.
- MÁRTON GYULA
1972. Magyar nyelvjárástan. Egyetemi jegyzet. Babeş–Bolyai Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi Kar. Kolozsvár.
1972b. A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai. *Kriterion*. Bukarest.
- MÁRTON GYULA–PÉNTÉK JÁNOS–VÖÖ ISTVÁN
1977. A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai. *Kriterion*. Bukarest.
- MÁRTON LÁSZLÓ
1985. Mai köszönési és megszólítási formák Békésben. *Békési Élet*. XX. 513–515.
- MÁRTONFI FRENC
1972. A tiszteletiség kifejezési formái a kelet-délkelet-ázsiai nyelvekben. *Általános Nyelvészeti tanulmányok*. VII. 159–180.
- MEAD, GH.
1977. Az én és a társadalom. Gondolat. Budapest.
- MÉREI FERENC–BINÉT ÁGNES
1981. Gyermeklélektan. Gondolat. Budapest.
- MMNyR = A MAI MAGYAR NYELV RENDSZERE
1961. Leíró nyelvtan. TOMPA JÓZSEF (szerk.) I–II. k. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- NIEDERMÜLLER PÉTER
1975. Elmélet és módszer a szakáskutatásban. *Studium*. VI. 109–115.
- NYOMÁRKAY ISTVÁN
1998. A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. I–II. *Magyar Nyelvőr*. 277–284, 1999. 45–149.
- NYIRKOS ISTVÁN
2005. Kommunikáció beszéd nélkül. Elhangzott előadás. Szatmárnémeti.
- NyK = NYELVMŰVELŐ KÉZIKÖNYV
1985. GRÉTSY LÁSZLÓ–KOVALOVSKY MIKLÓS (szerk.) I–II. k. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- NYELVMŰVELŐ KÉZISZÓTÁR
2006. GRÉTSY LÁSZLÓ–KEMÉNY GÁBOR (szerk.) Tinta Kiadó. Budapest.
- OLÁH CSIKI IRÉN–OLÁH SÁNDOR
1987. Kapcsolattartó formák változása Homoródalmáson. *Néphagyományunk új környezetben*. Bukarest. 109–19.
- OLÁH SÁNDOR
1996. Rituális beszéd a homoródalmási temetésen. *Néprajzi Látóhatár*. V. 3–4. 151–65.
- PAULSTON, CHRISTINA
1976. Pronouns off address in Swedish. Social class semantics and changing system: *Language in Society*. 359–86.

PÉNTÉK JÁNOS

1981. A román – magyar nyelvi kölcsönhatás néhány szemantikai vonatkozása. *NyIrk.* XXV. évf./1. 77–81.

1988. Teremtő nyelv. Bukarest.

1992a. Kísérlet a regionális szintű román nyelvi hatás mértékének kvantifikálására. In: KONTRA MIKLÓS (szerk.): *Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*. Budapest. 159–164.

1992b. Regionalitás a szójelentés körében. *Hungarológia*. 3. 153–157.

2001. A nyelv ritkuló légköre. Komp-Press Korunk Baráti Társaság. Kolozsvár.

2002. Az anyanyelv ökológiája Erdélyben. In: A. JÁSZÓ ANNA-BÓDI ZOLTÁN (szerk.) *Szociológiai szöveggyűjtemény*. Tinta Kiadó. Budapest.

2002. Magyar nyelvi különfejlődés a Kárpát-medencében. In: A. JÁSZÓ ANNA-BÓDI ZOLTÁN (szerk.) *Szociológiai szöveggyűjtemény*. Tinta Kiadó. Budapest.

PIAGET, J.–INHELDER, B.

1961. Psihologia copilului. E. D. P. București.

PLÉH CSABA–SÍKLAKI ISTVÁN–TERESTYÉNI TAMÁS

2001. Nyelv – kommunikáció – cselekvés. Osiris. Budapest.

PLÉH CSABA–TERESTYÉNI TAMÁS

1979. Beszéddaktus, kommunikáció, interakció. Budapest. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

PONORI THEWREWK EMIL

1897. Az udvariasság nyelve. *Magyar Nyelvőr*. 9–15. 101–108.

RÁDULY JÁNOS

1987. Mikor a szolgának telik esztendeje. A kibédi szolgák életéből. Kriterion. Bukarest.

RAFFAI ÉVA

1991/2001. Nyelv és társadalmi nem. *Replika*. 45–46. sz. 153–161.

1996/1998. A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden. In: SÁNDOR KLÁRA (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. Szeged. 179–188.

RANSCHBURG JENŐ

1993. Szeretet, erkölcs, autonómia. Integra. Budapest.

RÉGER ZITA

1990. Utak a nyelvhez. Akadémiai Kiadó. Budapest.

1993. Orális kultúra és nyelvi szocializáció magyarországi cigány nyelvi közösségekben. In: BAMA GÁBOR (szerk.): *Cigány néprajzi tanulmányok* 1. 196–205. Mikszáth Kiadó. Salgótarján.

REMÉNYI ANDREA ÁGNES

2000. Nyelvhasználat és hierarchia: munkahelyi csoportok megszólítási rendszerének diadikus elemzése. *Szociológiai Szemle*. 3. Sz. 41–59.

R. HIDASI JUDIT

1975. A köszönés szemiotikájához. In: VOIGT VILMOS–SZÉPE GYÖRGY–SZERDAHELYI ISTVÁN (szerk.): *Jel, közösség*. Budapest. Akadémiai Kiadó. 181–186.

ROT SÁNDOR

1983. A kárpáti nyelvi area két- és többnyelvűségének nyelvészeti kérdései. In: BALÁZS JÁNOS (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó. Budapest. 181–205.

SÁNDOR ANNA

2000. A nyelvi tisztletadáról. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Kalligram. Pozsony. 104–116.

2000. Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban. Kalligram. Pozsony.

2002. Az informális és formális beszédhelyzetekben előforduló kontaktusjelenségek sajátosságai. In: LANSTYÁK ISTVÁN (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről*. Kalligram. 114–125.

- SEARLE, J.
1969/2001 Az illokúciós aktusok szerkezete. In: PLÉH CSABA–SÍKLAKI ISTVÁN–TERESTYÉNI TAMÁS (szerk.) *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris. Budapest. 43–61.
1975/2001. Közvetett beszédaktusok. In: PLÉH CSABA–SÍKLAKI ISTVÁN–TERESTYÉNI TAMÁS (szerk.) *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris. Budapest. 62–81.
- SINOR DÉNES
1973. A magyar nyelv udvariassági formái a két világháború közti időben. In: IMREH–SZATMÁRI–SZÜTS (szerk.): *Jelentés és stilsztika. A Magyar Nyelvészek II. Kongresszusának előadásai*. NyttudÉrt. 83. 545–552.
- SOLYMOS ENDRE
1960. A köszönről. *Magyar Nyelvőr*. 84. 121
- SUMNER, W. G.
1978. Népszokások. Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége. Gondolat. Budapest.
- SZENDE TAMÁS
1979. A szó válsága. Budapest.
- SZILI KATALIN
2000. Az udvariasság elméletéről, megjelenésmódjáról a magyar nyelvben. A magyar nyelv pragmatikai szempontú vizsgálatának egy lehetséges fejezetéhez. *Hungarológia*. 2.1/ 2. sz. 261–81.
- SZIRÁK PÉTER
1998. Folytonosság és változás. A nyolcvanas évek magyar elbeszélő prózája. Csokonai Kiadó. Debrecen.
- TAKÁTS LAJOS
1926. Az apátfalvi nyelvjárás. Makó.
- TERESTYÉNI TAMÁS
1990. Beszédszokások. Egy szociolingvisztikai adatfelvétel néhány előzetes eredménye. In: BALOGH LAJOS–KONTRA MIKLÓS (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest. MTA Nyelvtudományi intézete. 32–55.
2003. Köszönési szokások a rendszerváltáskor. In: KONTRA MIKLÓS (szerk.): *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris. Budapest. 314–322.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR
2001. A magyar nyelv szövegtana. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- TOLNAI VILMOS
1908. Ön. *Magyar Nyelv*. 82.
- TOPÁL DALIDA
1993. Felmérés a mai köszönésformák körében. *Egyetemi Szociolingvisztikai Dolgozatok* 1. Budapest. 141–149.
- TÓTH MIHÁLY
1983. Köszönések és megszólítások Bag községben. *Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok*. 20. 3–37.
- TÖNNIES, F.
1983. Közösség és társadalom. Gondolat. Budapest.
- TRUDGILL, PETER
1997. Bevezetés a nyelv és a társadalom tanulmányozásába. Published By Penguin Grup. Szeged, JGYTE Kiadó.
- VÉGH JÓZSEF
1941. Társadalmi szempontok a népnyelv-kutatásban. Adatok a népi udvarias beszédhez. *Magyar Népnyelv*. 314–341.
- VISZOTA GYULA
1905. Az Ön történetéhez. *Magyar Nyelv*. 78–79.

VOIGT VILMOS

1979. Kisepikai prózaműfajok, In: ORTUTAY GYULA (szerk.) *Magyar folklór*. 283–323.

WARDHAUGH, RONALD

1995. Szociolingvisztika. Osiris–Századvég. Budapest.

ZOLNAI GYULA

1897. Őn, maga, kegyed. *Magyar Nyelvőr*. 163–165.

ZSEMLYEI BORBÁLA

2000. Köszönések az erdélyi régiségben. *Erdélyi Múzeum*. 62. k./1-2.

<http://epa.oszk.hu/00900/00979/00019/m03zsemlyei.htm>

REZUMAT

Elementele lingvistice fatice îndeplinesc o funcție primordială în realizarea și menținerea procesului de comunicare întrucât crează un cadru adecvat pentru enunțurile referențiale, de asemenea au un rol important în crearea relațiilor, interacțiunilor dintre locutor și interlocutor.

Studierea elementelor limbajului fatic este o problemă interdisciplinară: tema ține de domeniul sociolingvisticii, psiholingvisticii, pragmaticii și a etnografiei vorbirii.

Comunicarea ține, înainte de toate, de limbaj, iar aceasta reprezintă o legătură evidentă între membrii unei societăți, în consecință comunicarea lingvistică fatică este un proces în care enunțurile sunt selectate în concordanță cu normele și cerințele recunoscute din punct de vedere social. Codurile interacționale comunicative se supun cerințelor sociale ale prezentului, ale normelor lingvistice actuale, și nu în ultimul rând de normele recunoscute de comunitatea vorbitorilor. În acest fel sistemul elementelor lingvistice se poate considera un barometru social prin care se prezintă și disfuncționalitățile la nivel infrastructural, macrostructural și microstructural ale comportamentului comunicativ.

Simultan cu schimbările politice și socioculturale se desfășoară schimbări și la nivelul limbajului, la nivelul mijloacelor specifice registrului oral de comunicare. Acesta determină schimbări ale normelor de adecvare situațională și stilistică a elementelor lingvistice fatice: se schimbă preferințele și în alegerea de către vorbitori a formelor, a variantelor de adresare și de salut. Uzul variantelor de elemente lingvistice fatice și alegerea registrului adecvat în formele discursului adresat sunt determinate pe de o parte de situație de comunicare și pe de altă parte de vârstă, sex, domiciliu, studii, apartenență socială, poziții și roluri îndeplinite în societate ale participanților în procesul de comunicare.

Alegerea de către vorbitori ale variantelor adecvate potrivit domeniului sociolingvistic și de principii care guvernează interacțiunile lingvistice, ține de cerințele politeții lingvistice.

Din punct de vedere pragmatolingvistic, elementele lingvistice fatice se pot împărți în două categorii: formule de adresare și formule de salut, iar

după o tipologie mai nuanțată: frazeologisme fatice convenționale, expresii ocazionale și hapaxuri.

Folosirea sintagmelor lingvistice orientate către partenerii de dialog în situațiile de comunicare formale și informale (familie, mediu locativ, școală, loc de muncă, stardă, servicii), în diferite acte de comunicare care sunt determinate de rolul social al indivizilor (rol pervaziv, familial, situațional, pasager, organizatoric, oculoțional) se face potrivit cu specificul local, regional.

Limbajul fatic folosit în Ținutul Secuiesc poartă amprente regionale. Deși respectă uzanțele limbajului unitar, se pot observa și aici variațiuni lingvistice, mai ales în răspândirea adresării la pers. a II-a și reducerea formulelor de politețe, a substantivelor care denumesc funcții sau roluri ocupate în familie și societate. Formulele de salut tradiționale s-au păstrat mai ales în mediul rural. Fenomenele de contact în limbajul fatic se observă nu numai în limbajul copiilor ceangăilor ci și în zonele periferice ale Ținutului Secuiesc.

THE CONTENT

Phatic linguistic elements in the regional vernacular of Transylvania

The phatic linguistic elements are patterns foregoing the referential conveyance, framing it, facilitating its realization, namely patterns that contribute to the realization of contact in the language interaction. Because of their social and contact-indicating value, they suit the various types of language interactions, denoting the changes occurred in the society and human relationships and in correlation with this the changes taking place in the language usage. As sensitive means of social changes they indicate the interpersonal, social relation-system-, the linguistic system of customs-, the linguistic trends-, the social changes of a certain era, the roles resulting from the power-hierarchy of the certain society and the attitude towards certain roles. Perhaps the linguistic change presents itself in the fastest and in the most spectacular way in this field, through the change in the socio-cultural roles the preferred forms of greetings and address change as well.

The usage of the variants of phatic linguistic elements are determined by the speaking situation, the age of parties in interaction, their gender, rank

in the social hierarchy, education, their role filled in the society and their environment of living. The latter has effect on the right selection of various language forms adequate to the situation of speaking through the system of norms ruled by the community customs.

The phatic communication can actually be identified with the culture of speaking and conduct, with the use of the polite language. The first step of every social contact and a highlight of the use of language in interaction is the development of contact with the partner, greeting the partner and/or addressing to him/her.

From pragmatic point of view the phatic linguistic elements are categorized in 2 groups: the forms of address, or the elements referring to the speaking partner and greetings. The more minute typology inserts here the conventional phatic expressions, the occasional patterns, greetings in rhymes and the other linguistic conventions of social relationships: asking for further stay, offering, apologizing, occasional messages.

The use of linguistic patterns related to the contact and the speaking partner shapes according to the local, regional specificities in the formal and informal situations of speaking of interactions taking place on the scenes of direct communication (family, in the proximity of friends, environment of residence, school, place of work, street, services), in the different events, acts of speaking and types of relationships, suitably to the roles filled in the society by the individual (pervasive, roles in the family and among relatives, situational or situational roles, roles according to organizational or occupational facts). The phatic linguistic forms indicate occasionally the linguistic phenomena in change.

The phatic language used in Szeklerland bears the traits of regionality. Although follows the unitary language usage in many aspects, the linguistic change can be noticed as well, especially in what the spread of theening each other opposed to the crowding out of the nouns denoting relative names is concerned. The use of traditional forms of greeting have been mostly preserved in the rural area.

The phenomena of contact presenting in the use of phatic language occur not only in the language of the csango children of Moldova, but on the border territories of Szeklerland as well.

Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége •
520003 Sepsiszentgyörgy, Gróf Mikó Imre u. 4/1/C/10. Pf. 141; tel/fax:
0267-311940, e-mail: aesz@planet.ro; www.aesz.ro
• A kiadásért felel Ördög-Gyárfás Lajos •
Borítóterv: Ördög-Gyárfás Ágota • Tördelés Sámán Kiadó
• Nyomta és kötötte a Sámán Kiadó nyomdája • Felelős vezető Bács Attila
• A könyv formátuma: 16,5 x 23,5 cm • Ívterjedelme: 23 ív (A5)
• ISBN 978-973-88654-8-8